

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

Ревуцька С. К., Зінченко В. М., Герасименко О. Ю.

**МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В
ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Курс лекцій

ступінь: магістр

Кривий Ріг
2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

Ревуцька С. К., Зінченко В. М., Герасименко О. Ю.

МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Курс лекцій

ступінь: магістр

Затверджено на засіданні
кафедри іноземної філології,
українознавства та соціально-
правових дисциплін
Протокол № 7
від «20» _ грудня _ 2022 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол № 4
від «22» грудня 2022 р.

Кривий Ріг
2022

УДК 001.891(075.8)

Р 44

Ревуцька С. К., Зінченко В. М., Герасименко О. Ю.

Р 44 Курс лекцій з дисципліни «Методологія лінгвістичних досліджень», ступінь магістр. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2022. 151 с.

Курс лекцій з дисципліни «Методологія лінгвістичних досліджень в цифровому середовищі» надає можливість студентами опанувати навички самостійної роботи із лінгвістичними дослідженнями. Лекційний курс складається із трьох частин, кожна з яких вирішує певний блок завдань. Курс сприяє усвідомленню студентами провідних методів сучасних філологічних досліджень задля створення методик і прийомів власного дослідження в межах предмета своєї наукової праці, її мети й завдань цілей.

Посібник відповідає сучасним методичним вимогам до навчальної літератури.

© Ревуцька С.К., Зінченко В.М.,
Герасименко О.Ю. 2022

© Донецький національний
університет економіки і торгівлі
Імені Михайла Туган-Барановського,
2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
-------------------	----------

Змістовий модуль I. Основні наукові парадигми, інструментарій дослідження мовних явищ

<u>Лекція 1</u> : Основи наукових досліджень.....	6
<u>Лекція 2</u> : Авторське право. Правила використання об'єктів інтелектуальної власності.....	15
<u>Лекція 3</u> : Академічна доброчесність.....	24
<u>Лекція 4</u> : Лінгвометодологія.....	33
<u>Лекція 5</u> : Характеристики головних наукових парадигм лінгвістики.....	46
<u>Лекція 6</u> : Методологічні принципи сучасного мовознавства.....	57
<u>Лекція 7</u> : Класифікація методів наукового дослідження.....	67
<u>Лекція 8</u> : Лінгвістика в цифровій сфері.....	83

Змістовий модуль II. Інформаційне забезпечення наукових досліджень

<u>Лекція 9</u> : Процес наукового дослідження, його характеристика та етапи проведення.....	92
<u>Лекція 10</u> : Інформаційне забезпечення наукових досліджень..	100
<u>Лекція 11</u> : Ефективні способи роботи з лінгвістичною науковою інформацією.....	109
<u>Лекція 12</u> : Етапи проведення наукового дослідження лінгвістичного напрямку.....	121

Список рекомендованих джерел	149
Список використаних джерел	150

ВСТУП

Курс лекцій з дисципліни «Методологія лінгвістичних досліджень в цифровому середовищі» є навчальною дисципліною, що забезпечує підготовку студентів ступеня «магістр».

Мета курсу – поглиблення і узагальнення методологічних засад лінгвістики, історії лінгвістичної думки; підвищення професійного рівня лінгвістичної підготовки..

Завдання дисципліни полягає в теоретичній і практичній підготовці здобувачів ВО у сфері методології лінгвістичних досліджень у цифровому середовищі; формуванні вмінь та навичок: самостійно організовувати та проводити науково-пізнавальну діяльність; обирати оптимальні дослідницькі підходи й методи для аналізу конкретного лінгвістичного матеріалу; ідентифікації дефініції основних понять лінгвометодології, корпусної лінгвістики, головних наукових парадигм лінгвістики, методологічних принципів сучасного мовознавства; спеціальних лінгвістичних методів дослідження; аналізу мовних і мовленнєвих явищ; застосування принципів та рекомендацій основних наукових парадигм та їх інструментарію; інформаційної бази дослідження, стандартів бібліографічного опису, оцінювання результатів наукового дослідження, академічної доброчесності; дослідження й аналіз сучасних наукових досягнень лінгвістики.

Курс лекцій з дисципліни «Методологія лінгвістичних досліджень в цифровому середовищі» надає можливість студентами опанувати навички самостійної роботи із лінгвістичними дослідженнями. Лекційний курс складається із трьох частин, кожна з яких вирішує певний блок завдань. На першому етапі магістри узагальнюють усі набуті знання з попередніх курсів щодо роботи над дослідженням, враховуючи цифрове середовище. У другому основна увага приділена власне особливостям досліджень з мови, де акцент зроблено на методологічні принципи сучасного мовознавства, класифікацію методів наукового дослідження тощо. Загальні принципи роботи, інформаційне забезпечення вивчається на третьому етапі.

Курс сприяє усвідомленню студентами провідних методів сучасних філологічних досліджень задля створення методик і прийомів власного дослідження в межах предмета своєї наукової праці, її мети й завдань цілей.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1: ОСНОВНІ НАУКОВІ ПАРАДИГМИ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЯВИЩ

Лекція 1: Основи наукових досліджень

ПЛАН

1. Поняття науки і наукової діяльності
2. Поняття наукового знання
3. Поняття методології дослідження.
4. Поради з раціонального використання професійного потенціалу

Література: 4, 5, 12

Поняття і терміни: наука, розробки, прикладні наукові дослідження, фундаментальні наукові дослідження, почуттєве і раціональне пізнання, тотожних, рівнозначних, підлегли, супідрядні, частково згідні, такі, що перечать і протилежні поняття, нова ідея, закон, теорія, гіпотеза, методологічні основи, методологія, принцип виокремлення необхідного і суттєвого, принцип організаційної гнучкості, принцип комплексності, принцип поетапного розвитку, принцип комплексності.

1. Поняття науки і наукової діяльності

Наука є особливим видом людської пізнавальної діяльності, спрямованої на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про навколишній світ. Основою цієї діяльності є збір фактів, їх систематизація, критичний аналіз і, відповідно, синтез нових знань або узагальнень, які не тільки описують природні або суспільні явища, що спостерігаються, але й надають змогу створювати причинно-наслідкові зв'язки, і, як результат, — прогнозувати.

Серед основних цілей науки можна назвати:

- пізнання і пояснення явищ навколишнього світу за допомогою законів, теорій та принципів;
- покращення якості життя завдяки застосуванню останніх наукових досягнень у практиці;
- прогнозування певних фактів, явищ, тощо та формування вмінь спрямувати процеси, які відбуваються в реальності.

Виходячи з цього, **наукову діяльність** можна визначити як інтелектуальну діяльність, спрямовану на отримання й застосування нових знань для вирішення певних проблем та забезпечення функціонування науки як єдиної системи.

Наукова діяльність у свою чергу тісно пов'язана з **науковим дослідженням** — процесом вивчення, експерименту, концептуалізації та перевірки теорії, пов'язаним з отриманням наукових знань.

Сучасні наукові дослідження здійснюються за трьома основними напрямками:

1. *Фундаментальні наукові дослідження*, які ґрунтуються на глибокому й всебічному вивченні предмета з метою отримання нових основоположних знань та з'ясування закономірностей досліджуваних явищ. Термін “фундаментний” (з латини “fundare” – засновувати, започатковувати) відображає спрямованість цих наук на дослідження першопричинних, основних законів природи.

2. *Прикладні наукові дослідження* – це дослідження, що використовують до досягнення фундаментальної науки для вирішення практичних задач.

3. *Науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки* — тут поєднуються наука з виробництвом, забезпечуючи таким чином як наукові, так і технічні проробки цього проекту.

Між фундаментальними дослідженнями й промисловим виробництвом знаходиться область взаємозв'язаних стадій: прикладні дослідження — розробка — проект — освоєння. Проектування й освоєння належать одночасно й до галузі науки й до області техніки. Це — наукова робота, оскільки вона охоплює творчу діяльність, яка ґрунтується не лише на відомих уже навиках, стандартних прийомах і практичним досвіді, але й направлена на здобуття нових, оригінальних рішень в області техніки, технології або організації виробництва¹.

Неодмінною умовою будь-якої наукової роботи починаючи з перших студентських досліджень і закінчуючи докторською дисертацією є ясність мети, вмотивованість поставлених завдань, чітке уявлення про те, що необхідно встановити, як це зробити і навіщо, яким є об'єкт дослідження, які критерії його виокремлення в матеріалі, в якій галузі науки він уже розглядався, що про нього вже відомо, ким отримані існуючі результати, що є ще невирішеним [2, с. 25]. Тобто будь-яке наукове дослідження вимагає кропіткої підготовчої роботи, яка охоплює збір інформації про об'єкт дослідження й уможливорює ефективний хід дослідження.

Загальні вимоги до наукового дослідження сформульовані в багатьох офіційних постановках, рекомендаціях, їх можна коротко узагальнити в наступному: формулювання повинно бути конкретним, походити від сучасного стану розгляду питання та обґрунтовуватися шляхом аналізу відповідних наукових робіт.

Основні вимоги, які офіційно висувуються до наукових робіт, зокрема вимоги щодо актуальності, новизни, достовірності, практичного та теоретичного значення, так чи інакше повинні відбиватися у будь-якій науковій роботі, однак вони відрізняються масштабністю в залежності від виду дослідження. На жаль, часто про значення цих вимог згадують лише тоді, коли робота вже закінчена, і намагаються узгодити їх з вже отриманими результатами. Між тим продумати цю сторону питання слід до моменту планування роботи, хоча в процесі роботи, ці обґрунтування можуть

---

¹ Каламбет С.В. Конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015 р.91с.

змінитися.

Таким чином, курс лекцій допоможе як початківцям, так і досвідченим науковцям скоординувати своє наукове дослідження відповідно до існуючих вимог та отримати результати від своєї наукової роботи.

2. Поняття наукового знання

«Знання» – ідеальне відтворення в мовній формі узагальнених уявлень про закономірні зв'язки об'єктивного світу. Функціями знання є узагальнення розрізнених уявлень про закономірності природи суспільства й мислення; зберігання в узагальнених виставах усього того, що може бути передане як стійка основа практичних дій. Знання є продуктом суспільної діяльності людей, направленої на перетворення дійсності. Процес руху людської думки від незнання до знання називають **пізнанням**, в основі якого лежить віддзеркалення об'єктивної дійсності в свідомість людини в процесі його суспільної, виробничої й наукової діяльності, іменованою практикою.

Пізнання зростає з практики, але потім само прямує на практичне опанування дійсності. Від практики до теорії й від теорії до практики, від дії до думки й від думки до дійсності – така загальна закономірність стосунків людини в довколишній дійсності. Практика є початком, вихідним пунктом і одночасно природним завершенням усякого процесу пізнання. В процесі практичної діяльності людина вирішує протиріччя між поточним станом речей і потребами суспільства.

Результатом цієї діяльності є задоволення суспільних потреб. Пізнання включає два рівні: почуттєвий і раціональний. Почуттєве пізнання формує емпіричне знання, а раціональне – теоретичне. Почуттєве пізнання забезпечує безпосередній зв'язок людини з довколишньою дійсністю. Елементами почуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття, вистава й уява.

Відчуття – це віддзеркалення мозком людини властивостей предметів або явищ об'єктивного світу, які діють на його органи чуття.

Сприйняття – вторинний образ предмету або явища, які в даний момент часу не діють на органи чуття людини, але обов'язково діяли у минулому. Сприйняття – це образи, які встановлюються по слідах минулих дій предметів або явищ, що збереглися в мозку.

Уява – це з'єднання й перетворення різних вистав в цілу картину нових образів. Раціональне пізнання доповнює й випереджає почуттєве, сприяє усвідомленню ества процесів, розкриває закономірності розвитку. Формою раціонального пізнання є абстрактне мислення.

Мислення – опосередковане й узагальнене віддзеркалення в мозку людини істотних властивостей, причинних стосунків і закономірних зв'язків між об'єктами або явищами. Опосередкований характер мислення полягає в тому, що людина через доступні органи чуття, властивості зв'язку, відношення; людина пізнає дійсність не лише в результаті свого особистого досвіду, але й непрямым дорогою, засвоюючи в процесі спілкування з іншими людьми.

Поняття. – це думка, що відображає істотні й необхідні признаки предмету або явища. Поняття можуть бути загальними, одиничними, збиральними, абстрактними й конкретними, абсолютними й відносними. Загальні поняття пов'язані не з одним, а з безліччю предметів. Найбільш широкі поняття називаються категоріями й до них відносять деякі філософські поняття, політекономії й т.д. Одиничні поняття відносяться завжди лише до одного певного предмету. Під збиральними мається на увазі поняття, що позначають цілі групи однорідних предметів, що є відомою єдністю, закінченою сукупністю.

За ознакою стосунків між поняттями їх ділять на тотожних, рівнозначних, підлеглих, супідрядних, частково згідних, такі, що перечають і протилежних. Тотожними називають такі поняття, які мають однаковий зміст. Це одні й ті самі поняття, лише виражені в різній словесній формі. **Рівнозначні** поняття мають один і той самий об'єм, але відрізняються за змістом. **Підлеглими** називають поняття, які за змістом входять в поняття вищого рангу або загальніші. **Супідрядними** є поняття, зв'язані за об'ємом (об'єм два або більш за поняття входить в об'єм якого-небудь вищого поняття). Наприклад, поняття «багатокутник» і «коло», є підпорядкованими поняттю «Геометрична фігура» і супідрядними між собою. Якщо окремі частини об'єму понять виявляються співпадаючими, загальними, то їх називають частково згідними. У подібному відношенні знаходяться, наприклад, такі поняття, як «студент» і «спортсмен».

Поняття, яке заперечує позитивне поняття, називають таким, що перечає.

Наприклад, поняття «Не людина» заперечує позитивне поняття «людина». Якщо поняття вказують не лише на те, що заперечує, але й на те, що замість заперечуваного затверджується, то такі поняття називають протилежними. В протилежних понять є середні й проміжні поняття. Так, між поняттями «білий» і «чорний» є проміжне поняття «сірий».

В процесі наукового дослідження можна відзначити наступні етапи:

- виникнення ідей;
- формування понять, думок;
- висунення гіпотез;
- узагальнення наукових чинників;
- доказ правильності гіпотез і думок.

Наукова ідея – інтуїтивне пояснення явищ без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності зв'язків, на підставі якої робиться вивід. Вона базується на вже наявному знанні, але розкриває раніше не відмічені закономірності. Свою специфічну матеріалізацію ідея знаходить в гіпотезі.

Гіпотеза – це припущення про причину, яке викликає дане слідство. Якщо гіпотеза узгоджується з наглядовими фактами, то в науці її називають теорією або законом. В процесі пізнання кожна гіпотеза піддається до перевірки, в результаті якої встановлюється, що наслідки, витікаючі з гіпотези,

дійсно збігаються із спостережуваними явищами, що дана гіпотеза не перечить жодним іншим гіпотезам, які вже вважаються доведеними. З накопиченням нових чинників одна гіпотеза може бути замінена іншої лише в тому випадку, якщо ці нові факти не можуть бути пояснені старою гіпотезою або їй перечать. При цьому часто стара гіпотеза не відкидається цілком, а лише виправляється й уточнюється. У міру уточнення й виправлення гіпотеза перетворюється на закон.

Закон – внутрішній істотний зв'язок явищ, що обумовлює їх необхідний закономірний розвиток. Закон виражає певний стійкий зв'язок між явищами або властивостями матеріальних об'єктів. Для уникнення помилок логіка доказу має бути підпорядкована законам формальної логіки: закону тотожності, закону протиріччя; закону виключення третього й закону достатньої підстави. Як вже наголошувалося, в результаті опрацювання й зіставлення з дійсністю, наукова гіпотеза може стати теорією.

Теорія – система узагальненого знання, пояснення тих або інших сторін дійсності. Теорія є духовним, уявним віддзеркаленням і відтворенням реальної дійсності. Вона виникає в результаті узагальнення пізнавальної діяльності й практики. Це узагальнений досвід в свідомості людей. Теорія складається з відносно жорсткого ядра і його захисного поясу. У ядро входять основні принципи. Захисний пояс теорії містить допоміжні гіпотези, що конкретизують її ядро. Цей пояс визначає проблеми, що під лягають подальшому дослідженню, передбачає факти, що не узгоджуються з теорією, і тлумачить їх так, що вони перетворюються на приклади, підтверджуючі її. Теорія є найбільш розвиненою формою узагальненості наукового пізнання. Вона включає в себе не лише знання основних законів, але й пояснення чинників на їх основі. Теорія дозволяє відкривати нові закони й передбачати майбутнє. Просування думки від незнання до знання керується методологією.

Методологія – філософське вчення про методи пізнання й перетворення дійсності, застосування принципів світогляду до процесу пізнання, духовної творчості й практики.

3. Поняття методології дослідження

1. Для дослідників-початківців дуже важливо мати уявлення про методологію та методи наукової творчості, оскільки саме на перших кроках до оволодіння навичками наукової роботи найбільше виникає питань саме методологічного характеру. Передусім бракує досвіду у використанні методів наукового пізнання, застосуванні логічних законів і правил, нових засобів і технологій. Тому є сенс розглянути ці питання докладніше.

Не можна ігнорувати факти тільки тому, що їх важко пояснити або знайти їм практичне використання. Зміст нового в науці не завжди бачить сам дослідник. Нові наукові факти і навіть відкриття, значення яких погано розкриті, можуть тривалий час лишатися в резерві науки і не використовуватися на практиці.

При науковому дослідженні важливо все. Концентруючи увагу на основних або ключових питаннях теми, не можна не зважати на побічні факти,

які на перший погляд здаються малозначущими. Проте саме такі факти можуть приховувати в собі початок важливих відкриттів.

Для дослідника недостатньо встановити новий факт, важливо дати йому пояснення з позицій сучасної науки, розкрити його загальнопізнавальне, теоретичне або практичне значення.

Виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу, історії розвитку певної галузі, бути багатоаспектним, з урахуванням як загальних, так і специфічних особливостей.

Накопичення наукових фактів у процесі дослідження – це творчий процес, в основі якого завжди лежить задум ученого, його ідея.

У філософському визначенні *ідея* – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності. Ідея відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображається об'єкт вивчення, а й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності. Тому важливе значення має історичне вивчення не лише об'єкта дослідження, а й становлення та розвитку знань про нього.

Ідеї народжуються з практики, спостережень навколишнього світу і потреб життя. В основі ідей лежать реальні факти і події. Життя висуває конкретні завдання, однак часто не відразу знаходяться продуктивні ідеї для їх вирішення. У такому разі на допомогу приходять здатність дослідника проаналізувати ідеї, погляди попередників, запропонувати новий, зовсім незвичний аспект розгляду завдання, яке протягом тривалого часу не могли вирішити при загальному підході до справи.

Вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта дослідження та ідеї від часу виникнення до стадії вирішення завдання значно збагачує наукове дослідження, свідчить про достовірність його результатів і висновків, підтверджує наукову об'єктивність і компетентність дослідника.

Нова ідея – не просто зміна уявлень про об'єкт дослідження – це якісний стрибок думки за межі сприйнятих почуттями даних і, здавалося б, перевірених рішень. Нові ідеї можуть виникати під впливом парадоксальних ситуацій, коли виявляється незначний, неочікуваний результат, який надто розходиться із загальноприйнятими положеннями науки – парадигмами. Отримання нових знань відбувається за схемою: парадигма – парадокс – нова парадигма. Розвиток науки – це зміна парадигм, методів, стереотипів мислення. Перехід від однієї парадигми до іншої не піддається логічному опису, бо кожна з них відкидає попередню і несе принципово новий результат дослідження, який не можна логічно вивести з відомих теорій. Особливу роль тут відіграють інтуїтивні механізми наукового пошуку, які не ґрунтуються на формальній логіці.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про правила мислення при створенні теорії науки.

Питання методології досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом.

Методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- направляє, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Ці ознаки поняття «методологія», що визначають її функції в науці, дають змогу зробити такий висновок: методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Методологічна основа дослідження, як правило, не є самостійним розділом дисертації або іншої наукової праці, однак від її чіткого визначення значною мірою залежить досягнення мети і завдань наукового дослідження. Крім того, в розділах основної частини дисертації подають виклад загальної методики і основних методів дослідження, а це потребує визначення методологічних основ кваліфікаційної роботи.

Під методологічною основою дослідження слід розуміти основне, вихідне положення, на якому базується наукове дослідження. Методологічні основи даної науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження.

Методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності – має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне

методологію, конкретнонаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань².

4. Поради з раціонального використання професійного потенціалу

Праксеологічна культура як неодмінний компонент будь-якої діяльності – це комплекс знань, вмінь, рис характеру, що забезпечують найбільш раціональне практичне використання професійного потенціалу, здатність вибору в конкретних умовах високорезультативних, економних та надійних способів діяльності.

Принципи, які складають мінімальний комплекс найбільш фундаментальних праксеологічних орієнтирів, це: 1) сконцентрованість дій, 2) комплексність, 3) виокремлення необхідного і суттєвого, 4) поетапність розвитку, 5) організаційна гнучкість.

Розгляньмо детальніше ці орієнтири.

Принцип сконцентрованості дій вимагає сфокусованості часткових та проміжних функцій усіх рівнів на досягнення кінцевих цілей.

Цей принцип ґрунтується на засадах синтезу і для його досягнення треба:

- продумати і чітко сформулювати цілі майбутньої діяльності;
- орієнтуватися на ефективність цілей, що обираються, з погляду на надійність досягнення, радикальність вирішення проблеми, мінімізацію ресурсних витрат;
- раціонально розділити складну ціль на простіші підцілі та впорядкувати часткові цілі вищім ;
- методично донести до завершення обраний курс через усі необхідні етапи, долаючи неминучі перешкоди та помилки.

Принцип комплексності вимагає всебічного взаємодоповнюючого впливу і суттєві сторони та зв'язки об'єкта, що є однією з найважливіших умов ефективної діяльності.

Для досягнення цього принципу необхідно:

- сприймати об'єкти багатоаспектно, бачити широкий діапазон альтернативних способів та засобів вирішення проблем;
- враховувати та ініціативно використовувати різносторонні фактори і зв'язки в об'єкті;
- поєднувати різні способи впливу на об'єкт, адекватно сприймати і враховувати різні погляди (підходи), поєднувати їх конструктивні риси у цілісний задум.

Проте слід пам'ятати, що не можна розрізнено сприймати сторони (елементи) складних об'єктів.

Принцип виокремлення необхідного і суттєвого (інформації, проблеми, елементів, зв'язків) вимагає вміння вирізнити їх у складному

² Каламбет С.В. Конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015 р.91с

об'єкті, що досягається, наступними діями:

1) зрозуміти об'єктивний характер функціональної нерівноцінності різних складових (зв'язків, елементів, інформації) складного об'єкта;

2) розпізнати, оцінити і виокремити:

а) найменш суттєві складові (зв'язки, елементи, інформацію), що обмежують загальну ефективність діяльності,

б) середні за значенням складові (зв'язки, елементи, інформацію), які позитивно впливають на інші складові і таким чином на стан і ефективність у цілому,

в) важливі і необхідні складові, навіть незначне покращення яких надає значного ефекту;

3) сконцентрувати увагу і зусилля на головних завданнях.

Тут слід зазначити, що не можна керуватися при визначенні суттєвості тієї чи іншої складової суб'єктивними міркуваннями.

Принцип поетапного розвитку вимагає розчленування діяльності з вирішення складної проблеми на послідовні етапи вирішення спочатку простих задач, а потім – складніших.

Для цього треба:

– зрозуміти необхідність поетапного способу дій при вирішенні складних проблем;

– раціонально розчленувати процес вирішення складної проблеми на послідовність простіших, функціонально завершених етапів невпинного просування до кінцевої мети;

– виявити витримку і рішучість у діях, що допоможуть запобігти як пропусканню, «перескакуванню» об'єктивно необхідних етапів, так і надмірному розтягненню вже освоєних.

Принцип організаційної гнучкості передбачає здатність до оптимізуючої перебудови (адаптування) організаційних форм і способів діяльності стосовно специфіки конкретних ситуацій функціонування на різних етапах розвитку.

Для втілення цього принципу потрібно:

– зрозуміти необхідність врахування якісної своєрідності конкретних ситуацій функціонування, специфіки умов і вимог на кожному новому етапі розвитку;

– своєчасно і точно визначити якісно нові завдання кожного з етапів, мобільно перебудувати організаційні форми і способи діяльності в нових умовах;

– зорієнтуватися на створення гнучких систем, здатних до адаптивного перекомпонування структури і способів функціонування за зміни умов.

Питання для самоконтролю:

1. За якими трьома основними напрямками здійснюються сучасні наукові дослідження?

2. Розкрийте суть поняття наукового знання.
3. Що розуміємо під поняттям ідея, наукова ідея?
4. Що передбачає принцип організаційної гнучкості?
5. В чому суть поняття «методологія», які ознаки цього поняття?
6. Які функції виконує методологія?
7. Що передбачає принцип поетапного розвитку?
8. Що передбачає принцип виокремлення необхідного і суттєвого?
9. Що передбачає принцип комплексності?
10. Що передбачає принцип комплексності?

Лекція 2: Авторське право. Правила використання об'єктів інтелектуальної власності

ПЛАН

1. Авторське право. Об'єкти авторського права.
2. Інтелектуальна власність. Правила використання об'єктів інтелектуальної власності.
3. Законодавча база щодо захисту прав інтелектуальної власності.
4. Система органів управління в сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні
5. Використання авторських прав у цифровому середовищі.

Література: 1, 2, 12, 13

Поняття і терміни: *авторські права, об'єкти авторського права, творча діяльність, промислова власність, інтелектуальна власність, об'єкти права інтелектуальної власності, структури органів регулювання охорони інтелектуальної власності, недержавні інституції, творчі спілки. інтелектуальна власність, авторське право, інформація,/ цифрове середовище.*

1. Авторське право. Об'єкти авторського права.

Авторське право в об'єктивному сенсі є сукупністю норм цивільного права та інформаційного права, що регулюють відносини за визнанням авторства та охороні творів науки, літератури і мистецтва, встановлюють режим їх використання, наділяють їх авторів немайновими і майновими правами, захищають права авторів та інших правовласників. У суб'єктивному сенсі авторське право – ті майнові та особисті немайнові права, які належать особам, які створили твори науки, літератури і мистецтва.

Відповідно, **авторські права** – це набір суб'єктивних виключних прав, які дозволяють авторам літературних, мистецьких та наукових творів отримати соціальні блага від результатів своєї творчої діяльності.

Регулює і визначає об'єкти – Закон України Про авторське право і суміжні права.

Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва, виражені в будь-якій об'єктивній формі. Твір – це результат творчої праці, комплекс ідей, образів, поглядів тощо. При цьому твір визнається об'єктом правової охорони незалежно від його призначення, художнього рівня, а також змісту і способу його вираження. Для надання правової охорони не має значення чи твір опублікований, чи ще не опублікований, – важливо, щоб він був виражений у певній об'єктивній формі. Форма вираження твору може бути усна, письмова, звуко- чи відеозапис, зображення, об'ємно-просторова тощо. Розвиток науки і техніки породжує все нові форми вираження твору. Чинне законодавство не містить повного переліку об'єктів авторського права, оскільки життя у своєму розвитку може породжувати все нові й нові форми об'єктивного вираження творчої діяльності людей.

Творчою діяльністю прийнято вважати індивідуальну чи колективну творчість професійних працівників, результатом якої є твір чи його інтерпретація, що мають культурно-мистецьку цінність. (Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р.). З таким визначенням важко погодитися, адже об'єкт авторського права може створити і не професійний працівник. Але важливо зазначити те, що об'єктом авторського права може бути твір або його інтерпретація.

Отже, об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, що має певні, встановлені законом, ознаки:

- а) творчий характер;
- б) вираження у будь-якій об'єктивній формі;

А також твір має володіти культурно-історичною унікальністю, бути оригінальним.

Об'єктом авторського права може бути лише твір, що є результатом творчої праці. Якщо якимось творенням не є результатом творчої праці, то така робота не може бути визнана твором і, отже, об'єктом авторського права. Не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота (наприклад, передрук на друкарській машинці чи набір на комп'ютері чужого твору або навіть його літературна обробка – редагування, коректура тощо).

Види об'єктів авторського права. Відповідно до ЦК України (ст. 433), Закону України «Про авторське право і суміжні права» (ст. 8) об'єктами авторського права є:

- а) літературні та художні твори, зокрема:
  - романи, поеми, статті та інші письмові твори;
  - лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
  - драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні та інші сценічні твори;
  - твори живопису, архітектури, скульптури та графіки;
  - фотографічні твори;
  - твори ужиткового мистецтва;

- ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки;
- переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів (похідні твори);
- збірники творів, інші складені твори, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної власності;
- б) комп'ютерні програми;
- в) компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- г) інші твори.

2. Інтелектуальна власність. Правила використання об'єктів інтелектуальної власності.

Інтелектуальна власність – частина цивільного права, що об'єднує дві сфери прав – промислову власність та авторське право і суміжні права.

Виникнення терміна «інтелектуальна власність» приходиться на кінець XVII ст. Він уперше з'явився у французькому законодавстві на базі теорії природного права, яке одержало свій найбільш послідовний розвиток саме в працях французьких філософів-просвітителів (Вольтер, Дідро, Руссо та ін.). Відповідно до цієї теорії право творця будь-якого творчого результату (чи то літературного твору, чи винаходу) є його невід'ємним природним правом, що виникає із самої сутності творчої діяльності та «існує незалежно від визнання цього права державною владою».

14 липня 1967 р. було створено Всесвітню організацію інтелектуальної власності (ВОІВ), яка з грудня 1976 р. набула статусу спеціалізованої установи Організації Об'єднаних Націй.

Всесвітня організація інтелектуальної власності у поняття інтелектуальної власності включає:

- 1) промислову власність, яка, головним чином, охоплює винаходи, товарні знаки і промислові зразки;
- 2) авторське право, яке стосується літературних, музичних, художніх, фотографічних і аудіовізуальних творів.

Нині поняття інтелектуальної власності включає значно більше результатів інтелектуальної діяльності. Коло об'єктів інтелектуальної власності сьогодні можна поділити на три основні групи:

- перша – це результати наукової, літературної і художньої творчості, які охороняються авторським правом і суміжними правами;
- друга – результати науково-технічної творчості, що охороняються патентним правом або, точніше сказати, правом промислової власності;
- третю групу складають засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг, які прирівняні до результатів інтелектуальної діяльності.

Отже, **інтелектуальна власність** – це результати творчої діяльності. Її об'єктом, проте, є не матеріальні носії, в яких реалізовані результати творчості, а саме ті ідеї, думки, міркування, образи, символи тощо, які реалізуються чи втілюються у певних матеріальних носіях. Це специфічна особливість інтелектуальної власності – її об'єктами є нематеріальні речі, а саме безтілесні ідеї тощо. Проте не будь-які ідеї, а лише такі, що можуть бути втілені в матеріальних носіях, тобто їх автори повідомляють, як ту чи іншу ідею можна втілити та використати, або вона вже втілена в науковому, літературному чи художньому творі. Це одна із ознак інтелектуальної власності, яка відрізняє її від звичайної власності. Ті ідеї, що містять результати науково-технічної творчості та претендують на визнання об'єктом промислової власності, мають бути кваліфіковані як такі уповноваженими на це державними органами. Яким би він не був – він є об'єктом власності його творця. Наприклад, автор розробив якусь технічну пропозицію, спрямовану на удосконалення певного технологічного процесу, і подав її до Державного департаменту інтелектуальної власності як винахід. У результаті науково-технічної експертизи цю пропозицію винаходом не визнано. Проте вона не перестала бути об'єктом власності її творця.

У Статті 420 ЦК «Об'єкти права інтелектуальної власності» об'єктами права інтелектуальної власності визнано:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Суттєвим є включення до переліку об'єктів інтелектуальної власності наукового відкриття. Автор наукового відкриття має право надавати науковому відкриттю своє ім'я або спеціальну назву. Право на наукове відкриття засвідчується дипломом та охороняється у порядку, встановленому законом, (ст. 457 ЦК).

3. Законодавча база щодо захисту прав інтелектуальної власності.

Становлення національного законодавства про інтелектуальну власність стало можливим із набуттям Україною незалежності. Цьому сприяло прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України, якою було проголошено, що Україна самостійно визначає свій економічний

статус і закріплює його в законах. Відповідно до цієї Декларації весь економічний та науково-технічний потенціал, створений на території України, проголошується власністю народу, матеріальною основою суверенітету України і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб громадян України. Декларацію було прийнято Верховною Радою 16 липня 1990 р.

У серпні 1990 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР» У ньому було задекларовано, що весь економічний, науковий і технічний потенціал, розташований на території України, складає власність народу України і є основою її економічної самостійності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України підписала Акт проголошення незалежності України та створення самостійної держави – України. Завдяки цьому було закладено основу створення своєї національної правової системи, у тому числі національного законодавства про інтелектуальну власність.

Законодавство України з питань інтелектуальної власності базується на Конституції України, Цивільному кодексі України та законах України стосовно правової охорони об'єктів інтелектуальної власності.

Основні засади інтелектуальної діяльності закладені в чинній Конституції України.

4. Система органів управління в сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні

Останнім часом в Україні сформувалася досить розгалужена організаційна система органів, які прямо чи опосередковано забезпечують діяльність у сфері охорони інтелектуальної власності.

За здійснення політики у сфері інтелектуальної власності в Україні відповідає Міністерство освіти і науки України. Виконання конкретних функцій у цій сфері воно делегувало Державному департаменту інтелектуальної власності. Держдепартамент є урядовим органом державного управління, що уповноважений реєструвати і підтримувати на території України права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення тощо, а також здійснювати реєстрацію об'єктів авторського права: творів науки, літератури, мистецтва, комп'ютерних програм, баз даних та інших творів. Держдепартамент проводить єдину державну політику у сфері охорони прав на об'єкти права інтелектуальної власності. Він здійснює роботи з удосконалення нормативно-правової бази, контролює дотримання чинного законодавства в цій сфері, підтримує міжнародне співробітництво у сфері інтелектуальної власності, забезпечує умови щодо вступу інтелектуальної власності до господарського обігу, координує роботи з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з інтелектуальної власності, взаємодіє з громадськими організаціями, які опікуються інтелектуальною власністю.

До сфери управління Держдепартаменту включено державні підприємства: «Український інститут промислової власності», його функція

здійснення експертизи заявок на об'єкти промислової власності, а от «Українське агентство з авторських і суміжних прав» здійснює державну реєстрацію об'єктів авторського права і суміжних прав та видає автору охоронний документ – свідоцтво, надає допомогу щодо захисту прав авторів у разі їх порушення; вищий навчальний заклад – Інститут інтелектуальної власності і права виконує функцію підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері інтелектуальної власності; держпідприємство «Інтелзахист» створене з метою удосконалення організації видачі контрольних марок для маркування примірників аудіовізуальних творів та фонограм, комп'ютерних програм, баз даних, а також посилення захисту прав інтелектуальної власності та попередження правопорушень у цій сфері.

Система виконавчих органів охоплює установи, які наведено нижче.

Міжвідомчий комітет з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності – постійно діючий орган при Кабінеті Міністрів України, створений у лютому 2000 р. для координації діяльності органів виконавчої влади у сфері охорони інтелектуальної власності.

Державний департамент інтелектуальної власності, створений у квітні 2000 р. у складі Міністерства освіти і науки України.

При Держдепартаменті створено *Консультативну раду* з представників усіх творчих спілок України та відомих творчих діячів України, а також *Апеляційну палату* для розгляду в адміністративному порядку заперечень проти рішень за заявками на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг, топографії інтегральних мікросхем і зазначення походження товарів.

Інші міністерства та відомства України, діяльність яких так чи інакше стосується охорони прав інтелектуальної власності:

Антимонопольний комітет України – центральний орган, що забезпечує захист від недобросовісної конкуренції, пов'язаної з неправомірним використанням об'єктів інтелектуальної власності;

Міністерство юстиції України – бере участь у розробці законодавчих актів з питань інтелектуальної власності, координує законотворчу діяльність у цій сфері та відповідає за його адаптацію до законодавства Європейського Союзу;

Міністерство внутрішніх справ України – здійснює заходи з попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з порушенням прав інтелектуальної власності, бере участь у створенні та вдосконаленні необхідної для протидії цим порушенням законодавчої бази.

У 2001 р. у структурі Державної служби боротьби з економічною злочинністю були створені *підрозділи по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності* – як у центральному апараті, так і на регіональному рівні. Вони проводять в усіх регіонах комплексні перевірки суб'єктів господарювання стосовно дотримання вимог нормативно-правових актів, що регламентують оптову та роздрібну торгівлю примірниками аудіовізуальних творів і фонограм.

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності створений у складі Академії правових наук і має бути спеціалізованою установою для проведення наукових досліджень у сфері інтелектуальної власності, участі в розробці проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань інтелектуальної власності, підготовки експертних висновків із зазначених питань.

До структури органів регулювання охорони інтелектуальної власності слід віднести і мережу недержавних організацій, що складається із двох груп:

1. *Творчі спілки* – Національна спілка письменників України, Національна спілка театральних діячів України, Національна спілка кінематографістів України, Національна спілка художників України, Національна спілка майстрів народного мистецтва України, Національна спілка архітекторів України, Національна спілка композиторів України, Спілка фотохудожників України, Національна спілка журналістів України, Всеукраїнська спілка кобзарів, Спілка рекламистів України, Всеукраїнська музична спілка, Спілка дизайнерів України, Український фонд культури, Національна ліга українських композиторів.

2. *Недержавні інституції*, що спеціалізуються у сфері інтелектуальної власності:

- Всеукраїнська асоціація патентних повірених;
- Коаліція з питань захисту прав інтелектуальної власності;
- Українська група Міжнародної асоціації з охорони промислової власності;
- Міжнародний центр правових проблем інтелектуальної власності (м. Київ);
- Антипіратський союз України;
- Українська юридична група;
- Авторсько-правове товариство.

Створено громадську організацію Всеукраїнське агентство авторів³.

5. Використання авторських прав у цифровому середовищі.

Доступ до знань життєво важливий з кількох причин. Для функціонування суспільства необхідний повний та всебічний обмін інформацією.

Розширюється загальнодоступний та рівноцінний доступ до матеріалів, захищених авторським правом, а саме виробництво та розповсюдження нових творів. Загалом передбачається зростання економічної вигоди від захисту прав інтелектуальної власності, хоча повинні бути винятки із суто соціальних причин. Насправді – це хибна дихотомія. Багато галузей передбачають доступ до авторських матеріалів для досліджень та розробок, освіти, програмного забезпечення або проектування обладнання.

³ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : 2019. 130с

Якщо доступ до знань залежатиме від здатності особи платити, то менш привілейовані верстви населення будуть неспроможні це зробити. Зокрема, це може зіграти певну роль в зростанні бідності та відсутності освітніх можливостей.

Баланс між інтересами власників авторських прав у отриманні справедливої винагороди за їх зусилля та інтересами користувачів авторських прав щодо отримання розумного доступу до матеріалів авторського права традиційно підтримувались різними способами. Одним з найважливіших з них є здійснення ряду обмежень та винятків з виняткових прав власників. Однак є й інші важливі межі, окрім винятків, щодо контролю над знаннями, які накладає авторське право.

Ці обмеження: тривалість авторського права та обмежений набір прав.

Ряд розвинених країн оновив або почав оновлювати свої закони про авторські права відповідно до *договорів Всесвітньої організації інтелектуальної власності* (далі – ВОІВ). У США, Австралії та Європейському Союзу вступило в силу Законодавство, що відповідає WCT. До початку 2003 року всі країни-члени ЄС повинні були запровадити нові директиви про авторські права. Інші країни, такі як Канада, Нова Зеландія та Південна Африка є в процесі оновлення законодавства про авторське право. Те, як складаються ці договори у великій мірі визначатиме майбутнє для системи авторських прав та для користувачів інформації.

Найвідомішою та суперечливою реалізацією договорів ВОІВ є США. Закон про авторське право в цифрову епоху (Digital Millennium Copyright Act – DMCA), а також оновлення Закону про авторські права США додали правовий захист щодо технологічних заходів захисту авторських прав, оновлення винятків щодо авторських прав для цифрового середовища [6].

Прийняття Директиви Європейського Союзу про авторські права (Директива про гармонізацію, деякі аспекти авторського права і суміжні права в інформаційному суспільстві) також набуло надзвичайно суперечливого розголосу. Директива містить низку приписів, що не є обов'язковими, винятки, які національні уряди можуть включати у свою реалізацію Директиви ЄС про авторські права (European Union Copyright Directive – EUCD) законодавства, якщо вони цього хочуть. Це винятки, що стосуються: тимчасових репродукцій, фотовідтворення авторських матеріалів, приватного користування, копіювання культурними / освітніми установами, ефемерних записів для цілей мовлення, відтворення передач для «соціальних інститутів», ілюстрації для викладання чи наукових досліджень, дослідження на користь людей з обмеженими можливостями, для повідомлення новин або поточних справ, критика чи огляд, громадська безпека, використання політичних промов, використання під час релігійних урочистостей, для публічного мистецтва чи архітектури, для випадкового включення твору до іншого матеріальні та для кількох інших, по суті другорядних, цілей.

Окрім законів про інтелектуальну власність та все більше використання управління цифровими правами, договірне ліцензування також формує

цифрове середовище і використовується для того, щоб обмежити права користувачів. На відміну від паперових матеріалів, цифрову інформацію зазвичай не купує компанія, споживачі або бібліотека; скоріше вона ліцензується бібліотекою від постачальників інформації. А ліцензія зазвичай має форму письмового договору або угоди між бібліотекою та компанією-власником прав на розповсюдження цифрової інформації. Ліцензії для бібліотек часто набувають однієї з трьох форм: документ «стандартної форми», ліцензії, ліцензії на зменшення чи перегляд кліків. У більшості випадків немає можливості фактично домовлятися про умови цих ліцензій, і навіть якщо це були відносні угоди, можливості узгодити терміни покупця та виробника є абсолютно нерівними. Ліцензії на «натискання» зазвичай використовуються стосовно матеріалів авторського права, які придбані в Інтернеті; перш ніж користувач може отримати доступ до будь-якої частини матеріалів про авторські права, вони повинні спочатку надати згоду з ліцензією-домовленістю (як правило, натиснувши кнопку «я згоден»). Угоди стандартної форми не підлягають обговоренню.

Є багато причин, через які постачальник може скористатися такою ліцензійною угодою, і IFLA не проти використання таких угод за умови, що обидві сторони угоди рівні, тобто одна сторона має щось продати, інша має купівельну спроможність, і обидві сторони домовляються про умови. Однак, виникає проблема, коли такі угоди використовуються як «одностороннє законодавство»; тобто ліцензійні угоди часто скасовують винятки з авторських прав і встановлюють рівень використання, який є більш обмежувальним, ніж закон дозволяє. Ліцензії можуть включати широкий спектр умов, але, на відміну від закону про авторські права, ліцензіати не зобов'язані законодавчо враховувати суспільний інтерес у доступі до інформації при встановленні таких умов. Оскільки більшість цифрової інформації поширюється за ліцензією, міркування щодо публічної політики, такі як добросовісне використання, справедливі стосунки або винятки з прав автора стають недійсними. Тому важливо, щоб обмеження та винятки були ретельно розглянуті в цифровій царині для захисту доступу до інформації.

Деякі приклади видів обмежень, які часто накладають ліцензійні угоди, включають обмеження:

- щодо друку, завантаження або надсилання електронною поштою копій (частин) матеріалу;
- щодо кількості, місцезнаходження та організаційної приналежності користувачів;
- щодо бібліотек, які здійснюють міжбібліотечну позику/надання документів;
- щодо бібліотек, які копіюють твір для цілей збереження;
- щодо використання твору після певної дати;
- в роботі читачів бібліотек, які працюють в приміщеннях бібліотеки;
- в наданні або іншому розпорядженні цифровим твором;
- права цитувати, аналізувати та навіть індексувати твір.

Поєднання захищених технологічних заходів та ліцензій може призвести до абсолютно необмеженого захисту інтересів власників прав, які виграють від декількох кумулятивних шарів захисту: захист авторських прав, технологічний захист, правовий захист, технологічні заходи та договірне право⁴.

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви розумієте під поняттям авторське право?
2. Що виступає об'єктом авторського права?
3. Що Ви розумієте під терміном «право інтелектуальної власності»?
5. Яка система органів інтелектуальної власності в Україні?
6. Що належить до об'єктів інтелектуальної власності?
7. Яка існує система органів управління у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні?

Лекція 3: Академічна доброчесність.

ПЛАН

1. Академічна доброчесність як запорука якісної вищої освіти.
2. Академічна культура: поняття, функції, складові.
3. Академічна нечесність та методи її запобігання.

Література: Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : 2019. 130 с.

Поняття і терміни: *академічна доброчесність, академічна культура, форми проявів академічної нечесності, академічне шахрайство, конфлікт інтересів, непотизм, методи запобігання академічної нечесності, виховні та дисциплінарні санкції, Етичний кодекс ученого, завдання Етичного кодексу, мета Етичного кодексу вченого України, найважливіші цінності і принципи Бухарестської декларації етичних принципів вищої освіти.*

1. Академічна доброчесність як запорука якісної вищої освіти.

Якісна професійна освіта наразі є стратегічним ресурсом розвитку суспільства і країни загалом. Досягнути високої якості освіти можливо лише створивши середовище відповідальності та чесності.

В Україні було розроблено Проект Закону про освіту, де розглянуто принцип академічної доброчесності, а у статті 42 подане його визначення як «сукупності етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до

⁴ Римарчук Р., Римарчук Г. Деякі особливості та правові обмеження використання авторських прав у цифровому середовищі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. Т. 7, № 2, 2020. С.216–222.

результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень»⁵. Проектом Закону передбачено також дотримання академічної доброчесності усіма учасниками освітнього процесу на різних рівнях, у ньому вказується різноманітні види її порушень та форми академічної відповідальності.

Питання академічної доброчесності та наслідків її недотримання є актуальним і важливим для України. Саме в нашій країні, як і в інших пострадянських країнах, поширеними є ситуації виконання наукових робіт на замовлення (від курсових до докторських!), розповсюдження студентських робіт зі зміною титульного листа чи переформулювання теми у кращому випадку; у наукових текстах на для отримання вченого ступеня перефразовуються чужі думки та видають за власні без посилання на їх справжнього автора; однакові шматки наукових статей друкуються в різних публікаціях і видаються в різних джерелах; англійські тексти перекладаються українською і видаються як результат особистого наукового внеску тощо.

На жаль, недбале ставлення до публікування академічних текстів стало нормою в українській освіті, порівняно з більш розвиненими країнами, де вчать самостійно писати, мислити, виконувати, відповідати за науковий продукт. Валерія Лопатіна, порівнюючи письмові завдання університетів України і США, відзначає декілька суттєвих розрізняючих проблем:

- відсутність чітких інструкцій для виконання завдань, де пропонуватиметься така тема, яку треба дослідити, а не зауглити і скачати (наприклад: замість підготувати історію розвитку риторики певного періоду, пропоную історія риторики в персоналіях), адже цікаві формулювання тем і завдань спонукають студента до більш комплексної глибокої роботи;

- відсутність попередньої підготовки;

- відсутність серфінгу науковими онлайн-бібліотеками для справжнього пошуку інформації цікавої і корисної;

- відсутність обговорення з викладачами і студентами, що можуть спрямувати, наштовхнути на якусь думку, гіпотезу;

- відсутність фідбеку, здорової критики-відгуку, порад, коментарів. Переважна більшість західних студентів тривалий час зберігають записи викладачів на полях і міжряддях, бо в них часто міститься додаткова цікавинка, посилання чи теорія того, з чим варто ознайомитися пізніше;

- відсутність заохочення для викладача. «Українська проблема полягає в тому, що викладання – це практично волонтерство через вкрай низьку оплату викладацької праці. Природно, що у викладачів часто нема ані бажання, ані ресурсів створювати хорошу систему письмових завдань та підтримувати її.

---

⁵ Проект Закону про освіту : 3491 [3491-д від 04.04.2016.] [Електронний ресурс]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639.

Але є й інша причина: проблема низькоякісних письмових робіт в українській вищій освіті навіть не стоїть у порядку денному»⁶.

Аналізуючи практику європейської академічної культури, звертає на себе увагу той факт, що там, починаючи зі школи, учні виконують завдання і отримують знання, які можуть бути корисними для них у повсякденній практиці. Розуміння практичної цінності знань, взаємозумовленість їх рівня та можливості подальшого отримання достойного місця роботи, а як наслідок, і високого рівня якості життя, спонукає їх сумлінніше ставитися до виконання завдань, до самопідготовки та відмови від списування. За мету ставиться набуття конкурентоспроможних знань, умінь та навичок.

Орієнтація на практичне застосування знань спонукає до роздумів і є гарним стимулом для відповідального ставлення студента до навчання. Спроби шахрайства одразу викликають осуд з боку інших студентів, що є дуже впливовим чинником.

Практика показує, що економічно розвинені країни мають високий рівень освіти, науки та академічної доброчесності. Безумовно, академічна доброчесність впливає на цінності, які закладаються під час навчання у вищій школі. Кожен представник наукової спільноти та представник студентства має усвідомлювати, що досягнення успіху кожного і всієї країни – важка і наполеглива праця. Академічна доброчесність збільшує вимоги і до підготовки викладача. Це формування індивідуальних завдань для кожного студента, їх практична спрямованість, інформаційний супровід індивідуальної роботи студента, можливість надавати консультації та корегувати завдання дистанційно, бути постійно на зв'язку.

Повертаючись до питань недбалства, «норми» в українській освіті, про яку йшла мова вище, відзначимо, що існують два шляхи утворення та дотримання цієї норми – свідомо та несвідомо поведінка. Свідомо поведінка в недотриманні авторства текстів та результатів наукової роботи характеризується використанням результатів роботи інших учених, груп, організацій та презентація їх як власних, при цьому автор розуміє, що така діяльність порушує авторські права та принципи академічної доброчесності. Несвідомо поведінка полягає у відсутності знань та навичок застосування принципів академічної доброчесності. Несвідомо поведінка притаманна вченим, які не мають досвіду в написанні та презентації результатів наукової роботи, тобто переважно молодим вченим.

Академічна доброчесність – це моральний кодекс та етичні правила цивілізованого наукового та освітнього співтовариства. Поняття академічної доброчесності включає в себе такі цінності, як запобігання шахрайству, фальшуванню та плагіату; підтримка академічних стандартів; чесність і ретельність у дослідженнях та науковому видавництві.

---

⁶Лопатіна В. Письмові завдання в університетах України та США: погляд академічного райтера [Електронний ресурс]. URL: <https://commons.com.ua/uk/poglyad-akademichnogo-rajtera/>

2. Академічна культура: поняття, функції, складові.

Поняття академічна культура, так само як і академічне письмо, є досить нечітким, але водночас ємним поняттям. В основі різних теоретичних тлумачень зарубіжних і вітчизняних науковців лежить розуміння академічної культури як ціннісно-нормативної основи здійснення особливого виду людської діяльності, пов'язаної з пізнанням (знанням).

Академічну культуру прийнято розуміти як сукупність норм і цінностей освітньої і наукової діяльності університету.

Основні риси академічної культури:

- культура навчання в університеті, етичні цінності, традиції, норми, правила проведення наукового дослідження;
- наукова мовна культура, професійна субкультура наукового співтовариства;
- соціальна, моральна відповідальність за процес і результати дослідження, що формується в культурно-освітньому просторі вищого навчального закладу.

Викладачами Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка на чолі з д.п.н., Семенов Оленою Миколаївною, було запропоновано розглядати академічну культуру як інтегративне утворення особистості, яке складається з аксіологічного, мотиваційно-етичного, нарративно-цифрового, мовнокомунікативного, праксеологічного, поведінково-інтерактивного компонентів, кожний з яких характеризується певним змістовим наповненням і проявляється в культурі розумової праці, етичній культурі, культурі академічного читання і письма, академічній комунікації, академічній інформатиці, академічному менеджменті та ін.

Аксіологічний (ціннісний), мотиваційно-етичний компоненти академічної культури охоплюють морально-етичні цінності професії (професійний обов'язок, соціальна відповідальність, академічна честь, повага до іншої людини),

Наративно-цифровий компонент знаходить вираження в уміннях логічно вибудовувати та представляти дані з використанням цифрових пристроїв, спеціалізованих програмних засобів і віртуальних платформ для створення інформаційних моделей об'єктів та процесів реального світу; графічних образів, аудіо, відео; відповідально, з урахуванням етичних, суспільних, культурних та правових норм оперувати інформаційними й комунікаційними технологіями як творець та (або) споживач.

Праксеологічний (діяльнісний) і поведінково-інтерактивний компоненти характеризують ступінь реалізації засвоєних цінностей, норм, знань у ситуаціях професійного спілкування, охоплюють уміння і навички, що ґрунтуються на критичному мисленні, володінні комунікативною технікою,

вербальною та невербальною (манера говорити, жести, міміка, пантоміміка) взаємодією і знаходять прояв, зокрема, в академічній грамотності⁷.

Серед **функцій академічної культури** М. М. Закович виділяє

1. пізнавальну;
2. інформативну;
3. світоглядну;
4. комунікативну;
5. регулятивну;
6. аксіологічну;
7. виховну.

Пізнавальна функція виражається у фіксації результатів пізнання навколишнього світу, наукового, ціннісного та художнього його відображення і передбачає різні форми пізнавальної діяльності; людина пізнає також сама себе, свої суспільні потреби, інтереси, свої особливості і місце в суспільстві.

Інформативна функція уможливорює розуміння сутності академічної культури (це – пряме і непряме спілкування, засвоєння культурної спадщини, розвиток членів спільноти, їх інтелектуальне та духовне збагачення).

Світоглядна функція забезпечує єдність пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінкових, вольових елементів свідомості в соціокультурному вимірі.

Комунікативна функція пов'язана з інформативною і виявляється через за безпосереднє і опосередковане спілкування. Безпосереднє спілкування – це пряме засвоєння надбань культури, опосередковане реалізується через засвоєння культурної спадщини. У процесі академічної комунікації відбувається ідентифікація вченого (виступи на конференціях, резюме, список наукових праць, офіційна веб-сторінка тощо).

Регулятивна функція проявляється через символіку, певну знакову систему (правила етикету, різні знаки уваги, традиції тощо).

Аксіологічна або оціночна, ціннісна функція формує в людини певні ціннісні орієнтири й потреби. До основних цінностей академічної культури віднесено:

- інтелектуальна свобода і соціальна відповідальність;
- моральна відповідальність самостійних дослідників і вчених не тільки за процес дослідження (вибір теми, методи і порядність), але і за його результати;
- прагнення окремих наукових об'єднань до співпраці у світовому масштабі;

---

⁷ Семенов О. М. Формування академічної культури майбутніх педагогів-дослідників в умовах цифрового творчого середовища як наукова проблема / О. М. Семенов, О. В. Семеніхіна, Д. С. Безуглий. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Том 62, № 6. С. 240–252. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/viewFile/1917/1286>

– право вчених вільно висловлювати свої думки про наукові та етичні аспекти дослідницьких проектів і їх результатів, право також уникати участі в проектах, які суперечать їх переконанням, цінностям;

– самоцінність інтелектуальної роботи незалежно від термінів одержання результатів⁸.

Отже, академічна культура включає усвідомлення кожним членом університетської спільноти – викладачем, студентом, адміністративним працівником – свого місця і обов'язків в загальному функціонуванні ЗВО; цінностей і норм поведінки; звичаїв та ділової практики; правил корпоративної культури; трудової і ділової етики.

3. Академічна нечесність та методи її запобігання.

Зазначимо, що академічну чесність дослідники розглядають як складову академічної культури. Прояви академічної нечесності можна розділити на дві групи: нечесність в освітній діяльності та нечесність у науковій діяльності. Проте такий поділ є доволі умовним, адже в сучасних умовах освітня діяльність, особливо у вищій школі нерозривно пов'язана з науковою.

Основні форми проявів академічної нечесності:

1. Плагіат, тобто навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю або частково чужого твору (тексту або ідей) під іменем особи, яка не є автором цього твору, без належного оформлення посилань. Про плагіат у нас буде окрема тема і розмова.

2. Списування відповідей у іншої особи під час складання будь-якого виду підсумкового або поточного контролю (іспиту, тесту тощо) є проявом нечесності, який має стосунок здебільшого до освітнього процесу.

3. Придбання в інших осіб чи організацій з наступним поданням як власних результатів навчальної та наукової діяльності (звітів, рефератів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есе, статей, монографій, навчальних посібників тощо)

4. Академічне шахрайство, яке може набувати таких форм:

– підтасовування, фальсифікація пунктів бібліографії зазвичай виявляється у формі посилання на джерела, які не використовувалися в роботі;

– підтасовування, фальсифікація самих результатів наукових досліджень, тобто подання емпіричних даних, які відрізняються від дійсно отриманих з метою підтвердження власних теоретичних побудов або й фабрикація даних або результатів, тобто отримання або оприлюднення результатів досліджень без проведення самого дослідження (експерименту, вимірювань тощо);

– симуляція погіршення стану здоров'я, хвороби з метою уникнення контрольних заходів є проявом недоброчесності, який часто підкріплюється фіктивними лікарськими довідками, отриманими незаконним способом;

⁸Хоружий Г. Ф. Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2012. 320 с

- використання під час контрольних заходів заборонених технічних засобів (мікронавушників, телефонів, смартфонів, планшетів тощо);
- підробка підписів в офіційних документах (залікових книжках, актах, звітах, угодах тощо).
- проходження процедур контролю знань підставними особами;
- здавання або репрезентація різними особами робіт з однаковим змістом як результату навчальної чи наукової діяльності;
- написання не своїх варіантів завдань на контрольних заходах;
- використання системи прихованих сигналів (звукових, жестових та ін.) під час виконання групових контрольних заходів, тестів тощо з однаковими варіантами;
- отримання несанкціонованої допомоги під час виконання тих завдань, які передбачають самостійне виконання.

5. Надання відгуків або рецензій на наукові або навчальні роботи без належного проведення їх експертизи.

6. Недобросовісна конкуренція між особами, що здобувають освіту, або поміж науковцями іноді призводить до такого феномену, як завдання шкоди, псування, саботаж навчальної або дослідницької роботи інших осіб (псування, знищення цифрових файлів, паперових матеріалів тощо).

7. Включення до списку авторів наукових, навчальних видань або виконавців проекту осіб, які не брали участь у підготовці (написанні) та в отриманні наукових результатів.

8. Отримання або пропонування неправомірних винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг у навчальній, дослідницькій чи трудовій діяльності.

9. Примусові благодійні внески та примусова праця – примушування студентів сплачувати гроші чи виконувати певну роботу під загрозою зумисно завдати шкоди інтересам та правам студента у навчанні, побуті чи інших питаннях.

10. Конфлікт інтересів – реальна та потенційна суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй повноважень.

11. Непотизм (надання родичам або знайомим посад незалежно від їхніх професійних здібностей) та перевищення повноважень – використання родинних зв'язків чи службового становища для отримання переваг у навчальній, позанавчальній, науковій чи адміністративній сфері.

Методи запобігання академічної нечесності найбільш поширені у практиці західних навчальних закладів.

Західний досвід покарання за нечесність: від Perezdachi іспиту, перепрослуховування курсу і переписування роботи до виключення з університету.

Коротко зупинимося на спільних рисах, притаманних документам, що запобігають порушенням академічної чесності. Так, за дослідженнями вітчизняних науковців реалізація політики забезпечення академічної чесності у вищій освіті США передбачає: чітку ідентифікацію її порушень; комплекс процедур її попередження; фіксацію порушень; розгляд порушення; визначення виховних та дисциплінарних санкцій.

Санкції виховні: відвідування спеціальних занять (тренінгів), підготовка есе на тему встановлених стандартів освітньої чи наукової роботи; повторне вивчення курсу та ін.

Дисциплінарні: відсторонення від занять на певний період; відрахування із числа студентів; проведення додаткової перевірки всіх робіт авторства порушника та ін.

До порушника може бути застосована низка інших санкцій: попередження і виконання/переписування роботи зі зміною теми/варіанту; зменшення оцінки на екзамені на одиницю або навіть до нуля; реєстрація порушення і проходження порушником спеціально розробленого навчального курсу, спрямованого на попередження плагіату; рекомендація тимчасового звільнення студента з університету; рекомендація для відрахування студента з університету.

Більш детальна інформація подана у електронному джерелі та інших рекомендованих джерелах.⁹

4. Етичний кодекс ученого.

Метою Етичного кодексу вченого України є утвердження в науковому співтоваристві етичних принципів та свідоме їх дотримання науковцями та викладачами у своїй роботі. Він *регулює* відносини науковців між собою та із суспільством, встановлює основні засади для оцінки вченими власної роботи та діяльності колег з моральної точки зору. Викладені у ньому принципи повинні слугувати основою для етичного виховання молодих науковців.

Основним *завданням* Етичного кодексу є надання пріоритету моральним вимірам науки та громадській відповідальності співтовариства вчених і кожного вченого зокрема. Проблема особистої відповідальності вченого набула особливого значення у зв'язку з тим, що суспільні інститути не встигають за стрімкими темпами розвитку науки і технологій.

В усьому світі етичні кодекси базуються на розумінні того, що існуюча практика у сфері науки сприяє довірі в науковому середовищі та між ним і суспільством, що є необхідною умовою розвитку науки. Вчені повинні бути впевнені в надійності результатів роботи своїх колег. У свою чергу, суспільство має бути впевненим у чесності науковців та достовірності результатів їх досліджень. На жаль, останнім часом у багатьох країнах спостерігаються серйозні порушення етики, що ставить під загрозу авторитет

⁹ Сазик В. Академічна добросовісність: міфічна концепція чи дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти? [Електронний ресурс]. URL:<http://education-ua.org/ua/articles/930-akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontseptsiya-chi-dievij-instrument-zabezpechennya-yakosti-vishchoji-osviti>

науки та довіру суспільства до вчених. Щоб унеможливити такий розвиток подій в Україні необхідно, щоб усі науковці усвідомлювали важливість високоетичної поведінки, власну відповідальність за формування громадської думки щодо науки.

У нашому університеті також розроблено Кодекс етики та гідності Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, представлений на сайті.

Бухарестська декларація етичних принципів вищої освіти.

Декларація була покликана визначити основні тенденції вищої освіти в європейському регіоні та викласти основні принципи їх етичного регулювання. Також Декларація визначила місію університету в умовах «суспільства знань», показала модуси трансформації традиційних уявлень про місце і роль університету як суспільної інституції.

Отже, найважливішими цінностями і принципами такі:

1. Академічний етос, культура і співтовариство, де академічний етос заснований на принципах поваги гідності і фізичної, і психічної недоторканності людей, навчанні протягом усього життя розвитку знання і підвищення його якості, залученні до освіти, участі в демократичному процесі, активної громадської позиції та рівності.

2. Академічна сумлінність у процесі викладання і навчання.

Цінності й норми академічної сумлінності складають основу для розвитку знань, забезпечення якості освіти і підготовки студентів як відповідальних громадян і кваліфікованих фахівців. Ключовими цінностями сумлінного академічного співтовариства є чесність, довіра, прямота, повага, відповідальність і підзвітність.

3. Демократичне й етичне керівництво і менеджмент.

Академічні діячі, студенти і працівники повинні стежити за тим, щоб залучення додаткових прибутків не завдавало шкоди якості викладання і проведення досліджень та рівню інтелектуальних стандартів. Реформи в керівництві і менеджменті установ вищої освіти варто спрямувати на встановлення належного балансу між заохоченням проведення ефективного керівництва членів академічного співтовариства (студентів, викладачів, дослідників і керівників) у процесі ухвалення рішень.

4. Дослідження, засновані на академічній чесності й соціальному реагуванні. Інтелектуальна свобода і соціальна відповідальність – ключові цінності науково-дослідної діяльності, які необхідно поважати і пропагувати. У властивих ХХІ ст. відкритих системах навчання і виробництва знань дані цінності мають не конфліктувати, а підсилювати один одного. Академічні працівники та дослідники, всі разом і кожний окремо, зобов'язані й мають право: 1) вільно висловлювати свою думку про наукові й етичні аспекти дослідних проектів та їхні результати, 2) відсторонюватися від участі в проєктах, що суперечать їх переконанням і совісті.

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміється під поняттям академічна доброчесність?
2. Чому академічна доброчесність є запорукою якісної вищої освіти?
3. Які суттєві розрізняючі проблеми в освіті України і США відзначають дослідники?
4. Що включає поняття академічна культура?
5. Які є функції і складові академічної культури?
6. Що таке академічна нечесність?
7. Які існують методи запобігання академічної нечесності?
8. Що таке Етичний кодекс ученого?
9. Які основні засади Бухарестської декларації етичних принципів вищої освіти?¹⁰

Лекція 4. Лінгвометодологія.

ПЛАН

1. Лінгвометодологія: основні завдання, предмет.
2. Ключові поняття лінгвометодології: методологія, парадигма, епістема.

Література: 1, 2, 7, 10, 13.

Поняття і терміни: *лінгвометодологія, когнітивної лінгвістики, епістемологія, парадигма-специфікатор, загальнофілософська методологія, наукова парадигма, парадигмальний простір лінгвістики, синергетика, синергетична суперсистема, лінгвосинергетики*

1. Лінгвометодологія: основні завдання, предмет.

Наприкінці ХХ ст. мовознавча наука пострадянського простору опинилася стані методологічної кризи, з одного боку, через декларування відмови від жорстких канонів марксистсько-ленінської теорії пізнання, з іншого, через еkleктизм методологічних позицій світової лінгвістики. Пошук виходу із кризового стану зумовив численні наукові розвідки, присвячені проблемам методологічних настанов лінгвістичних досліджень. У центрі уваги мовознавчої спільноти постало поняття наукової парадигми. На початку ХХІ ст. у лінгвістичних студіях значно посилюється лінгвофілософський компонент, що звичайно, як це було і на початку ХХ ст., зумовлене прагненням переглянути загальні підходи і принципи дослідження мови, визначитися стосовно її ролі в житті людини, соціумі, культурі; з'ясувати функціональну природу мови як семіотичної системи і, врешті-решт,

---

¹⁰ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : 2019. 130с

упорядкувати й виробити відповідний новому парадигмальному просторові інструментарій її дослідження.

Вітчизняна лінгвістика, на жаль, почасти продовжує нести на собі тягар методологічних постулатів радянських часів, про що свідчать матеріали більшості дисертаційних робіт, монографічних видань і навіть енциклопедичних і термінологічних словників. Спостерігаються плутанина у визначенні загальнофілософських і теоретичних засад багатьох загалом цікавих і вагомих лінгвістичних розвідок, жонгливання термінами, які стосуються методів аналізу матеріалу, спрощене й вільне тлумачення багатьох доволі складних понять мовознавства.

Як наголошує український мовознавець О. Лещак: «Здебільшого лінгвісти взагалі не переймаються питаннями щодо методологічної основи свого дослідження, оскільки думають, що просте та строге слідування фактам або традиційним постулатам забезпечить необхідний рівень «науковості» й «об'єктивності» їхньої роботи».

Нерідко методологічні засади дослідження свідомо підміняються теоретичними настановами або певними принципами, методологічно суперечливими, що зводить поняття методології до рівня теорії (наприклад, деякі мовознавці вживають сполуки «deskриптивна методологія», «когнітивна методологія», «генеративна методологія» і т. ін.). Існує непослідовність у розмежуванні методології й галузевих аспектів дослідження мови, що створює підстави для приписування методологічної значущості семантиці, ономазіології, теорії комунікації, прагматиці тощо.

З огляду на розуміння методології як сукупності процедур дослідження об'єкта її ототожнюють і з методом. Наприклад, у матеріалах останньої Міжнародної конференції з когнітивної лінгвістики американський мовознавець Л. Талмі представив доповідь під назвою «Інтроекція як методологія лінгвістики».

Усе це зумовлює нагальну потребу виокремлення особливої галузі мовознавства – лінгвометодології, проблематика якої загалом не є новою. В американському мовознавстві на позначення дисципліни, що досліджує загальнофілософські засади лінгвістики, використовується термін «Metalinguistics».

Однак застосування цього терміна принаймні у славістичних студіях ускладнене його багатозначністю, оскільки він позначає й розділ лінгвістики, спрямований на вивчення метамов природних мов – універсальних формалізованих семіотичних кодів семантичного й синтаксичного опису; і розділ лінгвістики, який вивчає співвідношення мовної системи з іншими семіотичними системами певної культури (кодами мистецтва, фольклору, обрядів, ритуалів тощо); і комплекс дисциплін, об'єктом яких є екстралінгвальні аспекти функціонування мови (те саме, що й зовнішня лінгвістика). У Франції на позначення дисципліни, що вивчає методологічне підґрунтя мовознавчих теорій, застосовується термін «epistemologie». Лінгвістична епістемологія в цій країні сформувалася наприкінці 70-х р. р. ХХ

ст. завдяки працям С. Ору. У 1978 р. було створено Товариство історії й епістемології наук про мову, а у 1979 р. вийшов перший номер журналу «Історія, епістемологія, мова», що стало «свідченням існування нової галузі, яка поєднує ерудицію історика-мовознавця з теоретичним осмисленням його науки». Однак епістемологія в розумінні С. Ору та його колег більше нагадує лінгвоісторіографію, ніж лінгвометодологію (пор.: випуск трьох томів «Histoire des idées linguistiques», що присвячені історії граматики, компаративізму тощо).

Лінгвометодологія кваліфікується нами як маргінальна галузь, адже вона проектується в загальну *методологію* – учення про способи пізнання й осмислення дійсності й формування внутрішнього рефлексивного досвіду людини, а також про дослідницькі настанови, принципи та процедури аналізу об'єктів різних наук. Отже, *лінгвометодологія* спрямована на з'ясування природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, соціумом, культурою, дійсністю, комунікацією, процесами пізнання світу, а також на формування інструментарію, засад і способів опису й аналізу мови та її продуктів.

Об'єктом лінгвометодології є системи трактування мови, мовлення, мовленнєвої діяльності, які ґрунтуються на світоглядних і пізнавальних настановах, способах, принципах і процедурах їхнього дослідження, що склалися в межах певних мовознавчих течій, шкіл, розвідок окремих лінгвістів.

Предметом цієї галузі є пізнавальне спрямування й організація досліджень мови та її продуктів.

Головними завданнями лінгвометодології є:

- 1) розгляд еволюції методологічного простору лінгвістики, починаючи з часів античності;
- 2) з'ясування співвідношення методології, парадигми, епістемі;
- 3) вияв у наукових мовознавчих парадигмах і школах світосприймальних домінант (епістем), специфіки оцінок пізнавальної природи людської свідомості, її взаємодії зі світом дійсності;
- 4) визначення предмета й об'єкта мовознавчих досліджень;
- 5) обґрунтування зв'язку пізнавальної здатності людини з мовою й мовленням, процесами комунікації;
- 6) з'ясування напрямів взаємної детермінованості мови, свідомості її носіїв, соціуму, культури, комунікативної діяльності;
- 7) інвентаризація й систематизація дослідницьких принципів у ракурсі різних епістем і парадигм;
- 8) упорядкування лінгвістичних методів у розрізі наявних у лінгвістиці епістем;
- 9) розробка способів оцінки достовірності отриманих результатів лінгвістичного пошуку;
- 10) оцінка сукупності проблем мовознавства, які потребують розв'язання;
- 11) вияв причин методологічного еkleктизму лінгвістичних теорій і

шкіл;

12) пошук виходу зі станів методологічної кризи в лінгвістиці тощо.

2. Ключові поняття лінгвометодології: методологія, парадигма, епістема.

Насамперед треба зауважити, що методологічна невизначеність сучасних мовознавчих досліджень почасти пояснюється багатозначністю термінів «методологія» і «наукова парадигма», а також їхнім ототожненням. Не випадково, дослідники лінгвометодологічної проблематики диференціюють терміни «макро-парадигма» і «парадигма-специфікатор»: «До складу макропарадигми входять неоднорідні складники – теорії, школи, концепції, підходи. Однорідність складників – відмінна риса парадигм-специфікаторів».

Тим самим, підкреслено методологічний еkleктизм парадигми в її традиційному розумінні, а прагнення надати парадигмі статусу методології зумовлює створення нового терміна попри те, що парадигма-специфікатор і є еквівалентом уже наявного терміна «методологія».

У загальнофілософському розумінні *методологія* (від гр. *methodos* – шлях дослідження і *logos* – слово, вчення) є способом пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Методологія визначає світоглядну позицію дослідника та впливає на розуміння ним природи об'єкта своєї науки, співвідношення предмета, об'єкта й суб'єкта дослідження, установлення науковцем загальної стратегії вивчення об'єкта тощо. Аналіз різноманітних світосприймальних і пізнавальних концепцій здійснюється в межах філософського вчення, яке також отримало назву методології. У філософському енциклопедичному словнику методологія визначається як «система принципів і способів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про цю систему». Деякі дослідники підкреслюють креативну настанову методології, яка не лише систематизує наявні принципи та способи наукового дослідження, а й розробляє нові підходи та засади. Інші до методології залучають: а) комплекс онтологічних й есенціональних питань стосовно об'єкта та суб'єкта дослідження; б) комплекс епістемологічних проблем, що стосуються відношення пізнавального суб'єкта, пізнання та його об'єкта; в) комплекс власне методичних, технічних проблем, пов'язаних з організацією дослідницького процесу.

Еквівалентом загальнофілософської методології є поняття епістемології, що є теорією наукового пізнання, яка досліджує природу, способи й методи пізнання й оцінює їхню достовірність, можливості перевірки правильності теорії тощо. Мовознавець Р. Фрумкіна наголошує на тому, що сучасна лінгвістика майже не має власної епістемології. Безперечно, мова йде не про відсутність загальнофілософського підґрунтя лінгвістичних розробок, а про відсутність його обґрунтування, яке з'ясувало б вихідні пізнавальні орієнтири дослідження й пояснювало вибір концепції. Дослідниця пропонує звузити коло епістемології, виробивши спеціальну, окрему епістемологію, яка розв'язувала б конкретні питання дослідження, як-от: виокремлення його

об'єкта, з'ясування предмета, вироблення методів перевірки достовірності результатів і висновків, систематизацію понять і термінів, висвітлення актуальності досліджуваних проблем тощо. Таке завдання може взяти на себе лінгвометодологія, однак її звужена таким чином епістемологія завжди зумовлюватиметься загальнофілософськими пізнавальними принципами. Не випадково, філософ М. Наливайко цілком слушно наголошує на тому, що всі рівні методології так чи інакше визначаються філософією.

У конкретній науці на основі загальнофілософської методології виформовуються системи дослідницьких принципів та способів аналізу власного об'єкта, що становлять методологію цієї наукової галузі. До того ж кожна з таких систем також метонімічно позначається терміном «методологія». Нерідко поняття методології, здебільшого в позитивістській традиції, звужується лише до сукупності процедур і технік аналізу певної науки, що, на наш погляд, збіднює саме розуміння методів дослідження, які, безперечно, ґрунтуються насамперед на загальних пізнавальних принципах дослідження об'єкта й розумінні його природи. Слідом за Ю. Степановим, І. Арнольд пропонує розрізняти методологію, метод і методіку: перша є «застосуванням до процесу пізнання принципів світогляду, тобто співвіднесення отриманих даних з іншими фундаментальними науками і в першу чергу з філософією», метод є підходом до матеріалу, його систематизацією та теоретичним осмисленням; методіка розглядається як спосіб пошуку нового матеріалу, тобто сукупність прийомів спостереження, експерименту й опису.

Протягом усього розвитку лінгвістики науковцями було використано різні типи загальнофілософської методології, що визначали семіотичну, когнітивну, функціональну природу мови, взаємну детермінованість її культурою, соціумом, етносвідомістю, життєдіяльністю етносу. Ці типи здебільшого еkleктично поєднувалися в лінгвістичних ученнях певного напрямку, школи, окремих науковців, що було результатом або коригування моделі чи концепції мови самим об'єктом, або непослідовності й суб'єктивізму висунутої теорії.

Дослідники виокремлюють чотири глобальних методології, які були використані як пізнавальне підґрунтя різних напрямів, течій, шкіл у процесі розвитку лінгвістики; кожна з них має спільність принципів онтологічних і гносеологічних постулатів щодо об'єкта і предмета мовознавства та його конкретних галузей:

1) феноменологічну, що ґрунтується на філософії Платона, Аристотеля, схоластиці Середньовіччя, монадології Г. Лейбніца, теоріях духу народу І. Гердера та В. фон Гумбольдта, феноменології Г. Гегеля, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Г. Гадамера та марксистській концепції історичного матеріалізму;

2) позитивістську, до якої тяжіють ті лінгвістичні школи й течії, що спираються на філософські вчення античних матеріалістів, середньовічних номіналістів, емпіриків (Д. Юма, О. Конта, Дж. Мілля), біхевіористів тощо;

3) раціоналістську, що виходить із теорії Р. Декарта, логіцизму, деяких положень І. Канта, індивідуалізму І. Фіхте, екзистенціалізму, естетизму Б. Кроче, аналітичної філософії логічного аналізу мови Р. Карнапа, К. Гемпеля, У. Куайна, Л. Вітгенштейна й ін.;

4) функціональну, підґрунтям якої вважаються деякі ідеї І. Канта, погляди В. Джемса, Ф. Шіллера, Д. Дьюї, К. Поппера, Л. Виготського, В. Франкла, М Бахтіна, І. Лакатоса й ін.

У дисертації та монографії «Языковая деятельность» О. Лещак подає головні ознаки наведених методологічних типів, розглядає відмінності між ними, приділивши головну увагу функціональній методології. Доведення та спростування цієї концепції, а головне – характеристика історії лінгвістики під кутом зору зміни методологічних орієнтирів та рівня методологічного еkleктизму, є першочерговим завданням дослідників, які переймаються проблемами лінгвометодології.

Зазначмо лише те, що специфіка кожної з окреслених методологій у мовознавстві позначається на розгляді проблем співвідношення мови та свідомості, системності мови, психологічного підґрунтя мовленнєвої діяльності, онтологічної та гносеологічної природи мовного знака, значення та смислу, мовних змін, мовної варіативності, зв'язків мови й суспільства, мови й мовлення (мовленнєвої діяльності), інтерактивної взаємодії у процесі комунікації, синергетичної природи мови, тексту й дискурсу тощо.

Зважаючи на домінування в сучасних мовознавчих студіях терміна «парадигма», яким нерідко замінюють методологічну базу лінгвістичних досліджень, треба визначитися з відмінністю цих важливих понять.

Наукова парадигма (від гр. *paradeigma* – приклад, зразок) також уживається в кількох значеннях, як-от: 1) способу пізнання й усвідомлення світу, що визначає загальні принципи дослідження об'єкта в різних науках; 2) представлення об'єкта науки в ракурсі понятійного апарату та процедур опису й аналізу певної течії, наукової школи (дескриптивістська, генеративна парадигма в мовознавстві); 3) зразка наукових уявлень і дій у певний період або на певній території (європейська, азіатська або західна, східна наукова парадигма; американська, європейська, радянська наукова парадигма і т. ін.).

Поняття парадигми відоме ще з часів античності. Протягом багатьох століть воно використовувалося переважно на позначення зразка словозміни в метамові лінгвістичного опису. Іноді парадигмою називали приклад з історії, що слугував доказом чогось. У 1961 р. американський соціолог Т. Кун у книзі «Структура наукових революцій» висунув концепцію розвитку науки як процесу революційних перетворень, маючи на увазі природничі науки. Ці перетворення полягають у різкій зміні стилів наукового мислення, створенні нових категорійних ієрархій і методик аналізу об'єкта. Дослідник запропонував нове тлумачення терміна «парадигма» з атрибутом «наукова», зазначивши, що межа наукових знань зумовлюється загальною культурою соціуму, а наукова парадигма є визнаним усіма зразком наукових знань і дій у певний період, у відповідному суспільстві, які дають модель постановки проблем і їхнього

розв'язання в науковій спільноті. На його думку, парадигма є джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів вирішення, прийнятих на певному етапі розвитку. Приблизно в такому самому значенні термін «наукова парадигма» застосовується в наукознавстві, філософії, лінгвістиці тощо. За словами Ф. Березіна, поняття наукової парадигми було висунуте з метою забезпечення внутрішньої єдності різноманітних поглядів, гіпотез та ідей. У цьому розумінні наукова парадигма зближується з методологією, хоч перша більш тяжіє до сцієнтистського аспекту, а друга – до гносеологічного, проте парадигма в науці може ґрунтуватися на кількох методологічних типах або допускати їх певний еклектизм.

У лінгвістиці наукова парадигма набуває значення підходу до розгляду мови, сукупності принципів її дослідження, прийнятих у певній мовознавчій спільноті. М. Алефіренко зазначає, що в сучасній лінгвістиці наукова парадигма – це панівна на кожному етапі історії лінгвістичних учень система поглядів на мову, яка визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження відповідно до культурно-історичного й філософського контексту епохи. Дослідник підкреслює, що поняття наукової парадигми в умовах численної кількості ідей і підходів було покликане виконати місію систематизації, відтворити й передбачити металінгвістичну стійкість і змінність, показати складний і багатоаспектний процес зміни способів «лінгвістичного філософствування» (О. Л. Факторович). Д. Руденко наголошував на множинності тлумачень терміна «наукова парадигма» в лінгвістиці, що порівнюють її з підходом, течією, школою, теорією: «парадигма, яка визначається в розширеному розумінні, тлумачиться як домінуючий дослідницький підхід до мови, пізнавальна перспектива, методологічна орієнтація, широка наукова течія (модель), навіть науковий «клімат думки». Однак парадигма об'єднує підходи, течії, школи, теорії: підхід є лише ракурсом дослідження об'єкта (наприклад, речення розглядається зважаючи на структурний, семантичний, прагматичний й ін. підходи; аналіз значення слова в семасіології здійснюється на підставі асоціативного, параметричного, прототипного чи інших підходів), течія може існувати в межах підходу або поєднувати кілька підходів залежно від настанов та принципів дослідження, наукова школа ґрунтується на відповідному підході й функціонує в певній течії як «творча співдружність науковців різних поколінь, об'єднаних принципами підходу до вирішення відповідної наукової проблеми, стилем роботи, поглядами на розвиток досліджень в обраному науковому напрямі, спільною для них оригінальною ідеєю, доведення якої служить стимулом розвитку досліджень і чинником об'єднання виконавців незважаючи на можливу різницю їхніх характерів та уявлень».

О. Кубрякова виокремила три блоки у складі наукової парадигми: 1) настановний, що визначає засади й передумови її формування; 2) предметно-пізнавальний, що характеризується спільністю підходів до об'єкта науки; 3) процедурний (технічний), який ґрунтується на сукупності методів і методик дослідження об'єкта згідно з настановами й підходами. Мовознавці

постулюють історію лінгвістики як послідовну зміну домінанти (або співіснування, згідно з концепцією швейцарського лінгвіста П. Серіо) трьох або чотирьох головних наукових парадигм:

1) генетичної (порівняльно-історичної, еволюційної), яка набула особливої ваги у мовознавстві ХІХ ст., керувалася принципами історизму, діяхронічного розгляду мови, почасти – емпіризму, психологізму й аналогійності, була спрямована на дослідження еволюційних змін мов, закономірностей розщеплення прамов, генетичної близькості мов світу;

2) таксономічної (системно-структурної), що домінувала в першій половині ХХ ст. і ґрунтувалася на принципах синхронічності лінгвістичного опису, онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів мовних одиниць, системності мови, її рівневої ієрархії, наявності системних відношень на всіх мовних рівнях, а також була редукціоністською, логіцистичною й реляціоністською (спрямованою лише на мову, її структурну організацію без урахування зовнішніх чинників, зокрема, й людського);

3) прагматичної (комунікативно-функціональної), становлення якої відбулося у другій половині ХХ ст. і позначилося на переорієнтації лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника в мові, діяльнісної та телеологічної поведінки мовної системи в комунікативному середовищі (мова почала розглядатися як знаряддя досягнення людиною успіху, оптимізації інтерактивних відношень мовців у комунікативній ситуації, різних типах дискурсу);

4) когнітивної (або когнітивно-дискурсивної), спрямованої на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, операціями мислення та свідомості, з іншого.

Взаємодію когнітивних і дискурсивних досліджень О. Кубрякова розглядає таким чином: «Когнітивний підхід повинен бути доповнений дискурсивним аналізом і спостереженнями за функціонуванням наявних форм і створенням нових». І, навпаки, дискурсивні дослідження доповнюються когнітивним підходом до вивчення психоментального підґрунтя мовленнєвої діяльності, зокрема, це дослідження ментальних станів, що зумовлюють наміри й інтенції комунікантів [Carston 2002, 129], когнітивних стратегічних програм і їхньої реалізації в дискурсі, пояснення комунікативних невдач, установа когнітивного забезпечення комунікативного співробітництва й ефективності спілкування тощо.

Спосіб переходу від однієї парадигми до іншої лінгвісти представляють по-різному: як коливання маятника (П. Паршин), як коловий рух (Д. Руденко), як послідовну зміну (З. Тураєва), як рух по спіралі (Ю. Степанов), як співіснування за умови домінування однієї чи двох парадигм (О. Кубрякова).

М. Алефіренко зазначає, що панування тієї чи іншої парадигми зберігається, допоки несумісні з нею мовні факти не руйнують її методологічної доктрини. Накопичення суперечностей у певній парадигмі зумовлює зародження елементів нового знання, формування різних наукових напрямів, а згодом - кризову ситуацію, у результаті якої руйнуються підвалини старої

парадигми закладається підґрунтя нової. Як здається, при переході від однієї парадигми до іншої ніякого процесу руйнації не відбувається. До того ж методологічна доктрина парадигми є здебільшого еkleктичною, тому власне методологічне підґрунтя парадигми не знищується, а зазнає певної модифікації з боку доктрини нової парадигми (пор. вплив структурно-системної парадигми на компаративістські дослідження). На наш погляд, нова парадигма не будується на уламках старої, а виникає на іншому ґрунті, в межах по-іншому налаштованих угруповань наукової спільноти (шкіл, течій) і, безперечно, за умови домінування, впливає на попередню (пор.: «традиційні, точніше, більш ранні наукові парадигми зазнали суттєвих змін і перетворилися на цілком сучасні. Насамперед маємо на увазі зближення порівняльно-історичного й системного мовознавства»).

Отже, найбільш реалістичним описом способу переходу від однієї парадигми до іншої є положення О. Кубрякової про зміну домінанти, адже актуальним завжди залишається весь доробок мовознавства, який «переплавляється» (переглядається в нових ракурсах) з огляду на перерозподіл пріоритетів у дослідників мови. Рух по колу чи спіралі передбачає або перманентне повернення до старих пізнавальних настанов, або набуття ними нового більш високого статусу, що не відповідає ані еволюції лінгвістичних концепцій, ані їхнім можливостям. Скоріше, мова йде про те, що «знання, отримані раніше, не зникають без сліду, вони відходять на другий план і на новому оберті спіралі можуть відродитися в новій якості». Така теза більшою мірою відтворює принцип наступності лінгвістичних знань. Поняття ж «зміни парадигми», навпаки, на думку дослідників, означає заперечення настанов і принципів попередньої, що не завжди відбувалося в історії мовознавства (наприклад, при переході від системно-структурної до прагматичної, адже системність залишалася і принципом функціонально-комунікативної, і найсучаснішої, синергетичної парадигми). М. Макаров наголошує на тому, що «перехід від однієї домінуючої парадигми до іншої не передбачає її буквальної заміну чи повне заперечення, а, скоріше, виражається у зміні наукових метафор, поглядів на мову, нових пріоритетах, методах і перспективах, що у «знятій» формі містять ідеї й досягнення попередників». За словами В. Вернадського, «кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії відображення наукових теорій свого часу. Рухаючись уперед, наука не стільки створює нове, але неминуче переоцінює старе, пережите».

Поки нова парадигма не набере достатньої ваги, вона зазнає утисків із боку представників попередньої. Так відбувалося при переході до лінгвістичного функціоналізму, і так само сьогодні відбувається становлення когнітивно-дискурсивної парадигми. Обстоювання мовознавцями власної консервативної позиції нерідко існує на тлі проголошення концепції «чистої лінгвістики» і відмежування від міждисциплінарних досліджень. Такий стан справ іронічно прокоментував А. Кібрик у статті «Лінгвістичні постулати»: «Важко уявити собі більш кастову, масонську науку, ніж лінгвістика. Лінгвісти

постійно від чого-небудь відмежовуються. Улюблений спосіб знищити ідейного супротивника – проголосити:

«Це не лінгвістика». Однак таке явище є лише тимчасовим тактичним обмеженням, тактичним вивертом, а не суттю справи, не природою речей. «Лінгвістичність» когнітивних досліджень дуже влучно представила О. Іссерс: «Отже, мовна здатність є лише вершиною айсберга, в основі якого лежать когнітивні здатності, які не є чисто лінгвістичними, але служать передумовою останніх». Когнітивній лінгвістиці докоряють через складний і непорядкований термінологічний апарат, відсутність способів верифікації результатів і т. ін., але головним аргументом часто-густо є такий: «Я цього не розумію, тому цього немає й не повинно бути». Хоч не можна не погодитися з деякими критиками когнітивізму в тому, що чимало сучасних лінгвістичних робіт лише декларують свій аспект як когнітивний, використовуючи понятійний апарат цієї галузі знань невідомо для чого, сліпо наслідуючи моді, не усвідомлюючи ані власного об'єкта, ані мети дослідження й не прогножуючи можливих результатів.

У межах будь-якої з наведених вище парадигм існували й існують течії, наукові школи, які нерідко мають різну методологічну орієнтацію. Це підтверджує те, що наукова парадигма є, так би мовити, своєрідною «парасолькою», під якою можуть перебувати методологічно різні напрями й течії, що зумовлює встановлення цілком позитивного для будь-якої концепції дискусійного тла, яке сприяє дальшому парадигмальному розвитку та прогресу науки в цілому.

Сучасний парадигмальний простір лінгвістики представлений співіснуванням двох домінуючих парадигм: прагматичної та когнітивної, адже сьогодні увага дослідників насамперед зосереджена на мові як знарядді комунікації та впливу, з одного боку, і когніції та концептуалізації, з іншого. До того ж процеси функціонування мови в комунікації опосередковані когнітивними операціями свідомості, що створює підґрунтя для дослідження їх у взаємодії. О. Кубрякова підкреслює: «важко сказати, де закінчується власне лексикон і де починається сфера існування оперативних механізмів мовлення, – вони нерозривно зв'язані між собою, лише спільно забезпечують нормальне протікання мовної діяльності - процесу, що постійно черпає необхідні для цього дані з людської пам'яті».

Дослідники мови розглядають співіснування функціональної та когнітивної парадигм по-різному: з одного боку, залежно від розуміння функціоналізму як загальної методології чи як підходу, з іншого, з огляду на можливість інтеграції під дахом когнітивізму доволі різноманітних течій, напрямів і шкіл когнітивної семантики, граматики, синтаксису, лінгвістики тексту, аналізу дискурсу тощо. Науковці включають функціональні дослідження до когнітивної парадигми, синтезують їх чи відокремлюють зважаючи на те, що ці наукові парадигми мають відмінні підходи до аналізу мови, різняться понятійним апаратом і процедурами дослідження. У США функціоналізм має дещо іншу спрямованість, що зумовлює його

непримиренність із когнітивною версією генеративізму. А. Кібрик і В. Плуґня наголошують на всі більшому розходженні функціоналізму й формалізму, хоч існують лінгвісти, які лояльно ставляться до обох парадигм (Е. Принс) або намагаються їх примирити (Ф. Ньюмейер) чи поєднати (В. Крофт).

Швидше за все, взаєморозуміння не буде досягнуте, допоки формальна хомськіанська парадигма радикально не зміниться. Американський дослідник А. Ченкі розглядає взаємну доповнюваність функціональних і когнітивних досліджень: «Найчастіше точки зору двох сторін доповнюють одна одну: головний фокус функціоналістів - спрямований на взаємодію комунікативних чинників, які впливають на структуру мови, а когнітивісти зосереджуються на чинниках мисленнєвої діяльності». Його колега Я. Ньютс також наполягає на синтезі когнітивного й функціонально-прагматичного підходів до мови: «Розробка моделі когнітивної системи і процесів, відповідальних за мовну поведінку, повинна здійснюватися з огляду на прагматичну перспективу й функціональне підґрунтя».

Синтез означених парадигм зумовлює становлення нової когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми, орієнтованої не лише на способи представлення знань у мові, а й на комунікативну компетенцію мовця й адресата, дискурсивні чинники вибору тієї чи іншої мовної форми маніфестації знань у тексті чи комунікативній ситуації.

Проблема синтезу полягає в тому, що когнітивна й дискурсивна парадигми, тобто течії та школи, що їх представляють, не інтегровані методологічно, хоч дослідники приписують їм нову методологію, яку називають дискурсивною онтологією Л. Виготського, у котрій дискурсивні явища отримують соціально-психологічну, діяльнісну й антропоцентричну інтерпретацію. Проте дослідження комунікативної діяльності залишаються методологічно різноплановими: у них представлені позитивістські, раціоналістські, феноменологічні й функціоналістські положення. Тому одним із завдань лінгвометодології є створення саме методологічних засад їхнього поєднання. Українська дослідниця О. Тарасова пропонує синергетичне підґрунтя інтеграції сучасних мовознавчих досліджень: «Для того щоб пізнати складне явище необхідно проаналізувати його з різних сторін, тобто подолати «суперспеціалізацію», відмовитися від редуccionістського підходу, що панував десятки років у науковому мисленні, і замінити його холістським. Останній є по суті синергетичним».

На початку нового тисячоліття відбувається зміна ставлення лінгвістичної спільноти до співвідношення наукових парадигм: якщо історію ХХ ст. характеризували як історію перманентного методологічного повстання у формі послідовних теоретичних переворотів, то ХХІ ст. може стати часом терпимості до різних стилів лінгвістичного мислення й поєднання їхніх найкращих здобутків.

Сьогодні до мовознавчих студій усе активніше проникають принципи синергетики, що постулюють погляд на мову як синергетичну суперсистему, нелінійну, нерівноважну, детерміновану зсередини й ззовні, яка перебуває у

стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів самоорганізації цієї суперсистеми. Самоорганізація здійснюється шляхом спільного функціонування елементів і підсистем, які кооперуються задля збереження системи. Такий погляд є якісно новим рівнем системного аналізу об'єкта науки, а в мовознавстві отримує назву лінгвосинергетики, яка має на меті представити мову, мовні продукти у взаємній детермінованості різних суперсистем (буття, культури, етносвідомості, соціуму тощо). Р. Піотровський виокремив синергетику як один із магістральних напрямів лінгвістики майбутнього: «Як улаштовані синергетичні механізми, які керують як розвитком, так і функціонуванням мовномисленнєвої діяльності окремого індивіда? Відповіді на це питання ми поки що не маємо. Можна чекати, що проблема синергетики мови й мовлення стане однією з центральних проблем мовознавства ХХІ століття».

Зміна парадигм у мовознавстві спричиняє перегляд базових моделей-метафор, які характеризують той чи інший погляд на мову. Американський дослідник Т. Виноград простежує таку зміну метафор: прескриптивне мовознавство уподібнює мову юридичному закону, компаративістика оперує концептуальною сферою біології, структуралізм описує мову як систему хімічних елементів, генеративізм пов'язує мову з математичними операціями, когнітивізм – із комп'ютером. Сучасний синергетичний погляд на мову уподібнює її кінематографу, що відповідає «нелінійному, всеосяжному, енергеальному логосу, який спостерігається в кожному фрагменті існування людини», або людському організму, взаємно детермінованому різними внутрішніми й зовнішніми чинниками.

Термін «наукова парадигма» має й інші, звужені значення, що наближають його до різних понять. Ю. Степанов кваліфікував парадигму як погляд на мову, пов'язаний із певною філософською течією і певним напрямом у мистецтві, як стиль мислення, який створює пріоритет того чи іншого параметра мови: згідно з концепцією Ч. Морриса, семантикою, синтактикою, прагматикою. Дж. Лакофф протиставив об'єктивістській парадигмі вивчення мови, яка ґрунтується на принципі структурації дійсності за жорсткими класифікаційними моделями, і когнітивістській парадигмі, що представляє розум людини як обчислювальний механізм, експерієнталістську (досвідну), яка керується евристичною природою людини, обстоює специфіку категоризації її досвіду в мові, відображення в мові й мовленні не лише логічного, а й образного та парадоксального мислення носіїв мови тощо.

В. Постовалова наголошує на формуванні, особливо в російському мовознавстві, теоантропокосмічної наукової парадигми, яка характеризується прагненням до ідеалу цілісного всеєдиного знання й дослідженням мови під кутом зору такого знання. Витоками цієї парадигми є релігійно-філософська концепція В. Соловйова, П. Флоренського, С. Булгакова, О. Лосева й ін.

Іноді наукову парадигму підміняють одним із головних принципів дослідження мови (наприклад, пор.: антропоцентризм багатьох лінгвістичних течій і децеїпрованість суб'єкта у критичному дискурс-аналізі).

Антропоцентризм що були в її складі, все більш очевидно себе переростали й перетворилися на самостійні лінгвістичні парадигми. Найбільш виразно сприймаються контури таких наукових парадигм, як когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгво-культурологія, комунікативна лінгвістика, прагмалінгвістика». Виокремлення антропоцентричної суперпарадигми і пов'язування її з певними лінгвістичними галузями не є обґрунтованим, адже, наприклад, у сфері психолінгвістики спостерігається наявність методологічно різнопланових течій і наукових шкіл, у комунікативній лінгвістиці співіснують концепції індивідуального й колективного антропоцентризму (другий є більше етноцентризмом) і положення про децентрованість особистості (дискурсоцентризм).

Тому антропоцентризм варто кваліфікувати, скоріше, як методологічну епістему, а не парадигму. Надання ж статусу парадигми лінгвістичним дисциплінам робить термін «парадигма» взагалі зайвим. До того ж у межах дисципліни завжди поєднані різні теорії, напрями й підходи і, врешті-решт, епістемологічні площини, що сприяє розвиткові галузі, попереджає її стагнацію.

Більш вузьке розуміння наукової парадигми як течії, школи зумовлює термінологічне використання таких сполучень, як молодограматична, прескриптивна, дескриптивна, генеративна парадигма. Наприклад, Ф. Березін виокремлює три парадигми ХХ ст.: молодограматичну, структуралістську й генеративістську. Однак течії та напрями можуть мати певні спільні епістемологічні риси (позитивістська методологія простежується й у молодограматиків і структуралістів, зокрема, й у дескриптивістів; генеративізм і дескриптивізм також мають певні спільні методологічні засади, хоч перший напрям і був альтернативою антименталізму й реактивності другого). Атрибути терміна «парадигма» варіюються залежно від висування історіографами мовознавства на перший план головних представників або основоположників наукових шкіл (соссюрівська, хомськіанська парадигми).

Важливим поняттям лінгвометодології є *епістема* (від гр. episteme – пізнання). Поняття було введене М. Фуко у 60-ті р. р. ХХ ст. на позначення погляду на співвідношення слів і речей у свідомості певного угруповання у процесі еволюції науки. Сьогодні поняття розширило свій зміст і використовується зі значенням головного принципу сприйняття світу і внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Епістема є ключовим принципом методології, що визначає кваліфікацію природи досліджуваного об'єкта під кутом зору пізнавальних і світосприймальних засад відповідної епістемології. І. Штерн наголошує, що епістема як «світосприймальна домінанта є специфічною для кожного історичного періоду; вона формує певну методологію наукового, зокрема, гуманітарного дослідження». Однак світосприймальні домінанти нерідко співіснують у певні історичні періоди, тому положення про їхню послідовну хронологічну зміну є недостатньо

обґрунтованим і потребує доведення. Вивчення епістемологічної еволюції лінгвістичного знання є найважливішим завданням лінгвометодології.¹¹

Питання для самоконтролю:

1. Скільки і які глобальні методології, були використані як пізнавальне підґрунтя різних напрямів, течій, шкіл у процесі розвитку лінгвістики?
2. Чим займається лінгвометодологія?
3. Що вивчає епістемологія?
4. Що є предметом, об'єктом лінгвометодології?
5. Які завдання вирішує лінгвометодологія?
6. Чим пояснюється методологічна невизначеність сучасних мовознавчих досліджень?
7. Якого значення набуває у лінгвістиці наукова парадигма?
8. Чому антропоцентризм варто кваліфікувати, скоріше, як методологічну епістему?

Лекція 5. Характеристики головних наукових парадигм лінгвістики.

ПЛАН

1. Загальна характеристика наукових парадигм та підходів у лінгвістиці
2. Порівняльно-історична (генетична) парадигма
3. Структуралістська (таксономічна) парадигма
4. Комунікативно-функціональна (прагматична) парадигма
5. Когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма
6. Синергетична парадигма.

Література: 5, 7, 11, 13, 15

Поняття і терміни: *загальна характеристика наукових парадигм та підходів у лінгвістиці, порівняльно-історична (генетична) парадигма, структуралістська (таксономічна) парадигма, комунікативно-функціональна (прагматична) парадигма, когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма, синергетична парадигма.*

1. Загальна характеристика наукових парадигм та підходів у лінгвістиці

Всяке наукове дослідження обов'язково має базуватися на певній методології, тобто системі принципів та способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності. Саме методологія визначає засновки, засоби і мету дослідницької роботи. Як стратегія наукового пошуку, вона

---

¹¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

окреслює загальні підходи до об'єкта дослідження, значною мірою зумовлюючи успішний науковий результат.

Оскільки в кожному об'єкті наявні форма (матеріал або субстанція), структура (будова і відношення між компонентами) та функція (призначення і роль об'єкта або його частин), то всякий об'єкт, у тому числі і мова, може досліджуватися на основі трьох підходів. По-перше, генетичного, коли простежується генеза тих чи інших мов, мовних форм (порівняльно-історичне мовознавство). По-друге, структурного, коли виявляються відношення між компонентами мовної системи (лінгвістики дескриптивна, генеративна). По-третє, функціонального, коли з'ясовується призначення як компонентів системи, так і мови в цілому (функціональна граматики, стилістика).

Методологію мовознавства визначають відповідна лінгвістична теорія та *наукова парадигма* – сукупність загальних ідей і філософських настанов. У певні історичні періоди існували свої загальні тенденції думки, загальні стилі мислення, серед яких варто згадати історизм, математизацію, структуралізм. Сучасну науку характеризують системний, функціональний, антропоцентричний підходи до аналізованих явищ дійсності.

Системно-функціональна парадигма є домінуючою і в лінгвістиці: по-перше, мова розглядається як система, що постійно саморозвивається; по-друге, мовні явища трактуються з урахуванням їхнього функціонування в реальній комунікативній практиці людей. Про системність відношень між елементами мови говорилося ще на початку ХХ ст. («Мова є система, елементи якої утворюють ціле, а значимість одного елемента витікає лише з одночасної наявності інших» – Ф. де Соссюр).

Ідеї Ф. де Соссюра розвивали Густав Гійом, Антуан Мейє, Джон Ферс, Майкл Голлідей. У працях цих учених мова розглядається як семіотична функціональна система, що використовується для обміну та збереження інформації, як система систем (з лексичною, синтаксичною та ін. підсистемами). Система являє собою цілісне утворення структурно організованих елементів, взаємодія яких спрямована на реалізацію певних функцій. За М. Голлідеем, мова є також адаптивною системою, тобто системою, яка пристосовується до певної комунікативної сфери. Всяка адаптивна система самонастроюється шляхом збагачення складу та зміною структури – сукупності зв'язків між елементами системи, що забезпечують цілісність і тотожність об'єкта. Адаптація спричиняється невідповідностями між станом системи (складом та будовою) і завданнями, що повинні виконуватися цією системою в процесі її функціонування. Отже, система формує свої властивості у взаємодії із середовищем.

Для мови таким середовищем є комунікативна ситуація (екстралінгвістичний чинник) та контекст. Пристосування мови до змінюваних умов комунікації веде до появи функціональних стилів. Стиль є виявом двох протилежних властивостей: структурно-функціональної організованості та структурно-функціональної варіативності. Якщо для мови загалом середовищем є суспільні відносини, то для окремих підсистем мови

середовищем будуть самі підсистеми. Дослідник повинен чітко визначатись у виборі предмета свого дослідження: чи то елементів системи, чи компонентів мовного або позамовного середовища.

Описати певний об'єкт можна, визначивши його склад, будову та функції. **Субстанціальний підхід** передбачає з'ясування, з чого досліджуваний об'єкт складається, з яких елементів та матеріалу. **Структурний підхід** спрямований на виявлення того, як об'єкт побудовано, якими є зв'язки та відношення між його елементами. **Функціональний підхід** дозволяє визначити роль, практичне призначення об'єкта як сукупності взаємопов'язаних елементів.

При системному аналізі враховується цілісність досліджуваного об'єкта та динамічність його структури, а функціональний аналіз базується на постулаті, що певна функція може бути реалізована різними засобами мови, а той самий засіб здатен виконувати різні функції. Їх поєднання дозволяє адекватно описати якісні характеристики елементів. Наприклад, традиційна стилістика розглядала стилі як прояв варіативності мовної системи. Метою стилістичних досліджень було виявлення виражального потенціалу мовних засобів, властивих певним функціональним різновидам мови, тобто встановлення набору стилістично маркованих мовних одиниць.

У сучасній лінгвістиці структурно-статичний опис стилістичних засобів поступився місцем комунікативно-динамічному аналізу тексту в його реальному функціонуванні. Текст розглядається як динамічна система, здатна пристосовуватися до мінливої комунікативної ситуації, параметри якої відбиваються в його мовній структурі. В ній є елементи, які співвідносять зміст повідомлення з дійсністю, складаючи його логічну основу, інші співвідносять текст насамперед з учасниками комунікативного акту, виконуючи переважно стилетворчу роль. Таким чином, стиль трактується як функціонально-прагматична якість тексту, а основною проблемою стилістики стає пояснення комунікативної зумовленості та прагматичної доцільності використаних мовних засобів.

Отже, при аналізі матеріалу, його систематизації та теоретичному осмисленні сучасне мовознавство керується принципами системно-функціонального підходу. Мова розглядається як система, тобто впорядкована та внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів. Елементи утворюють цілість, мають рангову, ієрархічну структуру (підсистем) і функціонують у взаємодії із зовнішнім середовищем¹².

2. Порівняльно-історична (генетична) парадигма

Порівняльно-історична (генетична) наукова парадигма сформувала напрям мовознавства, якому належить розробка процедур реконструкції походження мов від прамов, встановлення еволюційних змін і закономірностей розвитку споріднених мов шляхом їхнього порівняння на

¹² Арешенков Ю.О. Основи лінгвістичних досліджень: Матеріали до спецкурсу для студентів філологічних спеціальностей.. Кривий Ріг: КрДПУ, 2006. 50 с.

різних етапах формування. Головним принципом порівняльного мовознавства є історизм, який мав філософське підґрунтя. Зародження цього напрямку підготовлене, *по-перше*, діяльністю по нормалізації мов шляхом створення одномовних і загальних раціональних граматики, а також словників, зокрема, й багатомовних; *по-друге*, домінуванням у мовознавстві XVIII ст. проблеми походження мови, хоч перші паростки цієї проблеми зародилися ще в античності, *по-третє*, розвитком ідеї спільності походження певних мов, що була відома ще з XIV ст. (трактати А. Данте), розробкою концепцій мовних сімей, *по-четверте*, відкриттям англійським сходознавцем У. Джоунзом у 1786 р. санскриту.

Важливим підґрунтям появи порівняльно-історичного мовознавства були перші спроби генеалогічної класифікації мов (Дж. Хікс, А. Кате, І. Скалігер та ін.) і розробки типологічної класифікації мов залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості (на базі опозиції флективних і нефлективних мов Ф. Шлегеля її обґрунтував В. фон Гумбольдт), а також прагнення створити універсальну граматику.

Основоположниками порівняльно-історичної наукової парадигми вважаються німецькі мовознавці Ф. Бопп, Я. Гримм, брати Ф. і А. Шлегелі, В. фон Гумбольдт.¹³

Розрізняють чотири етапи розвитку лінгвістичного компаративізму: 1) романтичний, який обмежувався діяльністю основоположників порівняльного мовознавства; 2) натуралістичний, представлений концепцією А. Шлейхера (50-60-ті р. р. XIX ст.) і його послідовників; 3) молодогораматичний, що виник у 70-ті р. р. XIX ст. і був зумовлений пошуком шляхів подолання кризи компаративістики; 4) постмолодограматичний (структурний) (починаючи із 20-х р. р. XX ст.). Е. Макаєв вважає перший етап порівняльно-історичного мовознавства незавершеною парадигмою, що зумовлено атомарною сутністю лінгвістичної теорії Ф. Боппа, відсутністю системи порівняльно-історичних методів і прийомів. Завершення парадигми, на думку вченого, було здійснене лише А. Шлейхером при перегляді ним поняття прамови, створенні ланцюга безперервної еволюції індоєвропейських мов, хоч і еkleктичного

Натуралістичний етап характеризувався поширенням на вивчення мови й мовленнєвої діяльності принципів і методів природничих наук, уподібненням мови, що розвивається незалежно від волі мовця еволюційним шляхом, до природного явища. Підґрунтям лінгвістичного натуралізму стали еволюційні погляди Ч. Дарвіна, систематика К. Ліннея, Ж. Ламарка, об'єктивно-ідеалістична філософія історії Г. Гегеля. Значно посприяв виникненню цього напрямку порівняльно-історичного мовознавства ще й бурхливий розвиток природничих наук і потреба компаративізму перейти від

¹³ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

філософських теорій (зокрема, і психологізму В. фон Гумбольдта) до аналізу конкретних мовних явищ.

Головними положеннями натуралізму були: 1) відмежування мовознавства як природничої науки від філології як історичної науки; 2) розгляд мови як природного явища, яка розвивається стадіально, як живий організм – від простого до складного і від розвитку до розпаду, регресу на підставі руху індоєвропейських мов від синтетизму до аналітизму; 3) застосування при класифікації мов біологічної систематики (роду, виду, підвиду, різновиду, особини); 4) пояснення історії індоєвропейських мов на основі концепції родовідного древа як схеми прогресу й розгалуження подібно до розвитку рослинного та тваринного світу; 5) відповідність різних типів мов епохам розвитку землі (коренева мова відповідає кристалу, аглютинативна - рослинам, флективна - тваринам); 6) формулювання мовного закону з огляду на закони природничих наук (мінливості видів, боротьби за існування та природного відбору); 7) використання щодо дослідження мовних явищ методів спостереження, порівняння, систематизації й моделювання вихідних праформ; 8) розгляд створення мови як формування матеріального субстрату мислення й говоріння на базі звуконаслідувань і вигуків.

Молодограматичний етап порівняльно-історичного мовознавства тривав до 20-х р. р. ХХ ст. і ґрунтувався на засадах емпіризму, індуктивності аналізу, фетишизації законів мовного розвитку, які не можуть мати виключень тощо. Філософським підґрунтям молодогограматизму став позитивізм, який характеризувався увагою до конкретних наукових фактів і відмовою від масштабних теорій, не підкріплених конкретним матеріалом. Апологетами молодогограматизму були німецькі лінгвісти А. Лескін, К. Бругман, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль, Г. Хюбшман, І. Шмідт, що сформували три школи: Лейпцизьку, Берлінську, Геттінгенську.

Заслугою молодогограматиків було створення цілісної картини індоєвропейського вокалізму, фонетичних чергувань, морфонологічних явищ; установлення об'єктивних підходів до етимологічного аналізу, реконструкції праформ; отримання доволі достовірних знань щодо морфологічної структури і звукового складу індоєвропейської прамови; укладання порівняльно-історичних грамастик різних мовних груп й опис давніх мов і діалектів.¹⁴

На *постмолодограматичному етапі* порівняльно-історичного мовознавства значна увага компаративістів була приділена опису окремих груп мов (памірських, анатолійських, дардських, тохарської й ін.), розшифровці крито-мікенських таблиць, пам'яток давньої писемності. Зокрема, аналіз анатолійських мов сприяв зміні поглядів на структуру індоєвропейської прамови. Порівняльно-історичний метод постійно вдосконалювався за рахунок застосування структурних, ареальних, типологічних, статистичних методів, методу глотохронології, розробленого у

¹⁴ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

1948-1952 р. р. М. Сводешом, що уможливило вимірювання швидкості мовних змін і встановлення часу розділення споріднених мов і ступеня їхньої близькості.

Напрямами порівняльно-історичного мовознавства залишаються в сучасному мовознавстві: 1) історико-генетичний, орієнтований на встановлення історичних законів розвитку споріднених мов від прамови; 2) типологічний, метою якого є визначення й опис типологічних рис мов світу; 3) ареальний, що досліджує взаємодію географічно контактних мов, мовні союзи тощо (ареальна лінгвістика, становлення якої відбулося наприкінці ХІХ ст.). М. Алефіренко називає три якісно нових чинника, що визначили стан сучасного порівняльно-історичного мовознавства: 1) упровадження принципів системної реконструкції; 2) розробку методики внутрішньої реконструкції; 3) застосування принципів ареальної лінгвістики в методології порівняльно-історичного мовознавства.

3. Структуралістська (таксономічна) парадигма

Структуралістська (таксономічна) наукова парадигма виникла наприкінці ХІХ ст. як альтернативна порівняльно-історичному мовознавству й була загалом спрямована на дослідження сучасного стану мови як системи із притаманними їй: 1) інваріантними елементами (фонемами, морфемами, лексемами, графемами, реченнями), що в мовленні співвідносяться з їхніми регламентованими конкретними реалізаціями; 2) відношеннями між елементами (синтагматичними, парадигматичними й епідигматичними), упорядкованими в ієрархію мовних рівнів. Лінгвістичні історіографи вважають однією із причин поширення структуралізму соціально-політичну - негативне ставлення французьких і слов'янських лінгвістів до кайзерівської Німеччини, її військової експансії у Першій світовій війні, а, як відомо, Німеччина була одним із потужних центрів компаративізму

Лінгвістичний структуралізм остаточно сформувався у 20-30-ті р. р. ХХ ст. у різних лінгвістичних школах і спрямував увагу мовознавців на пошуки строгого й об'єктивного наукового методу синхронного опису мовних явищ. Таким методом став структурний аналіз, який позначив перехід від атомізму до системності, від емпіризму до раціоналізму. В межах структурного методу були розроблені різноманітні структуралістські методики, які не втратили й сьогодні своєї дієвості: метод опозицій Празької школи і метод комутації глосематики, компонентний, дистрибутивний, трансформаційний, ланцюжковий аналіз, метод аналізу за безпосередніми складниками, компонентний аналіз тощо.¹⁵

Треба зазначити, що інколи структуралістську парадигму називають системно-структурною, хоч в історії її становлення ідеї формального структуралізму, які домінували на початку її формування, змінилися концепціями системності мови, що й дало підстави поєднати наведені два

¹⁵Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

атрибути цієї парадигми. Виокремлюють кілька етапів лінгвістичного структуралізму.

Перший (20-50-ті р. р. ХХ ст.) характеризувався увагою до формального боку структури мови, статичністю її представлення, ігноруванням ролі соціальних та психологічних чинників функціонування й варіювання мовних одиниць.

На другому етапі (50—70-ті р. р.) відбувся поворот до змістового боку мовної системи, до її динаміки, були розроблені новітні та прогресивні на той час структуралістські методики, теорія поля, установлені парадигми речень тощо.

Головними принципами структуралістської наукової парадигми в лінгвістиці були *системність*, *онтологічний дуалізм* (існування інваріантів системи щодо сукупності їхніх реалізацій у мовленні на всіх рівнях), *редукціонізм* (обмеженість досліджень внутрішньою структурою мовної системи без урахування діяльності мовців у конкретних мовних ситуаціях), *реляціонізм* (абсолютизація відношень у мовній системі на противагу проблемам зв'язку мови й мислення, мови й суспільства, мови й комунікації, а також постулювання залежності мовного елемента від системи в цілому і його місця відносно інших елементів), *опозитивність* (визначення диференційного змісту елемента шляхом перевірки його протиставлень іншим елементам у парадигматичному класі або в синтагматичній послідовності), *логіцизм* (застосування реляційної логіки в семантиці й синтаксисі). Лінгвістичний структуралізм сприяв проникненню до мовознавства математичних методів дослідження (математичної логіки, теорії множин, топології, теорії графів, статистики, теорії ймовірностей).

Доробок, принципи й підходи структуралістської парадигми, безперечно, актуальні й сьогодні, вони широко застосовуються сучасними дослідниками мови в ракурсі нових напрямів і проблем мовознавства.

4. Комунікативно-функціональна (прагматична) парадигма

Функціональна (прагматична) наукова парадигма характеризується сприйняттям об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Тому цю парадигму інколи називають структурно-функціональною (А. Мартіне) або функціонально-системною: «такий підхід вимагає вивчення функцій мовних елементів у їхній взаємодії з умовами й завданнями спілкування, тобто передбачає діалектику функції й системи. Системний і функціональний підходи доповнюють один одного й поєднуються в підході до мови як до адаптивної системи»¹⁶

Філософські корені функціоналізму наявні у працях І. Канта, В. Джемса, Ф. Шіллера, К. Поппера, Л. Виготського, С. Рубінштейна, М. Бахтіна й ін., хоч ще Аристотель вимагав вивчати об'єкт із двох боків: структурного й функціонального, статичного й динамічного. Зародки функціональної

¹⁶ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

парадигми в лінгвістиці спостерігалися і в положеннях німецького лінгвіста й філософа В. фон Гумбольдта, який головну мету науки про мову вбачав у переході її вивчення від «ергону» до «енергеї», тобто від системних явищ до їхнього функціонування в мовленні, хоч деякі лінгвістоісторіографи ставлять під сумнів подібне тлумачення енергеї. У Ф. де Соссюра також спостерігалася прагнення розмежувати лінгвістику мови й мовлення, що було підхоплене його учнями й послідовниками Ш. Баллі, А. Сеше, А. Мартіне, яких можна вважати піонерами функціональної лінгвістики.

Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнішого, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації. О. Кубрякова розглядає функціоналізм як «такий підхід у науці, коли її центральною проблемою стає дослідження функцій об'єкта вивчення, питання про його призначення, особливості його природи в ракурсі виконуваних ним завдань, його здатність до їхнього виконання. Загальним постулатом функціональної лінгвістики є положення про те, що мова є знаряддям, інструментом, засобом, урешті-решт, механізмом для реалізації певних цілей і намірів - як у сфері пізнання дійсності і її описі, так і в актах спілкування, соціальної інтеракції, взаємодії за допомогою мови». О. Лещак виокремлює три глобальні методологічні характеристики функціонально-прагматичної лінгвістики:

- методологічний холізм, що виявляється в невибірковості мовних / мовленнєвих фактів, компліментарності й допустимості всіх без винятку методик дослідження;

- методологічний плюралізм як допущення альтернативних мовних і мовленнєвих фактів, альтернативних шляхів досягнення прагматично успішного результату й альтернативних поглядів на дослідження чи його об'єкт;

- методологічний релятивізм як прийняття умовності будь-якого знання, оцінка результатів дослідження на підставі відношення до специфіки об'єкта дослідження, його суб'єкта чи процедури дослідження, перевага фальсифікаційних способів практичної перевірки знання над верифікаційними [Лещак 2002, 25].

Дослідник виділяє такі ознаки функціонального прагматизму в лінгвістиці, як *психосеміотичний динамізм* (дуалізм форми і змісту, інтенції й експлікації, інваріанта й факту), *активний комунікативізм* (орієнтованість на практику спілкування, на комунікативну зацікавленість носія мови), *індивідуалізованість* (орієнтація на індивідуальну мовну здатність і конкретні комунікативні ситуації), *структурність* (прагнення до виокремлення якнайбільшої кількості елементів, ознак об'єкта й аспектів дослідження); *системність* (орієнтація на залучення до дослідження, узгодження й синхронізацію максимальної кількості аспектів); *дедуктивність* (прагнення до висунення якомога більшого числа гіпотез й узагальнених уявлень); *прагматична пояснювальність* (прагнення надати практично цінне,

інструментальне знання задля орієнтації в майбутньому досвіді), максимальна концептуальна та термінологічна прозорість і чіткість.

Функціоналізм представлений у дослідженнях Казанської, Празької, Лондонської, Женевської, Московської шкіл, японської школи існування М. Токієда, французької мовознавчої традиції тощо (детальніше див. розділ 8). Функціональний прагматизм зумовив становлення нових галузей мовознавства: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, лінгвістики тексту, теорії мовної комунікації, паралінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, лінгво-культурології, психо- й етнолінгвістики (антропологічної лінгвістики) і т. ін.¹⁷

5. Когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма

Когнітивна наукова парадигма в лінгвістиці характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду. Загалом когнітивна парадигма сформувалася на підставі когнітивної науки – *«науки про знання та пізнання, про результати сприйняття світу та предметно-пізнавальної діяльності людей, накопичені у вигляді осмислених і приведених у систему даних, певним чином репрезентованих у нашій свідомості, які становлять основу ментальних, або когнітивних, процесів»* [Кубрякова 1994, 341].

У мовознавстві проблематика когнітивної орієнтації не є новою. Ще за часів античності філософи трактували мову як засіб пізнання навколишнього світу. Давні корені має і проблема співвідношення мови й мислення, розробка якої то наближала лінгвістику до когнітивного вектора розвитку (психологічний напрям у мовознавстві, починаючи з В. фон Гумбольдта, лінгвістична психологія, гештальтпсихологія), то відкидала її на позиції крайнього вербалізму (наприклад, у молодогограматизмі, глосематиці, дескриптивізмі, біхевіоризмі, деяких концепціях радянської лінгвістики) і лінгвістичного детермінізму (у Е. Сепіра й Б. Уорфа та їхніх послідовників). Огляд думок лінгвістів, логіків і філософів про пізнавальні можливості природних мов від античності до сьогодення поданий у наукових працях Л. Зубкової і Н. Кобриної.

Когнітивна парадигма будується насамперед на раціоналістській і феноменологічній методологіях, хоч актуальною в деяких напрямках (наприклад, рольовій граматиці) залишається й методологія позитивізму. Становлення цієї парадигми припадає на другу половину ХХ ст., коли у США після другої світової війни було розпочато розробку проблем організації людського інтелекту. Перший центр когнітивних досліджень створений у 1960 р. американськими психологами Дж. Міллером і Дж. Брунером. Когнітивна

¹⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

наука ставила перед собою завдання дослідження пізнання (когніції-від англ. cognition) і пов'язаних із ним процесів і структур.

У лінгвістиці формування когнітивної парадигми здійснювалося починаючи з Міжнародного симпозіуму, що відбувся у 1989 р. у Дуйсбурзі (Німеччина), організатором якого був Р. Дірвен. Головними векторами когнітивних досліджень у мовознавстві стали:

1) аналіз природи мовної компетенції людини, її онтогенезу;
2) з'ясування специфіки категоризації та концептуалізації світудійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду;¹⁸

3) опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини відповідно до структур репрезентації знань і механізмів пам'яті взагалі;

4) пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття й розуміння мовлення, комунікації;

5) дослідження пізнавальних процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні;

6) установа співвідношення мовних структур із когнітивними тощо. Сьогодні когнітивна парадигма представлена різноманітними напрямками, течіями та науковими школами. Її розробки активно залучаються до традиційних галузей мовознавства (детальніше див. розділ

7) Когнітивна лінгвістика знаменує початок нової, постструктуралістської епохи в мовознавстві. Основа притягальної сили нової наукової парадигми – в її гуманістичному характері: мова розглядається не як об'єктивно існуюча система *sui generis*, а як частина духовного світу кожного мовця, нерозривно пов'язана з усією ментальною діяльністю індивіда та колективною свідомістю народу.

До течій когнітивної парадигми треба віднести *і сучасні генеративні та психолінгвістичні дослідження*, які на початку свого становлення тяжіли до структуралістської орієнтації (наприклад, американський дескриптивізм як напрям психолінгвістики США, теорія синтаксичних структур і трансформацій Н. Хомського). Деякі дослідники розглядають окремо *генеративістську наукову парадигму* в лінгвістиці.

Стосовно ж психолінгвістичного напрямку у СРСР, на початку становлення відомого як теорія мовленнєвої діяльності, то його парадигмальний статус на той час тяжів до функціоналізму з огляду на те, що основоположник цієї теорії Л. Виготський був послідовним функціоналістом у сенсі методологічної орієнтації. Сучасна психолінгвістика країн пострадянського простору повинна розглядатися в руслі когнітивно-дискурсивної парадигми або синтезу когнітивізму й функціоналізму.

Попри домінування цього синтезу парадигм, у сучасному мовознавстві починають вимальовуватися контури нової парадигми - синергетичної. Один

¹⁸ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

з апологетів цієї парадигми російський дослідник В. Базильов вважає, що проблема синергетики мови й мовлення стане однією з головних у ХХІ ст.

6. Синергетична парадигма

В основі синергетичної парадигми в мовознавстві (від гр. *synergeia* - спільна дія, взаємодія) лежить кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної, еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи.¹⁹

Термін «синергетика» уведений німецьким фізиком Г. Хакеном (Штутгартська школа) при описі лазерного випромінювання. У подальшому він спроектував спостереження за самоорганізацією макроскопічних структур на природні й соціальні системи, акцентуючи увагу на організаційній ролі внутрішніх системних процесів, які протистоять руйнівному для системи впливу зовнішнього середовища. Мову він називав одним із параметрів порядку в системі «людина – суспільство», виходячи з конвенційної природи мовних знаків. Близька ідеям Г. Хакена концепція дисипативних структур, розроблена російським дослідником І. Пригожиним (Брюссельська школа), який аналізує творення впорядкованих структур із хаосу з огляду на дисипацію – розсіювання надмірної речовини, енергії, інформації із системи до зовнішнього середовища.

Дисипативні структури виникають у процесі самоорганізації системи шляхом кооперативної взаємодії елементів і сприяють переведенню її на якісно новий рівень організації.

Сучасна лінгвосинергетика характеризується аналізом синергетичної природи мови, мовлення, слова, тексту, дискурсу (семіофізика французького дослідника Р. Тома, розроблена у 60-ті р. р. ХХ ст. і відзначена прагненням створити нелінійну біонейрофізичну модель мови; школа німецького вченого В. Відлгена; концепція зв'язку систем мови, мозку, етносу російських філософів і лінгвістів В. Аршинова, В. Базильова, І. Германа, В. Пищальникової, синергетична теорія тексту Г. Москальчук, дискурсу В. Борботька, синергійна концепція слова М. Алефіренка й ін., синергетичні теорії українських дослідників Л. Піхтовнікової (синергетична природа тексту байок і дискурсу), О. Тарасової (будова функціонального поля темпоральності), О. Семенець (синергетичність мови поезії), О. Селіванової (синергетичність свідомості, концепту, дискурсу) тощо. Принцип синергетичності поширюється на аналіз когнітивних механізмів діяльності людської свідомості, взаємодії мови й суспільних відносин, комунікативних процесів тощо. У гуманітарних науках синергетика розглядається як нова наукова парадигма, якісно новий виток системного підходу. В. Базильов відзначає, що сучасна лінгвістика потребує створення цілісної інтегральної концепції мови на підставі вседності

¹⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

синтезованих галузей знань. Його гіпотеза передбачає наявність методології – філософської концепції синергетики; методу (герменевтичного й методу динамічних систем) і методики (моделювання, представлення, інтерпретації тощо).

Головними поняттями синергетики є *самоорганізація* як здатність системи до стабілізації деяких параметрів шляхом спрямованої впорядкованості її структури й функцій із метою протистояння ентропійним чинникам середовища; *біфуркація* – місце, де відбувається розгалуження шляхів еволюції системи; *флуктуація* – випадковості, ознаки хаосу, які перебувають у точках біфуркації й можуть визначити зміни системи у відповідному домінантному напрямку; *аттрактор* як внутрішня тенденція до відносно стабільного стану системи.

Майбутнє лінгвосинергетики може бути в переході від дослідження об'єкта наукової галузі у статиці рівноваги й ізольованості до аналізу його системної природи у взаємній детермінованості з іншими системами зовнішнього середовища з огляду на ресурси збереження й розвитку цього об'єкта шляхом самоорганізації й послаблення деструктивних чинників²⁰.

Питання для самоконтролю:

1. Яка загальна характеристика наукових парадигм та підходів у лінгвістиці?
2. У чому суть порівняльно-історичної парадигми?
3. У чому суть структуралістської парадигми?
4. У чому суть комунікативно-функціональної парадигми?
5. У чому суть когнітивна парадигми?
6. У чому суть синергетичної парадигми?
7. Що включає в себе поняття наукова парадигма?
8. Які вам відомі підходи до аналізованих явищ дійсності?

Лекція 6. Методологічні принципи сучасного мовознавства.

ПЛАН

1. Принцип експансіонізму
2. Принцип антропоцентризму
3. Принцип експланаторності
4. Принцип функціоналізму
5. Принципи етноцентризму, психонетичності та діалогічності.

Література: 5, 7, 11, 13, 15

²⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

Поняття і терміни: *принцип експансіонізму, принцип антропоцентризму, принцип експланаторності принцип функціоналізму, принципи етноцентризму, психонетичності та діалогічності*

1. Принцип експансіонізму У сучасній лінгвістиці виокремлюють чотири загальні методологічні принципи сучасного мовознавства: експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність і функціоналізм

Експансіонізм (від лат. *expansio* – розширення, поширення) передбачає впровадження до лінгвістики теоретичного доробку, понятійного апарату, методів і методик інших наук. «Експансіонізм виявляється там і тоді, де і коли пошуки невідомого в той чи інший період розвитку науки характеризуються напрямками в ширину або глибину. У результаті цього межі лінгвістики, як і багатьох інших наук, стають розмитими». Поняття експансіонізму вперше було висунуто на XIV Міжнародному лінгвістичному конгресі в Берліні у 1987 р. і стосувалося лінгвістики тексту. Воно обговорювалося у виступах Н. Енквіста і Ф. Данеша. Експансіонізм протиставлявся редукціонізму як одному із принципів структуралістської парадигми, що характеризувався прагненням обмежити аналіз об'єкта відповідної дисципліни.

Прогнозування експансіоністської тенденції здійснювалося ще І. Бодуеном де Куртене, який вважав, що «мовні узагальнення охоплюватимуть все більш широкі кола і все більше поєднуюватимуть мовознавство з іншими науками: із психологією, з антропологією, із соціологією, з біологією». Певною мірою експансіонізм пов'язаний із концепцією прагнення до ідеалу цілісного знання, яка була закладена у працях П. Флоренського, С. Булгакова, О. Лосева, М. Бахтіна й ін. Цей принцип протистоїть лозунгу глосематики про ізоляцію лінгвістики від інших наук, крім математики й семіотики. Виявами експансіонізму в мовознавстві є створення маргінальних наук (соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики, нейропсихолінгвістики, лінгвістичної філософії, лінгвокультурології, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики тощо), виникнення нових галузей мовознавства, які розглядають певний невластний лінгвістичний аспект мовознавчої проблематики (логічної семантики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики і т. ін.), розширення межі традиційних лінгвістичних дисциплін (наприклад, зближення словотвору з теорією номінації, ономасіологією, семасіологією, когнітивною лінгвістикою і под.), а також застосування знань інших наук для пояснення й розуміння об'єкта лінгвістики шляхом створення інтегративних програм дослідження (приміром, програма когнітивної науки, яка вважається «федерацією дисциплін, не пов'язаних строгими уставними відношеннями»). М. Полужин до виявів експансіонізму відносить також зміцнення зв'язків із філософією й логікою, виникнення інженерної та комп'ютерної лінгвістики [1999, 4-5]. Протилежне явище – використання мовознавчого потенціалу у сферах різних галузей науки (біології, медицини, психології, когнітології, комп'ютерної науки і т. ін.) – також є ілюстрацією експансіоністських тенденцій. Дослідники пов'язують з

експансіонізмом і прагнення до найбільш повного охоплення мов світу й форм їхнього існування як розширення емпіричного матеріалу лінгвістичних досліджень.

І. Арнольд зазначає: «Інтеграція наук є доволі характерним явищем нашого часу і поєднує насамперед далекі дисципліни. Давно помічено, що найцікавіші і принципово нові результати отримані насамперед на стиках наук [...] Комплексний розгляд об'єктів став характерною рисою сучасної науки» [1991, 7]. Чимало галузей мовознавства перетворилися на так звані «парасолькові» напрями (*umbrella discipline*), що охоплюють теоретичні розробки ряду галузей і дають змогу їм «профільтрувати свої ключові концепти під єдиним кутом зору, взаємно збагатити й доповнити свої досягнення й дослідницький апарат, здійснюючи тим самим міждисциплінарний підхід до вивчення й осмислення мови й мовлення».

Однак не всі мовознавці розглядають експансіонізм як «суцільне благо». Г. Яворська зазначає, що нинішній екстенсивний розвиток лінгвістики, тяжіння до переходу на «чужу» територію, швидке прямування в бік міждисциплінарності, не можна оцінювати виключно позитивно, насправді ці тенденції містять у собі загрозу розмивання предметної сфери мовознавства [Яворська 2000] і можуть призводити до небажаного розмивання методологічних критеріїв дослідження. До того ж відмінності у предметній сфері окремих наук, які мають справу з тим самим об'єктом, стоять на заваді побудові комплексних підходів [2006, 47-48]. Дослідниця відзначає асиметрію потягу одних наукових дисциплін до інших - інтерес лінгвістики до суміжних галузей зовсім не завжди викликає таку саму відповідь.

Як здається, інтерес до лінгвістики інших наук є справою не лише майбутнього, про що свідчать факти запрошення лінгвістів до співпраці Інститутом фундаментальних досліджень у США після другої світової війни, коли виникла нагальна потреба вивчення проблем швидкої й ефективної комунікації. Стосовно ж розмивання методологічних критеріїв лінгвістичних досліджень, то сьогодні вони є еkleктичними і потребують залучення нових, більш оптимальних і реалістичних методологічних настанов і процедур. Тому, на нашу думку, загрозу втрати предмета лінгвістичними дослідженнями треба шукати насамперед у консервативності й почасти «законсервованості» мовознавства, які зумовлюють і відсутність «потягу» інших галузей знань до лінгвістичних розробок.²¹

2. Принцип антропоцентризму

Антропоцентризм (від гр. *antropos* - людина) є методологічним принципом, згідно з яким людина розглядається як центр і найвища мета світобудови. У лінгвістиці він застосовується при дослідженні мови як продукту людської діяльності, призначеного для потреб людини посередника спілкування, засобу зберігання її досвіду, знань, культури.

²¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

Антропоцентризм упроваджувався ще античними філософами (Сократ, Платон, Геракліт, Протагор, Демокрит, Аристотель), які розглядали людину як «мірило всім речам». У часи Середньовіччя і практично до початку ХІХ ст. засади антропоцентризму ігнорувалися науками про людину.

Особливої ваги антропоцентричний підхід набув у лінгвістичній концепції В. фон Гумбольдта, хоч і мав у цілому націоцентричну спрямованість, зумовлену потребою об'єднання германської нації (мова є одночасно витвором нації та витвором індивідів за умови, що кожна людина покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують її очікування [1984, 66]). Античні концепції були сприйняті вченим опосередковано, як асимільоване знання [Шпет 1927, 33]. Дослідник поєднав колективний й індивідуальний антропоцентризм на ґрунті взаєморозуміння носіїв однієї мови, що було потім розведене по різних лінгвістичних школах і до середини ХХ ст. до антропоцентризму лінгвісти практично не поверталися. Гумбольдтівське розуміння цього принципу співіснувало з положенням про зворотний вплив мови на людське сприйняття світу. Це положення стане у ХХ ст. основою для неогумбольдтіанської гіпотези мовної відносності, підґрунтям американської антрополінгвістики.

У період структуралізму принцип антропоцентризму був відкинутий на користь системоцентризму, який розглядав мову як готовий продукт *sui generis*. Однак навіть у найбільш крайніх виявах структуралізму лінгвісти висловлювали думки про невіддільність мови від людини, від її діяльності (Ф. де Соссюр, Л. Єльмслев).

Так, неогумбольдтіанці утілювали принцип антропоцентризму непослідовно або взагалі відмовлялися від нього. Своєрідну забарвленість антропна проєкція мови отримала у японській школі мовного існування М. Токієда, який уважав відхід від антропоцентризму в лінгвістиці ХХ ст. відмовою від споконвічних традицій, а існування мови пов'язував із духовним досвідом людини. Перспективною для сучасної когнітивної семантики стала ідея М. Токієда про виокремлення двох точок зору на мову: із позиції суб'єкта і з позиції спостерігача

Відродження антропоцентризму в лінгвістиці пов'язано із впливом антропологічної філософії Д. Юма і М. Шелера. У другій половині ХХ ст. цей принцип повертається до лінгвістичних студій у якісно новому сприйнятті - з позицій функціональної й комунікативної лінгвістики – і стає одним із головних принципів функціональної лінгвістичної епістемології, показником загальної тенденції науки до гуманізації. Антропоцентризм спрямовує дослідження також у бік вивчення мовної особистості, її індивідуальних смислів, мовної, комунікативної та культурної компетенції.

При дослідженні мови й мовлення індивідуальна свідомість конкретної людини повинна поєднуватися з антропною природою колективної свідомості. Н. Бардіна називає колективну свідомість надсуб'єктною й визначає її як «незалежні безпосередньо від свідомості індивіда загальні принципи ідеального конструювання: антропологічні, національно-культурні, соціальні, групові, родинні й ін. стереотипи впорядкування цієї індивідуальної свідомості» [1997,

30]. У термінах екзистенціалістів така надсуб'єктна свідомість ототожнюється з емічною реальністю, що є єдиним полем думок, відчуттів і почуттів певного етносу і має здатність упорядковувати наше безпосереднє сприйняття [Уилсон 2001, 6]. Співвідношення колективної свідомості етносу, імпринтованої в мові й культурі, й індивідуальної свідомості визначається за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює соціальне поле, а окремий мозок підключений до нього як приймач. К. Юнг назвав таке явище синхроністичністю, підґрунтям якого вважав колективне позасвідоме

Отже, прихильники антропоцентричного підходу мають враховувати *два типи антропної проекції світу: індивідуальну та колективну* (універсальну, етнічну, групову) – та зважити на те, що дослідження колективної свідомості, яка є науковою фікцією й абстракцією, може надати значно більше інформації про риси та властивості конкретної людини. Другий бік антропоцентризму є базовим для галузей мовознавства, що сформувалися у другій половині ХХ ст.: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики, теорії мовної комунікації, лінгвістики тексту тощо.

Баланс колективної та індивідуальної свідомості не завжди розглядається як оптимальний і сприятливий для особистості.

Тим самим проголошується альтернативний антропоцентризму принцип дискурсоцентризму. З одного боку, людина є творцем мови, одним із регуляторів мовних змін і мовного розвитку, користувачем мови в комунікації, з іншого, мова у вигляді численних дискурсивних практик конструює різні світи людської життєдіяльності, спотворюючи реальний світ, і визначає вчинки й оцінки людини та мовної спільноти. Однак незважаючи на те, що людина є певним чином невільником мови, яка нав'язує їй свій погляд на світ, категоризацію та концептуалізацію досвіду, людина є й хазяїном мови, здатним керувати нею як засобом впливу на свідомість і поведінку іншої людини, збагачувати мову, визначати напрями її функціонування тощо.

Принцип *дискурсоцентризму* у класичному мовознавстві мав вигляд *мовоцентризму*, проголошеного ще В. фон Гумбольдтом, який зазначав, що «людина живе із предметами, як подає їй її мова», а «кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише постільки, поскільки вона вступає до кола іншої мови» [1984, 135]. Концепція В. фон Гумбольдта стала підґрунтям американської етнолінгвістики (лінгвістичної антропології), більшість представників якої абсолютизувала вплив мови напроцеси сприйняття світу, зокрема, і під кутом зору гіпотези мовного детермінізму Е. Сепіра та його послідовника Б. Уорфа. Так, американський антрополог К.М. Клакхон стверджує, що «людина бачить і чує те, до чого її робить чуттєвою граматична система мови, те, чого мова привчила чекати від сприйняття. Людина, яка виховувалася в тому чи іншому мовному середовищі, сприймає останнє як частину самої природи речей, що завжди залишаються на рівні фонових явищ» [1998, 190].

У працях американського філософа й лінгвіста А. Кожибського принцип мовоцентризму кваліфікується як потенційна загроза для людини й суспільства, оскільки мова, по-перше, викривляє реальність і нав'язує власну картину світу, по-друге, мова не тотожна дійсному станowi речей, а є лише його символічною системою, по-третє, мова не здатна надати повну картину реальних явищ і подій [1933]. Застосовуючи принцип «карта - не територія», дослідник постулює неспроможність мови дати змогу суб'єкту орієнтуватися в реальному світі. Як зазначає український лінгвіст Ф. Бацевич, людині загрожує небезпека «тиранії мови» і найважливішими ознаками цієї небезпеки є:

- можливість творення мовою особливої реальності. Сила слова така, що, використовуючи ті або інші поняття, ми створюємо або виключаємо з життя ті або інші предмети. Чи не користуємося ми словами, реальних аналогів яким насправді просто немає? Як знайти критерії розрізнення тих випадків, коли йдеться про реальні об'єкти, і тих, коли щось стверджується про фактично неіснуючі речі, причому жодних логічних або граматичних помилок не виявляється? Проблема існування стала центральною для низки течій у філософії;

- процес соціалізації індивіда пов'язаний із «диктатурою мови». Багато в чому є справедливою думка, що через засоби масової інформації суспільство нав'язує особистості схеми мислення. Людина стає бранцем загальних думок, штампів мислення, уявлень, забобонів, поглинає готові варіанти колективних оцінок тощо. Вплив масової мови тотальний, а тому навіть протест проти того, що оточує людину, особистість висловлює тією ж мовою, тими ж стереотипами мовлення;

- цей диктат мови, особливо якщо він пропагується і нав'язується засобами масової інформації тоталітарної системи, стає основою «двоємислія», маніпуляції свідомістю, блискуче описаних Д. Оруелом у романі «1984»;

- на думку деяких філософів, найбільша небезпека впливу тотальної символічної системи мови на людину полягає у проблемі «прихованої мовної діяльності» або, іншими словами, опосередкованості проявів духовного життя світом мовних знаків. Саме це явище деякими філософами розцінюється як «лінгвістична катастрофа».

У масовій комунікації, яка сьогодні в суспільстві є найбільш впливовою, мовоцентризм доповнюється не менш загрозливим для особистості принципом дискурсоцентризму, оскільки мовні стереотипи і способи категоризації та концептуалізації світу накладаються на ідеологію тотальних і панівних дискурсів, їхні схеми, шаблонні думки, образи, метафори, оцінки тощо. Людина занурюється до мережі масової мови й інформаційно-дискурсивного простору соціуму, що цілком імовірно, може призвести і призводить до втрати й нівелювання людської особистості.

Парадокс дискурсоцентризму масової комунікації полягає в тому, що, з одного боку, він прискорює обмін інформацією, інтегрує суспільство, з іншого, може опосередковано призвести до руйнації одного з найважливіших аттракторів синергетичної системи мови, що визначає її розвиток і

самозбереження, – індивідуальної мовної свідомості, здатної збагатити й динамізувати мову.

Отже, епістема антропоцентризму лінгвістичних досліджень не є абсолютною й канонізованою, а лише відносною з допущенням альтернативної епістемі розгляду мови та продуктів її функціонування – дискурсоцентризму.

3. Принцип експланаторності

Експланаторність (від англ. to explain – пояснювати) є другим дослідницьким принципом, упровадженим О. Кубряковою, згідно з яким мовні явища повинні бути пояснені на підставі строгої й доказової наукової теорії. Експланаторність пов'язана з експансіонізмом, адже «саме прагнення йти на співробітництво з широким колом наук із метою створення такого інструмента пізнання, який не спроможна надати дослідникові жодна з наук зокрема, але який може бути виробленим у результаті спільних зусиль ряду наук, є одним із головних і глибоко продуманих постулатів пояснювальної лінгвістики» [Звегинцев 1996, 41]. Підґрунтям експланаторності є античні теорії пояснення мовної природи. Цей принцип передбачає поєднання індуктивного й дедуктивного методів аналізу мови, адже створення пояснювальної доказової теорії можливе шляхом висунення гіпотези щодо масиву емпіричного матеріалу й її подальшого всебічного доведення або спростування. Якщо гіпотеза не спрацьовує при поясненні бодай частини мовних явищ, вона повинна бути відкинута й замінена новою. Будь-яка теорія з високою пояснювальною здатністю є потужним інструментом пізнання об'єкта науки. О. Кубрякова підкреслює: «Для адекватної характеристики мови як експланандума необхідно звернутися до феноменів свідомості, мислення, суспільства, культури (як експланансам) і, навпаки, для пояснення цих останніх феноменів потрібно звернутися до мови» [1995, 225]. На цей принцип сучасних мовознавчих досліджень указував А. Кібрик: «Лінгвістику ХХ ст. можна представити у вигляді «ЯК-лінгвістики», яку змінить «ЧОМУ-лінгвістика», підґрунтям якої буде перевага пояснення» [1995, 91]. У вузькому розумінні експланаторність є способом інтерпретації особливостей функціонування мови.

4. Принцип функціоналізму

Функціоналізм як дослідницький підхід передбачає сприйняття об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як «інструмента, знаряддя, засобу, механізму для реалізації людиною певних намірів як у сфері пізнання дійсності, так і в актах спілкування» [Полюжин 1999, 11]. Вважається, що функціоналізм реалізується в ряді дослідницьких принципів, як-от: *діяльності*, яка полягає у погляді на мову як джерело, продукт і посередник діяльності її носіїв й етносу в цілому; *телеологічності* як цілеспрямованості мовної діяльності та комунікативної взаємодії; *асиметрії системи й середовища*, яка стимулює мовну креативність і розвиток; *онтологічному дуалізмі*, що сприяє аналізу віртуальних інваріантів системи мови та мовлення на підставі екземплярних, емпіричних варіантів; *релятивному*

антропоцентризмі, орієнтованому на розгляд мови в ракурсі людського чинника антропої проекції мовної категоризації й діяльності тощо.

Діяльнісність передбачає дослідження «поведінки системи». У лінгвістиці це поняття вперше було уведене В. Гумбольдтом, хоч ще Аристотель вимагав вивчати об'єкти із двох боків – *статичного й динамічного*. Діяльнісність не заперечує системності. Системно організованою діяльністю лінгвісти вважають мовлення, процеси комунікації, а сама мовна система потенційно налаштована на таку діяльність.

Сучасна лінгвістика висуває новий параметр діяльності – *енергетичний*, який також впливає із концепції В. фон Гумбольдта, адже дослідник називав мову «об'єднаною духовною енергією народу, чарівним способом закарбованою в певних звуках, у цьому вигляді та через зв'язок своїх звуків зрозумілою всім мовцям, мова збуджує в них приблизно однакову енергію».

Цікавою щодо цього є думка українського лінгвіста В. Манакіна: «Мовознавство на сучасному етапі розвитку повинне ставити питання про включення енергетичного складника до структури слова та інших мовних одиниць, що є суттєвою ознакою осмислення мови на рівні нової парадигми знань про світ. [...] Незважаючи на незаперечний прояв енергетичних властивостей мови в різноманітній комунікативній діяльності [...], лінгвістика та інші суміжні науки поки що не мають відповідних приладів вимірювання мовної енергетики»²²

Функціональний *принцип телеологічності* реалізується при дослідженні мови в аспекті її спрямованості на досягнення певної мети. Уперше мету мови сформулював В. фон Гумбольдт, який пов'язував її з діяльнісним характером: «Визначення мови як діяльності духу цілком правильне й адекватне вже тому, що буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності і в якості такої [...]. Ми навіть змушені розглядати їх як певний спосіб, що служить для досягнення відповідних цілей. [...] Мета її – взаєморозуміння» [1984, 70-71]. Взаєморозуміння у В. фон Гумбольдта полягало в духовній налаштованості носіїв однієї мови. Його концепція домінування мови у процесах вираження думки та її розуміння з огляду на адекватність цілей мовця і адресата була канонізованою протягом тривалого часу і вплинула на європейську лінгвістичну семантику середини 50-х р. р. ХХ ст. Структуралізм узагалі відстоював концепцію пасивного розуміння, замкнутого в мові. У текстології й герменевтиці тих часів діяв закон Гумбольдта – Потебні, який проголошував об'єктивність суб'єктивізму адресата: «Люди розуміють один одного не таким чином, що насправді передають один одному знаки предметів, а таким чином, що вони торкаються тієї самої ланки ланцюга чуттєвих уявлень та понять, торкаються тієї ж самої клавіші свого духовного інструмента [...]. Розуміння іншого здійснюється шляхом розуміння самого себе» [Потебня 1976, 112].

²² Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

Знання мови як спільного знаряддя розуміння зумовлювало тотожність цілей мовця й адресата.

Лише у 50-ті р. р. ХХ ст. Р. Якобсон, виходячи з положень теорії інформації та принципу доповнюваності, сформульованого Н. Бором, робить перші кроки до розмежування цілей мовця та слухача.

Принцип телеологічності передбачає увагу дослідників не лише до розбіжності цілей комунікантів, а й до розбіжності цілей мовця, його повідомлення і програми інтерпретації, закладеній у повідомленні та спрямованій на адресата. Цільові установки мови знаходять відображення в мотивованості вибору мовних одиниць, інтенційності акту комунікації.

Функціональний підхід у лінгвістиці керується також *принципом асиметричності системи* та середовища, який застосовується при дослідженні мовних явищ і процесів мовної комунікації. Цей принцип ґрунтується на розгляді об'єкта як дифузної сутності, який має стандартні, стійкі ознаки системи (аналогії) і периферійні, розмиті, синкретичні властивості (аномалії), що притаманні системі і сприяють її розвитку та збереженню чи виникають у процесах функціонування системи в певних середовищах (ситуаціях). Аномалії можуть перетворитися на нові системні ознаки, дестабілізувати систему, змінити її і тим самим зняти ентропійний вплив середовища.

Аномалії можуть перетворитися на нові системні ознаки, дестабілізувати систему, змінити її і тим самим зняти ентропійний вплив середовища. У широкому розумінні асиметрія системи та середовища виявляється у процесах породження та сприйняття текстів, при спілкуванні, коли системний мовний код деавтоматизується і формує нові смислові масиви в новому кодовому вигляді (пор. концепцію деавтоматизації літературної мови в художній комунікації Ю. Лотмана, який розмежовував чотири мови: дві словесні і дві зображальні, – що належать авторові тексту та його адресату). Тенденція асиметрії є підґрунтям неізоморфності смислів, що передаються і що сприймаються.

Принцип асиметрії безпосередньо пов'язаний із принципом *онтологічного дуалізму*, що полягає у врахуванні при дослідженні мови віртуального й реального, інваріантів і їхніх варіантів.

5. Принципи етноцентризму, психонетичності та діалогічності.

З окресленими дослідницькими принципами в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики поєднуються актуальні й не менш вагомими дослідницькі принципи етноцентризму, психонетичності та діалогічності.

Етноцентризм передбачає розгляд мови як конвенційної символічної системи, яка фіксує риси характеру, ментальності та культури певного етносу, його світогляд, систему етичних й естетичних цінностей, норм поведінки, традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань, забобонів тощо. Цей принцип був упроваджений ще у ХVІІІ ст. німецьким ученим І. Гердером, який акцентував увагу на зв'язку мови, мислення й духу народу. Етноцентризм декларував і В. фон Гумбольдт і його послідовники. В американській антропологічній

лінгвістиці етноцентричні тенденції виявилися у гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа, у наукових працях її прихильників.

Етноцентризм протистоїть, з одного боку, універсалізму, з іншого, індивідуальному антропоцентризму. Його можна ототожнити із принципом колективного антропоцентризму, згідно з яким мова є кодовою системою інтеріоризації світу представниками певного етносу, їхнього внутрішнього рефлексивного досвіду, і кожне нове покоління засвоює разом із мовою й національно-специфічний спосіб категоризації та концептуалізації. У культурології

та теорії міжкультурної комунікації наявне інше тлумачення етноцентризму як типу ціннісного судження про культурні надбання іншого народу з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. Жорсткий етноцентризм означає сприйняття носіями культури власного культурного стандарту як єдиного можливого та правильного (рідна культура завжди перевершує культури інших етносів). У такому розумінні етноцентризм не розглядається нами як дослідницький принцип сучасного мовознавства.

Психонетичність є принципом дослідження мови з урахуванням інших, ніж мислення, смислопороджувальних механізмів свідомості людини (відчуттів, почуттів, інтуїції, трансценденції, колективного позасвідомого). Підґрунтям цього принципу стала модель психіки швейцарського психолога К. Юнга, що складається з п'яти психічних функцій, які створюють локальне психічне середовище, психофункціональний континуум. Психонетичний принцип доповнює менталістську орієнтацію сучасних когнітивних досліджень новим перспективним аспектом, який розроблявся у психолінгвістиці, психології, психоаналізі тощо.

Уперше термін «психонетика» прозвучав у 1970 ' р. на міжнародній конференції футурологів у Кіото в концепції SINIC К. Татеісі – керівника електронної корпорації «Омрон». Суть його концепції полягає у поступовому переході людства від суспільства інформатики до суспільства психонетики, нового типу організованого знання, здатного породжувати більш потужні засоби пізнання на підставі залучення позамисленнєвого психічного змісту.

Психонетика не є заміною мислення як об'єкта лінгвістичного дослідження, а розширенням сфери усвідомленої маніпуляції смислами шляхом залучення щодо аналізу природної мови тих функцій свідомості, які були практично витісненими в мовознавчих студіях.

Висунення на перший план одного з пізнавальних механізмів, відмінних від мислення, наприклад, інтуїції, займає чільне місце у феноменологічній методології.

Оскільки когнітивна психологія вплинула на розвиток когнітивної лінгвістики, виникла своєрідна парадоксальна ситуація. З одного боку, її вплив мусив позначитися на формуванні в мовознавчих когнітологічних розробках сенсорного дослідницького вектора. Із другого боку, із когнітивною психологією й лінгвістикою на перших етапах їхнього розвитку була тісно пов'язана комп'ютерна наука, яка зумовила постулювання подібності операцій

та програм ЕОМ до психологічних (когнітивних) процесів і структур. Це посприяло перетворенню психології, орієнтованої на таку подібність, «на вузьку й нецікаву галузь спеціальних досліджень», і, як уважають, «змінити цю тенденцію можна лише надавши когнітивним дослідженням більш «реалістичного» характеру». Сучасна когнітивна лінгвістика орієнтується на всі пізнавальні механізми свідомості, адже всі вони беруть участь у мовній діяльності й опосередковують процеси номінації та комунікації.

Діалогічність як дослідницький принцип ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання, розробленої видатним російським філологом М. Бахтіним. Діалогічність у деяких її аспектах постулювалася як принцип філософської герменевтики німецьким дослідником Ф. Шлейермахером й основоположником лінгвістичної герменевтики В. фон Гумбольдтом, однак діалог здебільшого був обмежений інтерактивною взаємодією автора та читача, читача й тексту, хоч у Ф. Шлейермахера принцип герменевтичного кола враховує й діалогічні відношення тексту з мовою й епохою автора. М. Бахтін розглядав діалогічність як усеосяжну мережу взаємодії інтеріоризованого буття, культури, семіотичних сфер текстів із людиною та мовою. Принцип діалогічності в лінгвістиці передбачає розгляд мовної діяльності у системі взаємної детермінованості різних складників, що забезпечують й опосередковують цю діяльність. Мова занурена до мережі різноманітних чинників, що визначають її існування, функціонування, розвиток, збагачення, трансформацію і збереження, тому її дослідження повинне враховувати діалог мови й етносу, мови й індивіда, мови й культури, мови й соціуму, мови й буття.

Питання для самоконтролю:

1. У чому суть принцип експансіонізму?
2. Які мовознавці не розглядають експансіонізм як «суцільне благо».
3. У чому суть принцип антропоцентризму?
4. Що мають враховувати прихильники антропоцентричного підходу?
5. У чому суть принцип експланаторності ?
6. У чому суть принцип функціоналізму?
7. У чому суть закону Гумбольдта – Потебні?
8. У чому суть принципи етноцентризму?
9. У чому суть психонетичності та діалогічності?

Лекція 7. Класифікація методів наукового дослідження.

ПЛАН

1. Методологія та методика наукової роботи. Загальнонаукові методи.
2. Спеціальні лінгвістичні методи дослідження.
3. Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи.

Література: 5, 7, 11, 13, 15

Поняття і терміни: *метод, прийомами, спостереження, інтроспекція, індукція, дедукція, таксономія, формалізація, експеримент, фальсифікація, описовий метод, прийоми внутрішньої інтерпретації, порівняльно-історичний метод, дистрибутивний аналіз, структурні методи, трансформаційний аналіз, лінгвістичний метод, комплексно-процесуальний метод, метод мовностилістичної абстракції, лінгвостилістична абстракція, евристичні методи, метод реконструкції, пояснювальний опис, формалізація лінгвістичних описів, методика лінгвогеографії, соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи*

1. Методологія та методика наукової роботи. Загальнонаукові методи. У мовознавстві термін «метод» до сьогодні не отримав однозначного трактування.

Дослідники відмічають непорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики, відсутність його глибокого аналізу й опису. Причинами цього є насамперед ототожнення пізнавального та процедурного компонентів лінгвометодології, попри те, що традиційним й усталеним є поділ методів дослідження мови на загальні та спеціальні: перші являють собою узагальнені теоретичні установки та принципи, зумовлені відповідною методологією, другі розглядаються як окремі прийоми, методики, операції, що спираються на загальні установки й методологічні принципи. Саме в такій диференціації й закладена суперечність, адже не можна розділити явища різного порядку та статусу, оскільки загальні методи є епістемологічною площиною дослідження, а спеціальні методи лежать в інструментальній площині аналізу об'єкта. Безперечно, спеціальні методи певним чином визначаються методологічними настановами дослідження: «Від філософії крізь її методологію проходить лінія зв'язку з теорією й методологією конкретної науки, на основі чого зв'язок між філософською методологією і спеціальними методами не є прямим, але очевидним».

Отже, **метод** (від гр. *methodos* – *шлях дослідження*) кваліфікується в широкому розумінні як спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки; або у більш звуженому значенні як система процедур вивчення об'єкта дослідження та / або перевірки отриманих результатів. У другому значенні метод здебільшого ототожнюється з терміном «методика». Нерідко методика розглядається як конкретне застосування загальноприйнятого методу відповідно до мети й завдань дослідження. Наприклад, у руслі концептуального аналізу може здійснюватися реконструкція лише ядерного компонента концепту, або його культурного шару, або метафоричних моделей.

Метод має певні процедури дослідження, які називають **прийомами** (наприклад, прийомом компонентного аналізу може бути дистрибутивний аналіз, аналіз опозицій, процедура членування словникових дефініцій тощо; прийомом концептуального аналізу може бути етимологічний, зіставний, морфемний аналіз). Прийом може мати статус методу залежно від

забезпечення ним конкретного результату дослідження. Якщо процедура є лише етапом іншого методу як системи, спрямованої на досягнення запрограмованого результату, вона кваліфікується як прийом. М. Алефіренко розглядає ще й **операцію** як окрему дослідницьку дію в ряду інших йому подібних. Із цим можна погодитися, адже деякі прийоми можуть мати відповідні ланки процедур (наприклад, опозиційний аналіз передбачає насамперед формування певного поля або вибірки, до якої застосовуватиметься матриця протилежних ознак або з якої такі ознаки виокремлюються; компонентний аналіз містить операцію встановлення комбінаторного набору валентних слів і т. ін.).

Щодо диференціації методів як способів дослідницької діяльності, то найбільш придатним у мовознавстві є їхній поділ на загальні, які є дослідницькими операціями з явищами об'єктів будь-якої науки, і лінгвістичні, що застосовуються саме в лінгвістиці з метою вивчення її об'єкта та предмета. До загальних методів належать спостереження, індукція, дедукція, гіпотеза, аналіз, синтез, таксономія, порівняння, формалізація, ідеалізація, експеримент, фальсифікація, моделювання тощо.

Спостереження є цілеспрямованим сприйняттям, зумовленим завданням пізнавальної діяльності, головною умовою якого є максимальна об'єктивність, що контролюється шляхом повторного спостереження або застосування інших методів²³.

Що стосується спостереження, то воно не є однорідним. Розрізняють два різновиди спостереження: **включене і невключене**. При включеному спостереженні, яке, по суті, перехрещується з інтерв'ю, дослідник виступає як один із безпосередніх учасників бесіди, але й водночас непомітно для всіх контролює хід бесіди. Мовлення учасників комунікативного акту записують на магнітофонну стрічку. Найефективнішим і найрезультативнішим включене спостереження є у випадках, коли інформацію збирають у малих групах людей – у сім'ї, серед друзів, у гуртках за інтересами тощо. У таких невеликих колективах, члени яких об'єднані спільними інтересами, а не формальними зв'язками, можна створити атмосферу невимушеності, що наближує до умов спілкування, характерних для природного мовлення.

При **невключеному спостереженні** дослідник стежить за мовним актом, але сам не бере в ньому участі. Спостереження над мовленням інформантів треба проводити так, щоб усунути будь-який вплив експериментатора на їхню мовленнєву поведінку (для цього в окремих випадках навіть запис на магнітофонну стрічку доцільно робити приховано).

Зібраний матеріал опрацьовують і класифікують за наперед продуманою програмою. Великі масиви даних обробляють на комп'ютерах.

Найчастіше в соціолінгвістичних дослідженнях використовують корелятивний аналіз, який допомагає встановити такі взаємозв'язки досліджуваних ознак, де при зміні однієї ознаки змінюється середня величина

²³ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

іншої. Як вихідні беруть соціальні явища, а як залежні – мовні. Між ними може бути повна чи неповна функціональна залежність. Залежності визначають для кожної соціальної групи і коментують із соціолінгвістичного погляду. Скажімо, старше покоління вживає діалектизми більшою мірою, ніж молодше. Звідси констатують такий корелятивний зв'язок: зі зміною віку змінюється чисельність тих, хто користується в мовленні діалектом.

Для об'єктивності спостережень і узагальнень використовують статистичні методи. Оброблені дані представляють у вигляді таблиць і графіків взаємозалежностей, що робить результати дослідження конкретно наочними. Ступінь зв'язку між показниками таблиць і графіків вимірюється за допомогою різних коефіцієнтів кореляції, які можна відшукати в будь-якому статистичному довіднику²⁴

Одним із різновидів спостереження є *інтроспекція* – самоспостереження; панівний метод у психології ХІХ ст., що в першій половині ХХ ст. був відкинутий як ознака неістинних ідеалістичних ідей, зокрема, у біхевіоризмі. У лінгвістиці самоспостереження на підставі інтуїції дослідника є доволі поширеним і найбільш простим шляхом перевірки гіпотез, однак головним недоліком інтроспекції є її суб'єктивність, що може призвести до неправильної оцінки досліджуваних фактів. До того ж інтроспекція може зумовити канонізацію власної гіпотези й неусвідомлену підгонку під неї матеріалу.

Індукція розглядається як метод узагальнення результатів окремих конкретних спостережень й експериментів (шлях від конкретного, одиничного до загального). У мовознавчих дослідженнях індуктивні методи застосовуються при створенні різних класифікацій мовних явищ, вивченні синкретизму, універсалій, типології та характерології мов. *Дедукція* є методом переходу від загальних тверджень до конкретного умовиводу, знань про одиничне, що перебувають у логічних відношеннях слідування. У лінгвістиці дедуктивні методи використовуються щодо встановлення статусу різних мовних одиниць, належності їх до певної частини мови, розряду, категорії за умови визначення загальної кваліфікації ознак статусу, частини мови, розряду, категорії і т. ін.

Гіпотеза є побудовою припущення щодо ознак, закономірностей, способів існування і т. ін. досліджуваного об'єкта. Вона є варіантом можливого розв'язання проблеми, висувається апріорно й потребує перевірки та підтвердження. Подальший аналіз проблеми підтверджує гіпотезу, перетворюючи її на наукову теорію, або спростовує її, хоч існують гіпотези, які не можна підтвердити чи спростувати. Вони так і залишаються гіпотезами (наприклад, гіпотези походження мови, ностратичної макросім'ї, нативізму).

Аналіз і синтез як загальнонаукові методи являють собою діалектичну єдність протилежностей: перший передбачає розділення цілого на частини й

²⁴ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

опис кожної з частин і зв'язків між ними, другий – поєднання частин у цілісну систему.

Таксономія є методом класифікації досліджуваних явищ і передбачає їхню диференціацію відповідно до принципів двозначної логіки за єдиним параметром. Класифікації можуть мати різні параметри. У такому випадку кожне явище матиме набір ознак, кожна з яких представлятиме лише один параметр диференціації, тобто скільки висунуто параметрів класифікації, стільки встановлюється диференціацій. За умови використання принципів багатозначної логіки кожна одиниця таксономії має комбінаторику ознак, причому деякі з них визначаються за принципом наявності / відсутності.

Порівняння використовується з метою вияву спільних і специфічних ознак двох явищ, розбіжностей між ними за певними параметрами. У мовознавстві порівняння є базою порівняльно-історичного, зіставного, типологічного й ін. методів.

Формалізація як загальнонауковий метод ґрунтується на встановленні відповідності досліджуваних об'єктів, їхніх ознак і відношень до сталих, добре доступних для огляду й можливих для ототожнення матеріальних конструкцій, які дають змогу виявити й фіксувати сутнісні особливості предмета вивчення. Формалізація передбачає використання метамови опису. У мовознавстві такими метамовами є мови формальної логіки, мова семантичного запису, різні типи *lingua mentalis* (мови думки), зокрема, пропозиційна, фреймова, ситуаційного представлення і т. ін.

Ідеалізація є процесом мисленнєвого творення ідеалізованих об'єктів на підставі припущення тотожності ідеальної моделі й реального зразка, формулювання ідеалізованих припущень. Вона представляє результат пізнавальної діяльності дійсного стану речей і є важливим засобом створення наукових теорій. У мовознавстві результатом ідеалізації є моделі семіозису, знака, комунікативної ситуації, дискурсу тощо.

Експеримент передбачає емпіричну перевірку гіпотези на практиці, розв'язання проблеми досвідним шляхом на підставі анкетування, опитування, вимірювання, статистичного аналізу й обробки отриманих результатів. У мовознавстві широко застосовується асоціативний експеримент, різні методики експериментальних фонетичних, психолінгвістичних, нейролінгвістичних досліджень.

Фальсифікація полягає в навмисному висуненні хибної гіпотези для встановлення об'єктивних закономірностей або взагалі доведення хибності гіпотези шляхом її емпіричної перевірки, адже всяка гіпотеза повинна припускати можливість свого спростування. Принцип фальсифікації є фундаментальним у методологічній концепції К. Поппера, який відкинув запропонований логічними позитивістами принцип верифікації, оскільки емпірична перевірка через її індуктивність не може служити остаточним доказом.

Моделювання є сукупністю способів ідеалізації й абстрагування, аналізу й синтезу з метою мисленнєвого й формалізованого представлення

об'єктів (оригіналів) дослідження та вивчення на підставі цього представлення відповідних явищ, ознак, процесів, зв'язків, передбачення та з'ясування закономірностей існування й функціонування об'єктів. Моделювання застосовується за умови неможливості чи ускладненості дослідження оригіналів у природному середовищі для визначення їхніх характеристик, оптимізації управління й користування об'єктами, для перевірки гіпотез тощо. Моделлю є будь-яка система, що має мисленнєве представлення, матеріально реалізується і має здатність заміщати об'єкт дослідження так, щоб його вивчення надало нову інформацію про цей об'єкт. Метод моделювання попри всю його універсальність має певні обмеження. Ю. Апресян підкреслює, що успішно моделюються ті властивості об'єкта, які пов'язані з його структурною організацією. Він окреслює моделі мовленнєвої діяльності, моделі дослідницької діяльності лінгвіста та метамоделі, об'єктом моделювання яких є вже наявний лінгвістичний опис. А. Баранов характеризує такі типи моделей теоретичної лінгвістики: компонентні (із чого складається X); прогностичні (передбачують поведінку X у різних обставинах); імітувальні (зовнішньо поводитися, як X); діахронічні (як і чому змінюється X із плином часу)²⁵.

2. Спеціальні лінгвістичні методи дослідження.

Перелічені загальнонаукові методи мають місце і в лінгвістичних дослідженнях, але зі своїми особливостями.

1. **Описовий метод** - планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії. В описовому методі розрізняють такі послідовні етапи:

1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо);

2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки;

3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Описовий метод використовує *прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації*. *Прийоми зовнішньої інтерпретації* поділяють на два види:

а) за зв'язком з позамовними явищами (соціологічні, логіко-психологічні, артикуляційно-акустичні);

б) за зв'язком з іншими мовними одиницями (прийоми міжрівневої інтерпретації). *Прийоми внутрішньої інтерпретації* – це різні способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків, тобто, як зауважив Ф. де Соссюр, вивчення мови в самій собі і для себе самої. Парадигматична методика охоплює опозиційний прийом (на основі зіставлення і протиставлення мовних одиниць встановлюються їх диференційні ознаки, а на основі спільності й відмінності одиниці об'єднуються в різні парадигматичні групи). Парадигматична

²⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

методика доповнюється синтагматичною, тобто вивченням сполучуваності досліджуваних одиниць, їх контексту. Синтагматика нерідко розкриває приховані властивості мовної одиниці, які при парадигматичному (опозиційному) підході можуть бути непоміченими.

2. Порівняльно-історичний метод (компаративний, лінгвогенетичний) – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. На думку американського мовознавця Леонарда Блумфільда, відкриття порівняльно-історичного методу є одним із тріумфальних досягнень науки ХІХ ст. Цей метод ґрунтується на наукових прийомах відтворення (реконструкції) незафіксованих писемністю наявних у минулому мовних фактів шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох чи більше конкретних мов, відомих за писемними пам'ятками або безпосередньо за їх уживанням у мовленні. Основоположниками цього методу є німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм, датський мовознавець Р. Раск. Порівняльно-історичному методу відповідає певна теорія мови, основний зміст якої зводиться до таких чотирьох положень:

- 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, тобто походження від одного джерела – мови-основи (прамови);
- 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи і підгрупи;
- 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком;
- 4) зміни звуків у споріднених мовах мають чіткий закономірний характер, через що корені та флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає можливість встановити (реконструювати) архетипи.

Порівняльно-історичний метод був і залишається найважливішим інструментом установаження спорідненості мов і пізнання їх історії. Найважливішою процедурою порівняльно-історичного методу є реконструкція звуків і морфологічних архетипів, яка здійснюється за допомогою встановлення відповідників на всіх рівнях мови.

«М. Алефіренко розглядає головні недоліки порівняльно-історичного методу: 1) низьку ефективність для ізольованих мов (приміром, японської, баскської); 2) пряму залежність від кількості матеріально споріднених рис у межах сім'ї мов; 3) слабку пояснювальну спроможність змін, які уже втрачені і були зумовлені контактами мов у давнині; 4) різноманітність хронологічно розбіжного мовного матеріалу, що не дає можливості встановити цілісної системи прамов; 5) слабку розробленість методик для вивчення семантики, лексики й синтаксису»²⁶

3. Основні принципи дистрибутивної методики Л. Блумфільд розробив у 20-х роках ХХ ст., а в 30-50-х роках їх розвинув З. Харріс, якого вважають творцем цієї методики. **Дистрибуція** (від лат. *distributio* «розподіл») – сукупність усіх оточень, у яких перебуває досліджуваний елемент на відміну

²⁶ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

від оточень інших елементів. *Дистрибутивний аналіз* – методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті. Це своєрідний дешифрувальний підхід за принципом сентенції. Деякі одиниці мови мають навіть одиничну дистрибуцію, як, скажімо, українське гайнувати поєднується лише зі словом час, англійське am вживається тільки з I. На основі аналізу дистрибуції мовних елементів виділяють дистрибутивні класи. Існує таке дистрибутивне правило: якщо два елементи перебувають в одному й тому самому оточенні, то вони належать до одного класу²⁷.

Перед лінгвістом у дистрибутивному аналізі стоять такі завдання (їх можна інтерпретувати і як послідовні етапи аналізу):

- 1) сегментація тексту (мовленнєвого потоку) на одиниці певного рівня (звуки, морфи, слова тощо);
- 2) ідентифікація виділених одиниць, тобто об'єднання їх у певні класи (фонеми, морфеми, лексеми тощо);
- 3) виявлення відношень між виділеними класами.

Дуже важливим є врахування дистрибуції у процесі засвоєння слів іноземної мови, денотативний обсяг яких не збігається з їх перекладними відповідниками. Так, скажімо, значення «огрядний» передається різними словами англійської мови залежно від того, кого стосується ця ознака – дитини, жінки чи чоловіка (stout man, але plump woman), значення «високий» передається словом high, якщо йдеться про неістоту (high tree, high mountain), і словом tall, коли це стосується істоти (tall girl, tall youth) [3].

Розрізняють три типи дистрибуції: *доповняльну, контрастну та вільного варіювання*. Це розрізнення дуже важливе для ідентифікації досліджуваних мовних одиниць.

Мовні одиниці знаходяться у відношенні *доповняльної дистрибуції*, коли кожна з них трапляється в такій сукупності контекстів, у якій не трапляється жодна з інших, тобто коли мовні одиниці не трапляються в однакових оточеннях. Так, звуки [и] та [і] знаходяться у доповняльній дистрибуції, оскільки [и] на відміну від [і] не може стояти на початку слова і після м'яких приголосних. Якщо ж мовні одиниці перебувають у тих самих оточеннях і при цьому розрізняють їх значення, то вони знаходяться в *контрастній дистрибуції*. Наприклад, звуки [и], [а], [у], [е] (бик – бак – бук – бек). Коли ж певні мовні одиниці трапляються у тому самому оточенні і при цьому не розрізняють форм слів або значень, то вони знаходяться у стані *вільного варіювання*. Наприклад, постфікси -ти і -ть в інфінітиві (любити — любить), закінчення -ові(-еві), -у(-ю) в давальному і місцевому відмінках іменників другої відміни (батькові – батьку, кобзареві – кобзарю)²⁸.

4. *Структурні методи*. Основна мета – представлення структури мови і опис його системи. Він допомагає описувати семантичну структуру слова. Цей

²⁷ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

²⁸ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

метод ґрунтується на тому, що лексичне значення слова ділиться на мінімальні одиниці змісту, що знаходяться в системних відносинах. Компонентний аналіз – метод розкладання лексичного значення на семи. Виявляються вони логічним шляхом. Кожна сема у значенні представлена одним або декількома словами. Наприклад: йогурт = значення: заквашене + молоко + з фруктовими добавками²⁹.

Найбільш дієвими й поширеними в сучасних дослідженнях є структурні методики: 1) опозиційного аналізу; 2) дистрибутивного аналізу, спрямованого на встановлення характеристик і функціональних властивостей мовної одиниці на підставі її оточення (дистрибуції), представленого одиницями того самого рівня мовної системи (детальніше див. розділ 2); 3) трансформаційного аналізу; 4) аналізу безпосередніх складників, 5) компонентного аналізу, метою якого є встановлення структури значення слова як певним чином організованої сукупності елементарних змістовних одиниць – сем (семантичних множників) (детальніше див. розділ 2); 6) комутації, 7) ланцюжкового аналізу, що передбачає дослідження лінійних синтаксичних структур, представлених ядерними конструкціями і право- й лівобічними поширювачами – багатокомпонентними ланцюжками, членованими на інші елементарні одиниці.

Опозиційний аналіз застосовується при дослідженні системних явищ мови на різних рівнях, що служить для виділення різних класів мовних одиниць, визначення таксономії цих одиниць на підставі їхньої семантично релевантно розбіжності за однією диференційною ознакою при схожості інших, тобто опозиції.

Опозиції першого типу поділяються на *одномірні*, якщо сукупність ознак, спільних для обох її членів, не притаманна жодному іншому члену системи, і *багатомірні*, що не обмежуються одним протиставленням і поширюються на інші елементи в системі. За поширеністю виокремлюються *ізолювані* (унікальні) опозиції і *пропорційні* (регулярні й повторювані в мовній системі).

Другий тип також має кілька різновидів: *привативні* (бінарні) як протиставлення за наявністю / відсутністю ознаки; *градуальні* (ступеневі) із різним ступенем вияву однієї ознаки, *еквівалентні* (рівнозначні), що характеризуються якісною специфікою диференційної ознаки. За обсягом розрізнення опозиція може бути *постійною чи нейтралізованою*, якщо у слабких позиціях ознака позбавлена фонологічної значимості, а фонема перетворюється на архіфонему. Опозиція, члени яких різняться тільки однією ознакою, а за всіма іншими збігаються, названі *корелятивними* (наприклад, дзвінки та глухі, тверді й м'які пари приголосних фонем). їм протиставлені *диз'юнктивні опозиції*, які мають кілька протилежностей різних ознак (наприклад, фонемі <v> і <c> мають протиставлення за дзвінкістю і глухістю, місцем творення)³⁰.

²⁹ Загорійчук А., Орловська О.В. Методи лінгвістичних досліджень. URL : <http://intkonf.org/zagoriychuk-a-kpn-orlovska-ov-metodi-lingvistichnih-doslidzhen/>

³⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

5. Трансформаційний аналіз – експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій. Методику трансформаційного аналізу опрацювали і ввели в наукову практику на початку 50-х років ХХ ст. З. Харріс і Н. Хомський. Суть цієї методики полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу (наприклад, активна конструкція може трансформуватися в пасивну). Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики. Останнім часом із розширенням трактування трансформацій за рахунок зняття з визначення трансформації умови незмінності лексичного складу речення й умови незмінності синтаксичних відношень між словами сфера застосування трансформаційного аналізу значно розширилася. Трансформаційна методика знайшла застосування в теорії і практиці машинного перекладу. Елементи трансформаційного аналізу здавна використовують у шкільному викладанні рідної та іноземної мов. Так, скажімо, учням важко розрізнити додаток і неузгоджене означення.

6. Лінгвістичний метод зазвичай трактується як приватний науково-дослідний метод, що застосовується у лінгвістиці. Власне лінгвістичним методом вважається порівняльно-історичний метод, що виник в результаті відкриття спорідненості мов, що оперує системою особливих прийомів, правилами і процедурами лінгвістичного аналізу звуків і морфем при порівняльно-методичній інтерпретації [5].

7. Комплексно-процесуальний метод. Комплексно-процесуальний метод ми трактуємо як один з методів дослідження мови, його опису та здійснення мовної діяльності на основі функціонально-стилістичного інваріанту мовної системи та його модифікацій; стилістично диференційованих текстів: книжкових, розмовних, текстів-міркувань; комунікативних якостей мови: правильність, точності, логічність, чистота, виразність, доречність.

8. Метод мовностилістичної абстракції. Поряд з комплексно-процесуальним методом, до синтетичних відноситься метод мовностилістичної абстракції. Метод мовностилістичної абстракції націлений на дослідження мови як вторинної раціональної системи з урахуванням її стилістичної диференціації. Зокрема, будь-яка метафора з позицій мовностилістичної абстракції оцінюється не як підлегла структура, а як одне з мовних засобів, що відбиває образність художньої мови. Аналогічно віддієслівні іменники в науковому стилі сигналізують про їх абстрактність.

9. Лінгвостилістична абстракція – це метод, який застосовується для дослідження, аналізу та опису стилістичного феномена в мові в його цілісності, з урахуванням взаємозв'язків між людиною, світом, мовою. Лінгвостилістична абстракція дозволяє проводити аналіз нерозчленованих стилістичних об'єктів, які виступають як процес, як єдине ціле в сукупності її системних і структурних

властивостей. Зокрема, застосування методу лінгвостилістичної абстракції при аналізі тексту дозволяє:

1) розглянути в комплексі особливу ієрархію відносин, що залежать від типу, жанру тексту: а) ситуацію спілкування; б) композиційну структуру тексту; в) набір мовних засобів, корелюють як з ситуацією спілкування, так і зі структурою тексту, його континуумом;

2) більш глибоко дослідити стилістичні ресурси і функціональні особливості тексту, враховуючи міждисциплінарні системні зв'язки з літературознавством;

3) використовувати інформаційну модель як інструмент мовностилістичної абстракції, що дає можливість здійснити комплексний аналіз тексту, не розчленовуючи його на частини, а виявляючи типи відносин між значеннями і формами їх відображення в стилістично диференційованих текстах різних типів і жанрів [5].

10. **Індукція і дедукція.** Здавна відоме логічне протиставлення індуктивного і дедуктивного методів дослідження. В емпіричних науках, до яких відноситься і лінгвістика, це протиставлення пов'язане з протиріччям між природою досліджуваного об'єкта (сутністю) і наявним у розпорядженні дослідника емпіричним матеріалом (фактами). Як вже було зазначено вище, об'єкт лінгвістики – мова – не дано досліднику в безпосередньому спостереженні. Досліджуваним емпіричним матеріалом дослідника є непрямі свідчення про мову, а саме – продукти мовної діяльності (мовні вирази). Кількість одиничних мовних фактів нескінченна, тому збір всіх фактів є принципово нерозв'язним завданням і не може бути кінцевою метою дослідження. Дедуктивний метод в якості відправного пункту передбачає, засновані на певних припущеннях сутності і перевірку реальності цих сутностей, їх відповідності (або невідповідності) досліджуваним фактам. У реальній лінгвістичній практиці застосування індуктивного чи дедуктивного методу в чистому вигляді неможливе, хоча певна перевага того чи іншого методу в конкретних наукових школах спостерігається нерідко. Найбільш продуктивним, швидше за все, є циклічне застосування дедуктивного та індуктивного методу з послідовним уточненням уявлення про досліджуваний об'єкт.

11. **Евристичні методи** пов'язані зі збором та документацією фактів. Сам процес отримання фактів може бути пасивним або активним. *Метод пасивного спостереження* (інакше іменований реєстраційним) використовується тоді, коли необхідно отримати максимально достовірний мовний матеріал, незалежний від волі дослідника і процесу вилучення мовних даних. Таким матеріалом є спонтанна мова носіїв мови в природній комунікативній ситуації. Дослідник є лише реєстратором цієї мови або використовує раніше зафіксовану мову (наприклад, письмові тексти). Первинною формою реалізації мовної діяльності є спонтанна і, перш за все, діалогічна мова. В останні десятиліття технічні засоби автоматичної фіксації усного мовлення надали дослідникам необмежений доступ до таких фактів.

Активний (він же експериментальний) метод полягає в застосуванні всіляких процедур, керуючих мовною поведінкою промовця, з метою отримання необхідних досліднику фактів. *Інтроекспериментальний метод* використовується, коли мовні факти дослідник не реєструє, а створює сам, використовуючи себе як носія мови.

12. **Метод реконструкції.** В історичній лінгвістиці найважливішим є метод реконструкції колишніх мовних станів. Цей метод найбільш розроблений стосовно фонетичної сторони мовних виразів.

«Виокремлюють *внутрішню та зовнішню реконструкції*. Перша спрямована на відновлення попереднього стану мови, звукових, морфологічних форм, лексем і т. ін.; на інвентаризацію варіантів різних підсистем мови, на класифікацію їх за давністю виникнення на підставі показників лише однієї мови, узятій у її синхронному стані, тобто процедури внутрішньої реконструкції ґрунтуються на принципах системності і синхронії, властивих структуралістській парадигмі. Кінцевою метою внутрішньої реконструкції є відтворення історії розвитку певної мови. Основоположником теорії *внутрішньої реконструкції* вважається Є. Курилович (термін запропоновано Дж. Бонфанте). Їй протиставлена *зовнішня реконструкція*, яка сприяє відновленню попереднього стану мови шляхом зіставлення генетично споріднених мов. У межах цього методу застосовуються також методики відносно хронології, що полягають у встановленні хронологічної послідовності зміни мовних явищ; і лінгвогеографічна (ареальна), що може надати пояснення історичним фактам шляхом картографування поширення певних мовних явищ у відповідних регіонах»³¹.

Тобто, при зовнішній реконструкції використовуються дані генетично споріднених мов, при внутрішній реконструкції об'єктом спостереження є дані однієї мови.

13. **Пояснювальний опис.** Таксономічні і динамічні описи відповідають на питання, як влаштована мова. В останні десятиліття до опису пред'являється також вимога пояснення того, чому мова влаштована саме так, а не іншим чином. Такі описи називаються пояснювальними. Пояснення можуть бути внутрішньомовними (звернення до системних або історичним факторам, зокрема, пояснення через аналогію, через процеси мовних контактів; до ареальних або генетичних зв'язків досліджуваної мови; до типологічних закономірностей) і позамовних (наприклад, апелювання до когнітивних структур та механізмів; до пристрою позамовної дійсності; до соціальних, психічних, культурних факторів). Можливості пояснювального підходу ще далеко не вичерпані, і в наш час йде активна його розробка. Очевидно, що саме в рамках цього підходу лінгвістика впритул наближається до розуміння свого об'єкта [3].

14. **Формалізація лінгвістичних описів.** У лінгвістиці розроблені різні методи формалізації інформації про мову. Класичним формалізмом

³¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

таксономічної лінгвістики є уявлення системно протиставлених мовних одиниць у вигляді граматичної парадигми, тобто сукупності системно пов'язаних форм – наприклад, відмінкових і числових форм іменника чи особистих форм дієслова. Для представлення синтагматичних та ієрархічних відносин мовних одиниць використовуються різного типу графі, наприклад, дерева залежностей та дерева складових. З точки зору здатності брати участь у синтаксичних процесах найбільш природним відношенням є суб'єкт. Так, у мовах з дієслівним узгодженням суб'єкт обов'язково є контролером погодження; іншими словами, якщо дієслово в мові в принципі узгоджується (скажімо, в особі або числі) з будь-якими синтаксично пов'язаними з ним членами речення, то серед останніх обов'язково виявиться суб'єкт. Часто він є і єдиним контролером узгодження, проте в деяких мовах є суб'єктно-об'єктне узгодження, а іноді контролером узгодження є також непряме доповнення.

15. **Верифікація, доказ і аргументація в лінгвістиці.** Проблема верифікації відноситься до етапу фіксації мовних фактів. Операція ця далеко не завжди є тривіальною. Необхідні різні технології верифікації зафіксованих фактів (наприклад, незалежне опитування різних носіїв, регулярність парадигматичних відносин з іншими фактами, відповідність граматичним гіпотезам, відповідність даними відомих досліднику споріднених мов тощо). Особливі методи використовуються в діалектологічній роботі, коли треба уникнути переходу носія мови на літературну мову. Верифікація також необхідна при активному методі роботи з рідною мовою дослідника для підтвердження граматичної правильності отриманого факту. Інтроспективної оцінки дослідника часто виявляється недостатньо. У цих випадках використовується опитування різних носіїв мови та статистична оцінка їх відповідей, так як вони можуть часто розходитися між собою і з оцінкою самого дослідника. Аргументація і доказ становлять важливий компонент описової роботи, будучи засобом підтвердження його правильності. Тому в лінгвістиці, зазвичай, використовуються більш слабкі способи підтвердження істинності теорії, а саме, різні аргументаційні технології.³²

16. **Методика лінгвогеографії** передбачає визначення меж і регіону функціонування діалектів і мов й інтерпретації просторового поширення мовних явищ на підставі позначення їх на географічній карті. Ця методика застосовується й ареальною лінгвістикою – маргінальною галуззю на межі соціолінгвістики й зіставного мовознавства, яка вивчає територіальне поширення певних мовних явищ різних рівнів, їхню міжмовну й міждіалектну взаємодію і фіксує ці закономірності шляхом картографування. Лінгвогеографічний метод спрямований на: 1) ареальну характеристику особливостей мов і діалектів, що взаємодіють у певному регіоні; 2) установлення й опис закономірностей мовних контактів; 3) дослідження типологічних корелятивів мов, що взаємодіють у певному регіоні чи в межах

³² Загорійчук А., Орловська О.В. Методи лінгвістичних досліджень. URL : <http://intkonf.org/zagoriychuk-a-kpn-orlovska-ov-metodi-lingvistichnih-doslidzhen/>

мовних союзів; 4) побудову теорії мовних союзів; 5) визначення ролі субстратів в ареальних зв'язках; 6) аналіз мовної інтерференції й атракції у мовах, що територіально межують; 7) діахронічну характеристику діалектів прамов, опис процесів архаїзації та неологізації в контактних мовах тощо.

Межа між діалектами або мовами встановлюється на підставі пасма ізоглос – ліній на географічній карті, кожна з яких указує межу поширеності певного мовного явища. Пасма ізоглос також демонструють інтенсивні міжмовні та міждіалектні контакти. Залежно від мовного рівня позначуваних ними явищ ізоглоси поділяються на ізофони, ізолекси, ізосеми, ізоморфи тощо. Розрізняють зв'язані та конвергентні ізоглоси: перші демонструють мовні явища генетично споріднених контактних мов певного регіону, другі свідчать про тривалі мовні контакти на відповідній території або паралельний розвиток територіально ізольованих одна від одної мов. Ізоглоси першого типу виявляються шляхом порівняльно-історичного методу, другого типу – за допомогою типологічних методик. Залежно від способу картографування розмежовуються карти, що містять безпосередній запис у транскрипції або орфографічній запис слів поряд із номерами населених пунктів, і карти, які застосовують умовні позначки біля кожного населеного пункту або ізоглоси, сітки, штрихування тощо. Ізоглоси можуть посилювати наочність карти і дублювати інші позначки (фігури, сітки, площини).

Етапами лінгвогеографічного методу є: 1) постановка мети; 2) складання питальника відповідно до завдань дослідження; 3) анкетний чи польовий збір матеріалу; 4) картографування зібраного й систематизованого матеріалу; 5) інтерпретація зафіксованих на карті результатів. Карти із зафіксованими матеріалами ареальних досліджень названі лінгвістичними або діалектними атласами.

Методика лінгвогеографії комбінується з типологічним і статистичними методами³³.

3. Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи

Методи соціолінгвістики – синтез лінгвістичних і соціологічних процедур.

Серед них виділяють методи польового дослідження (методика збирання матеріалу) і методи соціолінгвістичного аналізу зібраного матеріалу (обробка інформації). До перших належать різні форми опитування (анкетування, інтерв'ювання), а також безпосереднє спостереження, експериментування, вивчення документальних джерел (матеріалів перепису населення, статистичних та інших довідників). Дослідник повинен прагнути отримати якомога повнішу інформацію про об'єкт дослідження.

Найпоширенішим прийомом збору матеріалу є **анкетування**. Анкета повинна мати три частини – вступну, соціологічну і власне лінгвістичну. У вступній частині викладають суть і мету опитування. Соціологічна частина анкети містить запитання соціодемографічного і біографічного характеру про

³³ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

інформанта (стать, вік, національно-мовна належність, професійний статус, культурно-освітній рівень тощо). Власне лінгвістична частина охоплює запитання, на основі яких проводять дослідження і роблять узагальнення.

Анкетування необхідно поєднувати зі спостереженнями. Спостереження допомагають зіставити інформацію, яку дає респондент, з об'єктивними фактами. В анкеті, скажімо, дають правильні відповіді про наголошування слів, їх граматичні форми, сферу застосування лексичних одиниць тощо, а в мовленні в цих самих випадках припускаються помилок. Дослідники давно вже помітили, що в анкетах інформанти намагаються завжди навести нормативні форми, тоді як у спонтанному мовленні не так пильно стежать за культурою мовлення і припускаються значно більше помилок, ніж в анкетах.

Однією з форм спостереження є *інтерв'ю*. Тут поєднується опитування і спостереження: слухаючи відповіді інформанта, інтерв'юер може одночасно спостерігати за особливостями його мовлення. Інтерв'ю може бути індивідуальним і груповим, одноразовим і багаторазовим. Особливо цінним інтерв'ю є тоді, коли йдеться про ставлення опитуваного до предмета дослідження, оскільки з інтерв'ю можна отримати значно повнішу інформацію, ніж на основі анкет. Тут, у разі необхідності, можна уточнити відповідь і навіть почерпнути важливу інформацію із зовнішніх реакцій респондента.

Так, скажімо, коли вивчають двомовність якогось індивіда, дослідник може розпитати про чинники, які зумовили його білінгвальну поведінку: як він ставиться до кожної з уживаних ним мов, якій мові і саме в якій ситуації надає перевагу і чому; як оцінює естетичний аспект мов, прогнозує подальше функціонування цих мов у певному соціумі в недалекому майбутньому тощо. Усе це дає змогу встановити ступінь відвертості, а отже – й об'єктивності відповідей.

Суть психолінгвістичного методу полягає в тому, що з його допомогою передбачається обробка й аналіз тих мовних фактів, які можна одержати від інформантів у результаті спеціально організованих експериментів.

В основі використання психолінгвістичної методики в дослідженні мовних явищ лежить розуміння мови як системи, наявної в свідомості людини, що уможливорює звернення до мовця як експерта, здатного оцінювати мовні факти. У сучасному мовознавстві практикують два різновиди психолінгвістичних досліджень:

а) дослідження фізіологічних реакцій організму людини у процесі її мовленнєвої діяльності (породження і сприймання мовлення);

б) аналіз мовленнєвих реакцій та оцінок мовних явищ інформантами в умовах впливу на них мимовільних або цілеспрямованих мовленнєвих стимулів.

Суть першої методики полягає в реєстрації фізіологічних реакцій людського організму на певні мовленнєві стимули (судинна реакція, розширення зіниць ока, зміна частоти пульсу тощо). Зокрема, за такою методикою О. Р. Лурія дослідив системну організацію музичної термінології. Декількаразове вимовляння експериментатором одного зі слів цієї тематичної

групи (наприклад, скрипка) супроводжувалося подразненням шкіри реципієнта слабким електричним струмом.

Прилади реєстрували розширення судин. Відтак називались інші слова, семантично пов'язані з лексемою скрипка (мандоліна, гітара, смичок, струна тощо) і семантично з нею не пов'язані (стіл, книжка та ін.) без їх супроводу електричним струмом. Семантично пов'язані зі скрипкою слова також викликали судинну реакцію, тоді як слова з інших тематичних груп її не викликали. При цьому було відзначено, що чим сильніший семантичний зв'язок між словами, тим сильнішою (чіткішою) була реакція. Це уможливило встановлення лексичного обсягу досліджуваної групи слів і визначення ступеня семантичного зв'язку між ними.

Суть другої методики полягає в аналізі асоціацій, які викликають у реципієнта слова-стимули. Це так звані асоціативні експерименти. При вільному асоціативному експерименті реципієнти відповідають на слово-стимул одним словом, яке першим спало на думку, або кількома словами, що виникли в свідомості за певний час (наприклад, за одну хвилину). Слова-реакції підраховують, розміщують за спадом частот і таким чином встановлюється асоціативне поле слова.

Цілеспрямований експеримент полягає в тому, що перед реципієнтом ставиться конкретне завдання, наприклад, підібрати означення до слів-стимулів, навести синоніми чи антоніми, утворити зі словами-антонімами словосполучення, оцінити в певних балах семантичну близькість між словами, вставити пропущені слова, замінити в реченні слово, визначити за контекстом значення слова, дати малюнкові назву, продовжити (закінчити) речення тощо. Цілеспрямований асоціативний експеримент ефективно використовують у дослідженні семантичних зв'язків між словами (синонімічних, антонімічних, фразеологічних тощо). Сила семантичних зв'язків визначається частотою слів-реакцій зі словами-стимулами: чим частіше разом трапляються слова, тим сильніший семантичний зв'язок між ними.

Широке застосування в мовознавстві має опрацьована Ч. Осгудом психолінгвістична методика вимірювання значень за допомогою семантичного диференціала. Реципієнти оцінюють значення слів за спеціально шкалованими антонімічними осями «гарний – поганий», «сильний – слабкий», «великий – маленький» та ін. Після статистичної обробки оцінок реципієнтів виводять середні показники, які й характеризують значення досліджуваного слова. Ці показники дають змогу знайти відстань між значеннями слів і визначити місце кожного значення в лексико-семантичному просторі мови³⁴.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке метод у широкому і вузькому значенні?
2. У чому суть методу спостереження, які різновиди знаєте?

³⁴ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

3. У чому суть методів індукції й дедукції і чому вони вважаються загальнонауковими?
4. Назвіть усі відомі загальнонаукові методи, розкрийте їхню суть.
5. Як спеціальні лінгвістичні методи вам відомі?
6. Який метод застосовується при дослідженні системних явищ мови на різних рівнях?
Чи збігають методи дослідження мовних явищ і загальнонаукові методи?
7. Які вам відомі соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи

Лекція 8. Лінгвістика в цифровій сфері.

ПЛАН

1. Комп'ютерна лінгвістика. Три класи проблем комп'ютерної лінгвістики.
2. Напрями комп'ютерної лінгвістики.
3. Поняття бази знань, інформаційно-пошукової системи та мови.
4. Основні поняття корпусної лінгвістики

Література: 5, 7, 11, 13, 15

Поняття і терміни: *комп'ютерна лінгвістика, автоматичний аналіз мовних структур, автоматичний синтез, гіпертекст, інформаційно-пошукові системи, база знань, корпусна лінгвістика.*

1. Комп'ютерна лінгвістика. Три класи проблем комп'ютерної лінгвістики.

Комп'ютерна лінгвістика є маргінальною галуззю мовознавства, спрямованою на розробку автоматизованих методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань й інформації, репрезентованої знаками природної мови. **Метою** комп'ютерної лінгвістики є реконструкція знань про мову і в мові, яка б забезпечувала автоматизацію інтелектуальних функцій і когнітивної діяльності людини, автоматизоване породження мовлення та його комп'ютерну обробку й розпізнавання і т. ін. А. Баранов розглядає комп'ютерну лінгвістику як широку галузь використання комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації й обробки даних – для моделювання функціонування мови в тих чи інших ситуаціях, проблемних сферах, а також застосування комп'ютерних моделей мови не лише в лінгвістиці, а й у суміжних із нею дисциплінах. Лише в останньому розумінні мова йде про прикладну лінгвістику у строгому розумінні, оскільки комп'ютерне моделювання мови може розглядатися і як сфера теорії програмування в галузі лінгвістики. Отже, комп'ютерна лінгвістика, як і прикладна, є мовознавчою дисципліною, що інтегрує різні

наукові сфери, а її прикладний напрям визначає використання її доробку для розв'язання практичних завдань.

У статті 1990 р. російський дослідник Ю. Городецький узагальнив три класи проблем комп'ютерної лінгвістики. *Перший* об'єднує фундаментальні проблеми, пов'язані із представленням і моделюванням мовної системи, тезаурусів знань, із комп'ютерною репрезентацією граматики й рольової структури висловлень в автоматичних системах, із взаємодією вербаліки й невербаліки, мовних і фонових знань у комунікації, із метафоричним моделюванням та процесами розпізнавання повідомлень тощо. *Другий клас* охоплює суто лінгвістичні проблеми штучного інтелекту: розпізнавання й синтез мовлення, тексту; розробка метамов і мов репрезентації знань, лінгвістичних процесорів, здатних опрацьовувати тексти у стандартний спосіб для будь-якої системи перетворення мовної інформації; інтелектуальних інтерфейсів, баз даних, моделювання діалогу тощо. До *третього класу* проблем відноситься лінгвістичне забезпечення різних прикладних систем: оброблення письмового тексту, автоматичного анутовання (упорядкування стислих відомостей про документ), індексування (перекладу на інформаційно-пошукову мову), редагування (виправлення помилок) й реферування (стислового викладу змісту документа), перекладу, аналізу запитів користувача природною мовою до інформаційної системи, інтелектуальних машинних словників, машинних фондів мовних одиниць, інтелектуального інтерфейсу на базі природної мови, моделювання дослідницької лінгвістичної діяльності, автоматизованих робочих місць лінгвіста і т. ін.

Виокремлення комп'ютерної лінгвістики відбулося у 60-ті р. р. ХХ ст. Першими її лінгвістичними орієнтирами були розробки трансформаційного й дистрибутивного методів З. Харрися, генеративна концепція Н. Хомського, формальні граматики генеративного типу, спроби машинного перекладу та створення інформаційно-пошукових систем і мов. Комп'ютерна лінгвістика суттєво вплинула на становлення когнітивної лінгвістики, на визначення нею головних принципів представлення мовно-мисленнєвої діяльності – когнітивізму та модуляризму – з огляду на комп'ютерну метафору цієї галузі. Інтелект із позицій когнітивізму розглядався як цілеспрямована діюча символна система, а пам'ять як системно організована й символно-конвенційна ієрархія знань.

Розробка формального апарату цієї системи з метою його інтерпретації й обробки комп'ютером стала першочерговим завданням комп'ютерної лінгвістики на той час³⁵.

2. Напрями комп'ютерної лінгвістики.

Сучасна комп'ютерна лінгвістика розв'язує широке коло завдань з удосконалення комп'ютерних технологій моделювання мовної й комунікативної компетенції людини.

³⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

Одним із головних прикладних напрямів комп'ютерної лінгвістики є автоматична обробка природної мови, що передбачає створення, перетворення й аналіз текстів із застосуванням природної або штучної (комп'ютерної) мов, результатом чого може бути формування машинних фондів національних мов, автоматичних словників, термінологічних банків, комп'ютерних картотек, баз даних, комп'ютерних граматик, багаторівневих лінгвістичних процесорів тощо. І. Штерн кваліфікує автоматичну обробку мови як «загал теоретичних і прикладних напрямків лінгвістики, зв'язаних із комп'ютерним опрацюванням текстів» і залучає до цього напрямку дослідження та моделювання механізмів синтезу речень; створення моделей та систем автоматичного перекладу, автоматичного реферування, документального інформаційного пошуку, розуміння природної мови; створення лінгвістичних процесорів, систем автоматичного редагування орфографії, побудову машинних фондів національних мов, комп'ютерних граматик, автоматичних словників, термінологічних банків, лінгвістичних баз тощо. Чимало з цих проблем оформилися у вигляді галузей прикладної лінгвістики на межі із традиційними мовознавчими дисциплінами, як-от: машинний переклад, корпусна лінгвістика, комп'ютерна лексикографія, комп'ютерне термінознавство тощо.

Перші спроби розробки теорії та прикладних систем автоматичної обробки природної мови відносять до 50-х р. р. ХХ ст. (США, Франція, ФРН, СРСР та ін.). Головними процедурами автоматичної обробки природної мови є *автоматичний аналіз, синтез і перетворення текстів*.

Автоматичний аналіз мовних структур визначається кінцевим результатом завдання й передбачає членування тексту на одиниці, доступні комп'ютерній лексикографічній обробці, виділення пошукових образів, ключових (опорних) слів, персоналій, термінів, присвоєння одиницям у складі речення граматичних характеристик, визначення семантичних і синтаксичних валентностей, місця у складі дерева залежностей, структурі безпосередніх складників, графі, семантичній сітці, фреймі, Семпі, Ситі і т. ін.; виокремлення фрагментів логіко-композиційної структури тексту та зв'язків між ними.

Аналіз текстів є складовою операцією машинного перекладу з однієї мови на іншу, а також перетворення текстів природною мовою на мови програмування, комп'ютерні кодові системи.

Аналіз і синтез текстів здійснюється на базі *лінгвістичних процесорів* – програмно-лінгвістичних комплексів багаторівневого типу, орієнтованих на граматичний, семантичний або когнітивний аналіз, синтез і перетворення текстової інформації та діалог із користувачем. І. Штерн головною відмінністю сучасних лінгвістичних процесорів порівняно з попередніми системами обробки інформації вважає орієнтацію на семантичний аналіз текстової інформації, наявність у них семантичного блоку, що забезпечує вилучення смислу з тексту та подальше оперування смисловими одиницями. Сучасні лінгвістичні процесори передбачають послідовне або паралельне оброблення рівнів вихідного тексту й доповнюються рівнем прагматичної компетенції, інформаційної репрезентації (фонових, енциклопедичних знань) й афективно-

тематичними блоками (емоційними компонентами інформації). Процесори найсучаснішої генерації є когнітивними, що ґрунтуються на структуризації знань і застосовуються для їхньої обробки, переробки й використання в різних предметних галузях.

Створення текстів відбувається у процесі *автоматичного синтезу* на підставі семантичного, синтаксичного й лексемно-морфологічного представлення вихідної інформації. Прикладом є комп'ютерна програма TALE, що моделює породження сюжету казки відповідно до концепції структурного аналізу чарівної казки В. Проппа. Програма має такі блоки: експозиції, у якому обирається тип сюжету, персонажі й початок казки; персонажів, що надає інформацію про героїв казки; їхні особистісні характеристики; і блоки локусів (казкових світів) та їхніх описів. Останній блок збирає фрагменти казки докупи.

Перетворення текстів здійснюється при автоматизованому редагуванні – внесенні виправлень і доповнень, форматуванні – членуванні тексту, уведенні заголовка, нумерації сторінок і т. ін.; при лексикографічній обробці – уведенні щодо кожного слова словникової дефініції й іншої потрібної інформації або підготовці на базі текстів автоматизованих лексикографічних систем (лематизації); реферуванні – скороченні вихідного тексту відповідно до програми³⁶.

Процедури аналізу, синтезу та перетворення текстів застосовуються в комп'ютерних моделях розуміння мовних повідомлень. Залежно від механізму розуміння виокремлюються чотири типи таких моделей. *Перші* ґрунтуються на діалогових кліше як реакція на лексичні сигналізатори реплік людини, *другі* – на шаблонах логічних каузальних зв'язків, *третьі* – на граматичному аналізі повідомлень, і лише четверті – на змісті, установленому шляхом семантичного аналізу тексту чи повідомлення. Таким чином, розробка систем розуміння мови відбувалася від найпростіших клішованих систем діалогу до найсучасніших лінгвістичних процесорів, головним блоком яких є семантичний або когнітивний. Моделями розуміння вважаються діалогові системи (ELIZA Дж. Вейценбаума, США, 1966 р.; ПОЕТ, STUDENT Д. Боброу, SEMANTIC MEMORY Р. Куільяна, ДИСПЕТЧЕРА. Кібрика, ЗАПСІБО. Нариньяні, TULIPS Г. Мальковського й ін.), системи мовленнєвого керування діями комп'ютера (SHRDLU Т. Винограда, США, кінець 60-х р. р.) і системи смислового аналізу тексту (LUNAR У. Вудса).

Ще у 1974р було розроблено багатофункціональну, багаторівневу модель «Смисл – Текст». Модель є основою лінгвістичного забезпечення відомої системи машинного перекладу ЕТАП і має такі блоки: фонетичний, фонологічний, глибинний і поверхневий морфологічний, глибинний і поверхневий синтаксичний і семантичний. Вона орієнтована на *синтез* висловлень і здатність виражати той самий смисл у множині синонімічних речень; на *аналіз*, тобто розпізнавання смислу речення, їхньої синонімії й омонімії; а також на *контроль* правильності речень. Принципами побудови цієї

³⁶ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

системи є членованість смислу на найменші компоненти, залежність смислу від комбінаторики та синтаксичної структури й урахування комунікативних чинників організації смислу. Тому базою моделі є тлумачно-комбінаторний словник, що застосовує метамову лексикографічного портретування, яка має власну граматику.

Словник оперує різними типами інформації: 1) морфологічною, яка демонструє тип парадигми, можливі опозитивні кореляти граем, аломорфи; 2) стилістичною, репрезентованою традиційними позначками сфери вживання, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості; 3) семантичною, яка містить істиннісне твердження, тлумачення пресупозицій, модальних рамок (оцінок, емотивності), різноманітні вживання в певних значеннях, комбінаторику слова в контекстуальних умовах, інформацію про семантичне протиставлення двох форм однієї граеми; 4) прагматичною, яка охоплює перформативну здатність слова, його нетривіальні іллокутивні функції, асоціації, що воно викликає; 5) просодичною й комунікативною, репрезентованою здатністю до виділення фразовим наголосом і можливостями рематичного функціонування; 6) синтаксичною, яка представляє валентнісний спектр слова (обов'язковий і факультативний) і місце його в структурі валентностей пропозиції; 7) зоною моделей сполучення слів, яка містить правила сполучення й обмеження на них; 8) фразеологічною як здатністю слова залучатися до складу фразем.

Наведена модель відповідна методиці лексикографічного портретування, розробленої під кутом зору концепції інтегрального опису мови³⁷.

Напрямом прикладного аспекту комп'ютерної лінгвістики є розробка *гіпертекстових технологій* представлення тексту. *Гіпертекст* особливий метод побудови інформаційних систем, що забезпечує прямий доступ до інформації на підставі логічного зв'язку між її блоками; 2) система представлення текстової та мультимедійної інформації у вигляді мережі пов'язаних між собою текстових й ін. файлів, яка застосовує нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформації (вузли (nodes) гіпертексту поєднуються за допомогою гіперпосилань (hyperlinks), вибір яких дає змогу користувачеві «мандрувати» інформацією, обирати й упорядковувати її за власним бажанням); 3) особливий універсальний інтерфейс, що характеризується високим ступенем інтерактивності.

Дослідники виокремлюють такі типи гіпертекстових систем: *бібліотечні* (динамічні з можливим додаванням нових блоків і наявним коментарем); *аналітичні* – гіпертексти, спрямовані на проектування багаторівневих стадій і шляхів розв'язання складних проблем; *довідкові*, орієнтовані на перегляд великих масивів інформації й пошук необхідних даних; експериментальні, спрямовані на креативні функції гіпертексту.

Головними властивостями гіпертексту називають когезійну закритість як відносно тематичну закінченість; відсутність зв'язків з іншими блоками

³⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с

гіпертексту; неієрархічність як відсутність у ньому головних і допоміжних інформаційних блоків; дисперсність структури (інформація закладена у блоки, до яких «увійти» можна з будь-якого боку); множинність віртуальних структур; іманентність як здатність засвоювати нові види інформації; відкритість як можливість додавання нових інформаційних блоків; мультилінійність як ступеневе розгортання (заголовок – заголовок з анотацією – частина тексту – повний текст); неоднорідність як наявність інформації різних типів у вузлах графа (текстів, фотографій, малюнків, схем, таблиць, відеороликів тощо); мультимедійність³⁸.

3. Поняття бази знань, інформаційно-пошукової системи та мови.

У наведених вище прикладних напрямках комп'ютерної лінгвістики застосовуються поняття бази знань, інформаційно-пошукової системи і інформаційно-пошукової мови.

База знань – система логічних структур, що служать для зберігання позамовних знань про світ і предметну сферу застосування. Бази знань використовуються в моделях розуміння природної мови. У комп'ютерній науці виокремлюють п'ять основних типів таких систем: 1) навчальна, 2) експертна, 3) планувальна; 4) креативна (формування нових знань), 5) розуміння природної мови. Експертна система оперує нетривіальними знаннями в певній предметній галузі, які не є відомими широкому загалу і служать для прийняття адекватних нестандартних рішень у нестандартних ситуаціях. Таке знання вилучається із професійної компетенції експертів, переводиться в потрібну форму й переноситься до бази знань експертної системи.

Складною проблемою є вербалізація цих знань, адже вони існують часом у неусвідомленому, інтуїтивному вигляді або є логічно погано структурованими. Для вилучення експертних знань використовуються інтерв'ю, протокольний аналіз, ділова гра. При комп'ютерному моделюванні бази знань застосовуються сценарії, сцени, схеми, скрипти, плани для репрезентації процедурних знань у типових ситуаціях, глибинні семантичні структури, фрейми для представлення декларативних знань, семантичні сітки. База лінгвістичних знань містить лексикон (словники) і знання алгоритмів автоматичного аналізу й синтезу, правил різних мовних рівнів: фонологічного, морфологічного, синтаксичного – і застосовується для створення лінгвістичних процесорів, комп'ютерних граматик, машинних фондів національних мов, різноманітних словників й автоматизованих картотек, автоматизованих робочих місць лінгвіста для дослідницької діяльності.

Інформаційно-пошукова система користується певною **інформаційно-пошуковою мовою** – штучною формалізованою знаковою системою, призначеною для лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових систем (для вираження змісту документів і запитів щодо пошуку інформації), яка містить систему символів (абетку, цифрові позначення, пунктуаційні знаки, спеціальні позначки), граматичні правила парадигматики й синтагматики

³⁸ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

одиниць, правила перекладу на цю мову, правила використання, словники. Головними вимогами до інформаційно-пошукової мови є семантична повнота й точність, однозначність, відкритість і креативна здатність. Систематизація такої мови відбувається за принципом координації – спроможності будувати нові складні класи понять шляхом логічного перетину понять або класи понять для складання фраз у структурі пошукових образів документа (основного значеннєвого змісту документа, за яким здійснюється пошук у масиві інших).

Залежно від часу виконання координації вирізняють *передкоординовані й посткоординовані* інформаційно-пошукові мови. Перші поділяють на ієрархічні (із заданою ієрархією рубрик), *алфавітно-предметні мови* (систематична каталогізація за алфавітом) і *фасетні класифікації* (систематизація за матрицею параметрів (фасетів) класифікації); другі – на дескрипторні (мови із ключовими словами й назвами простих понять – дескрипторів), *семантичні* (із засобами для опису семантичної та семантико-синтаксичної структури понять) і *синтагматичні* (із ситуаційно зв'язаними термами, семантичними множниками й показниками синтаксичного зв'язку між ними)³⁹.

4. Основні поняття корпусної лінгвістики

Корпусна лінгвістика є галуззю прикладного мовознавства, яка займається формуванням комп'ютерних корпусів текстів у різних мовах і спрямована на максимально об'єктивний аналіз мовних явищ в умовах реальної живої комунікації. Поява цієї галузі у 70-80-ті р. р. ХХ ст. пов'язана з розвитком комп'ютерної науки.

Найбільш відомим корпусом американського варіанта англійської мови є Браунівський, що створювався у Браунівському університеті з 1961 року під керівництвом У. Френсіса і Х. Кучери. Цей корпус має такий самий обсяг слововживань, як і Лондонсько-Лундський. До нього ввійшли 500 текстів літературного варіанта англійської мови й тексти 15 жанрів американського варіанта (індексована версія з'явилася у 1980 році).

Головним поняттям корпусної лінгвістики є корпус мовленнєвої реалізації мови, що кваліфікується як сформована за певними вимогами вибірка мовленнєвого матеріалу, який може використовуватися для опису й дослідження мови як системи. Базовий, вихідний масив текстів разом із програмним забезпеченням формує динамічний корпус текстів. Складниками корпусу є одиниця зберігання, або базова одиниця, яка може відповідати слову, сполуці, синтагмі, висловленню, фрагменту тексту й цілому тексту залежно від мети створення корпусу. Одиниця зберігання може супроводжуватися параметризацією відповідних характеристик, у тому числі і джерела вилучення, а також маркерами деяких просодичних і паралінгвістичних особливостей природного мовлення. Одиниці усного мовлення обов'язково фіксуються на матеріальних носіях звукозапису, мають транскрибований вигляд, деякі корпуси містять відеозапис усного спілкування, тобто мають мультимедійний

³⁹Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

складник Корпуси можуть охоплювати всі мовні стилі й жанри або бути обмеженими певною дискурсивною сферою чи жанром (наприклад, Боннський корпус газетних текстів, німецький корпус текстів публічної політики за період з 1989-1990 р. р. «Wendekorpus»). Обмеження сфери вибірки певним жанром, типом дискурсивної практики, зразком текстів, автором визначає проблемну галузь корпусу одиниць зберігання. Співвідношення між корпусом текстів й обраною проблемною галуззю при пропорційному звуженні назване порогом відображення. Чим вищий поріг відображення, тим імовірніші випадки відсутності якихось явищ проблемної галузі в корпусі.

Залежно від мети створення корпусу вони поділяються на дослідницькі, що призначені для вивчення різних аспектів і проблем функціонування мови й мови як системи і передують дослідженню; ілюстративні, що підтверджують висновки дослідника та створюються після проведення аналізу. Останнім часом з'являються так звані моніторні корпуси, які, порівняно зі статичними, відтворюють зміни мовної системи протягом певного хронологічного періоду, наприклад, процеси архаїзації та неологізації тощо.

Головними проблемами корпусної лінгвістики є: 1) спосіб представлення та збереження мовленнєвих репрезентацій (виокремлюють структурований та неструктурований способи); 2) вимоги до корпусу текстів із боку укладачів і користувачів (дослідники наголошують на принципах репрезентативності відносно проблемної галузі; повноти з метою представлення релевантних явищ; економічності, яка повинна балансувати з репрезентативністю й повнотою; прозорості та зрозумілості одиниці збереження як її самодостатності, що усуває двозначність і неясність; обов'язкової комп'ютерної підтримки [Баранов 2003, 118-121]); 3) специфіка програмного забезпечення корпусів; 4) принципи відбору параметрів проблемної галузі; 5) способи структурації корпусу; 6) транскрипція текстів усного мовлення; 7) мультимедійна підтримка корпусів усного мовлення; 8) розробка пошукових систем у корпусі; 9) способи формування робочих корпусів зі складу генерального; 10) кодування дескрипцій одиниць збереження тощо. Оскільки корпуси текстів створені або продовжують створюватися в різних країнах світу, координація зусиль дослідників є дуже незначною, що зумовлює різні формати репрезентації корпусного матеріалу, а значить, неможливість суміщення програм. На підставі обробки комп'ютерного корпусу текстів здійснюється корпусний аналіз – один з об'єктивних методів мовного аналізу, спрямований на вивчення певних закономірностей й особливостей мови та мовлення.

Застосовується в лінгвістичній семантиці з метою встановлення спектра контекстуальних значень й особливостей уживання лексем. Найбільш істотними недоліками цього методу є спрощення обробки мовного матеріалу й експланаторна негнучкість, тому оптимальним є поєднання корпусного аналізу з іншими методиками мовознавства⁴⁰.

⁴⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

Питання для самоконтролю:

1. Що передбачає комп'ютерна лінгвістика? Три класи проблем комп'ютерної лінгвістики.
2. Які класи проблем комп'ютерної лінгвістики?
3. Які напрями комп'ютерної лінгвістики?
4. Що передбачає автоматичний аналіз мовних структур?
5. Що передбачають гіпертекстові технології?
6. Які головні властивості гіпертексту?
7. Які головними проблемами корпусної лінгвістики?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Лекція 9: Процес наукового дослідження, його характеристика та етапи проведення.

ПЛАН

1. Науково-дослідницька діяльність студентів
2. Вибір теми та реалізація наукового дослідження

Література: 1, 3, 5, 7, 13, 16

Поняття і терміни: науково-дослідницька діяльність, організації та методики наукової творчості, напрями науково-дослідницької діяльності, тема наукового дослідження, актуальність теми, мета дослідження, наукова новизна

1. Науково-дослідницька діяльність студентів

Науково-дослідницька діяльність студентів є одним із найважливіших засобів підвищення якості підготовки спеціалістів з вищою освітою, здатних творчо застосовувати в практичній діяльності найновіші досягнення науково-технічного прогресу.

Як відомо, економічні і соціальні реформи, які здійснюються в Україні, значною мірою змінюють характер праці спеціалістів. Згідно з цим змінюються відповідно і вимоги до підготовки кадрів. Серед найголовніших – вимоги розвитку спеціаліста творчого, ініціативного, який має організаторські навички і вміння спрямовувати діяльність свого підрозділу на вдосконалення технологічного процесу шляхом запровадження у практику нових досягнень наукової і технічної думки. Неодмінною умовою виконання цієї вимоги є широке залучення студентів закладів вищої освіти до науково-дослідної роботи, безпосереднє включення їх до сфери наукового життя.

Оскільки головним завданням ЗВО є підготовка спеціалістів, то найважливішим (і характерним для вищої школи) питанням здійснення НДД було і залишається питання про її вплив на освітній процес. У цьому полягає основна особливість організації науки у вищій школі.

Досвід свідчить, що розвиток наукових досліджень безпосередньо впливає на якість освітнього процесу, оскільки вони змінюють не лише вимоги до рівня знань студентів, а й сам процес навчання і його структуру у вищій школі, підвищуючи ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів, їхній творчий практичний кругозір.

Розвиток науки у вищій школі передбачає підвищення якості підготовки спеціалістів, здатних, у свою чергу, після закінчення навчання самостійно вирішувати серйозні наукові завдання, йти у рівень з передовими ідеями теорії і практики в умовах ринкової економіки. Тому саме у навчальному закладі важливо прищепити студентам смак до наукових досліджень, привчити їх уже на цьому етапі мислити самостійно.

Отже, розвиток науки у вищій школі не лише змінює зміст і значення навчальних дисциплін, а й підказує нові форми та методи проведення освітнього процесу. Результати науково-дослідної роботи відбиваються в нових курсах, лекціях і практичних (семінарських) заняттях. Як свідчить практика, залучення до наукової роботи робить для студентів дисципліни, які вивчаються, предметними, стимулюючи їх засвоєння. Причому науково-дослідна діяльність є органічною частиною і обов'язковою умовою успішної роботи ЗВО. Студенти не лише отримують найновішу наукову практичну інформацію від викладачів на лекційних і семінарських заняттях, лабораторних роботах і виробничих практиках (особливо старшокурсники), а й беруть участь у наукових дослідженнях. Отже, підвищення ефективності науково-дослідних робіт, залучення до їх виконання студентів підвищують і якість підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. За рахунок цього наука вищих має можливість омолоджувати наукові кадри, оскільки приплив молодих учених здійснюється постійно. Ця особливість дає великі переваги вищій школі як з точки зору розвитку самих досліджень, так і з точки зору підготовки наукових кадрів. Тому специфіка роботи закладів вищої освіти потребує не простого, а органічного поєднання науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів. Типовими у цій галузі є інтеграція і подальша спеціалізація наукової діяльності та прискорення темпів її розвитку. При цьому наявність кафедр і спеціальностей різних профілів і напрямів створює можливість проведення комплексних досліджень.

У закладах вищої освіти часто отримують розвиток наукові дослідження на стику наук. Це дає певну перевагу науковим дослідженням, оскільки при всій складності і різноманітності сучасного світу багатоплановість і комплексність відіграють все вагомішу роль. Як відомо, інститути, університети мають можливість створювати колективні форми різних підрозділів – такі, як між кафедральні і між факультетські об'єднання, формування спільних груп для виконання тієї чи іншої дослідної роботи тощо.

Цілеспрямоване виконання наукових досліджень у гуртках студентського наукового товариства, аспірантів та молодих учених у закладі вищої освіти сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості фахівця, науковця. Організовує наукову роботу студентів випускаючи профілюючи кафедра, яка є базовим методичним центром з наукової роботи зі студентами. Для керівництва науковими дослідженнями вона призначає наукового керівника (одного на 6-7 студентів).

Науково-дослідницька діяльність студентів включає в себе два взаємопов'язані напрями:

- навчання студентів елементам дослідницької діяльності, організації та методики наукової творчості;
- наукові дослідження, що здійснюють студенти під керівництвом професорів і викладачів за загально-кафедральною, загально-факультетською чи вузівською науковою проблемою.

Зміст і структура науково-дослідницької діяльності студентів забезпечує

послідовність засобів і форм її проведення відповідно до логіки освітнього процесу, зумовлює наступність її від курсу до курсу, від кафедри до кафедри, від однієї дисципліни до іншої, від одних видів занять до інших.

Поступове зростання обсягу і складності набутих студентами знань, умінь, навичок у процесі виконання ними наукової роботи забезпечує вирішення таких основних завдань:

- формування наукового світогляду, оволодіння методологією та методами наукового дослідження;
- надання допомоги студентам у прискореному оволодінні спеціальністю, досягненні високого професіоналізму;
- розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей студентів у вирішенні практичних завдань;
- прищеплення студентам навичок самостійної науково-дослідної роботи;
- розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання у своїй практичній роботі;
- розширення теоретичного кругозору і наукової ерудиції майбутнього фахівця;
- створення та розвиток наукових шкіл, творчих колективів, резерву вчених, дослідників, викладачів.

Науково-дослідницька діяльність студентів закладу вищої освіти здійснюється за основними напрямками:

- науково-дослідна робота, що є складовою освітнього процесу і обов'язкова для всіх студентів (написання рефератів, підготовка до семінарських занять, підготовка і захист курсових, кваліфікаційних робіт, виконання завдань дослідницького характеру в період виробничої практики на замовлення підприємств тощо);
- науково-дослідницька робота студентів поза освітнім процесом. Нею передбачається:
  - участь у наукових гуртках, виконанні госпрозрахункових наукових робіт у межах творчої співпраці кафедр, факультетів;
  - робота в студентських інформаційно-аналітичних, юридичних консультаціях, туристських фірмах, перекладацьких бюро тощо;
  - рекламна, лекторська діяльність;
  - написання тез наукових доповідей, публікацій тощо.

Студенти у курсових роботах із загальнотеоретичних та спеціальних дисциплін використовують елементи наукових досліджень у формі наукового пошуку, готують огляд літератури і розробляють пропозиції, що містять елементи новизни з теми роботи; узагальнюють передовий практичний досвід, застосовують економіко-математичні методи, комп'ютерну та організаційну техніку, інформаційні технології. Проблеми наукового пошуку відображені у курсових роботах студентів, мають знайти своє продовження у кваліфікаційній роботі, а також бути частиною наукової тематики відповідної кафедри.

Кожний студент під час навчальної та виробничої практики, крім загального завдання, передбаченого програмою практики, виконує відповідно до своєї спеціальності завдання дослідного характеру, які видає випускаюча кафедра. Виконання завдання відображається в щоденнику в окремому розділі звіту про проходження практики і може використовуватись при підготовці доповідей на конференції, інформаційних семінарах, при написанні курсових та кваліфікаційних робіт.

У кваліфікаційній роботі повинні мати місце елементи дослідницького пошуку, що характеризує здатність і підготовленість студента теоретично осмислити актуальність обраної теми, її науково-прикладну цінність, можливість проведення самостійного наукового дослідження і застосування отриманих результатів у практичній діяльності базового підприємства, за матеріалами якого виконувалось дослідження.

Тому тематика кваліфікаційних робіт має бути тісно пов'язана з тематикою науково-дослідних робіт кафедри, з інтересами підприємства, на базі якого студент виконує кваліфікаційну роботу, бути частиною госпдогвірної науково-дослідної тематики кафедри, факультету, ЗВО

2. Вибір теми та реалізація наукового дослідження

Вибір теми наукового дослідження є одним з відповідальних етапів. Тема, яку обирає для дослідження студент, повинна бути пов'язана з основними напрямками розвитку галузі та науковими дослідженнями, які проводяться у виші.

Під *науковим напрямком* розуміють сферу наукових досліджень наукового колективу закладу вищої освіти, який упродовж відповідного часу розв'язує ту чи іншу проблему. *Науковий напрям* поділяється на окремі *наукові проблеми*. Їх розв'язують декілька наукових колективів протягом двох або більше років.

Кожна наукова проблема складається з ряду тем. *Тема - це наукове завдання, яке охоплює певну галузь наукового дослідження*. Вона базується на численних наукових питаннях. Під науковими питаннями розуміють дрібніші наукові завдання, які належать до конкретної галузі наукового дослідження. Дослідження з окремих тем можуть бути індивідуальними або проводитись групою наукових працівників протягом одного або ряду років.

У кожній темі виділяються наукові питання, які вирішуються одним або кількома дослідниками.

Першим етапом є вибір теми.

Вибір тієї чи іншої теми для індивідуального чи колективного дослідження здійснюється студентами самостійно за затвердженою тематикою кафедри на підставі таких критеріїв: актуальність теми, новизна теми, перспективність, відповідність профілю навчання студентів, здійснення розробки студентами теми в умовах університету, ступінь відповідності теми, вибраної студентами, тематичній спрямованості наукової роботи кафедр.

Під *актуальністю* теми розуміють її економічну або теоретичну цінність, тобто необхідність і невідкладність її вирішення для потреб розвитку

галузі.

Важливою вимогою до вибору теми дослідження є її перспективність або стабільність: дослідник має усвідомлювати тенденції розвитку явищ і процесів, які він збирається досліджувати. Вимоги перспективності визначають параметри для вибору об'єкту обстеження, добору відповідних методів дослідження, а також характеристики умов, для яких буде здійснюватися впровадження результатів наукової роботи. Для оцінки перспективності тем застосовують два методи: математичний і експертних оцінок. Професор А. Дудченко пропонує використовувати в прикладних темах показник перспективності K_p , в основу якого покладені економічні показники ефективності:

$$K_p = E_{\text{заг}} / Z_d(1 - P_p), \text{ де:}$$

$E_{\text{заг}}$ - загальний очікуваний економічний ефект (грн.);

P_p - вірогідність ризику; встановлюється на основі наукового прогнозу;

Z_d - загальні витрати на наукове дослідження (грн.).

Чим вищий K_p , тим перспективніша тема, яка планується для опрацювання.

При застосуванні методу експертних оцінок використовують бальну шкалу оцінювання теми за певними критеріями перспективності групою експертів. Тема, яка набере найбільше балів, вважається перспективною.

Вибрана студентом тема мусить відповідати профілю навчання та арсеналу методів, які фахівець після закінчення вишу буде мати змогу кваліфіковано використовувати в практичній діяльності. Але це не означає, що в процесі дослідження тема не може виходити за межі основної спеціальної дисципліни. Навпаки, при виборі теми студент може накреслити проведення досліджень питань і з суміжних дисциплін. Відповідність обраної теми за профілем навчання студента диктується най частіше необхідністю використання основних результатів дослідження при написанні курсових і кваліфікаційних робіт, звіту про практику, при виступах на семінарах, конференціях тощо.

При виборі теми дослідження необхідно також урахувати можливості її розробки безпосередньо у навчальному закладі. Насамперед мається на увазі той час, який студент зможе виділити на розробку тієї чи іншої теми з урахуванням усього освітнього процесу. Окрім цього, повинні бути враховані всі можливості розробки теми з точки зору витрат матеріальних і фінансових ресурсів. Досвід свідчить, що велику роль при виборі теми студентом відіграє ступінь її відповідності тематичній спрямованості науково-дослідної роботи відповідної кафедри. Наприклад, тема розробляється студентом під керівництвом викладача, наукового керівника, отже він зможе отримати кваліфіковану допомогу лише тоді, коли цей викладач протягом якогось часу виконував дослідження з цього напрямку.

Окрім цього, при збігу кола наукових інтересів кафедри, викладача-керівника наукового дослідження і студента значно підвищується інтерес до дослідження з боку студента, прискорюється процес пошуку методів роботи і

впровадження результатів НДД. Слід мати на увазі й те, що вибору теми має передувати ретельне ознайомлення студента з відповідними вітчизняними і зарубіжними літературними джерелами своєї та суміжної спеціальності.

На другому етапі студент, згідно з обраною темою, самостійно добирає відповідні літературні джерела (книги, брошури, статті, інформаційні ресурси), офіційні документи, відомчі матеріали з теми та опрацьовує їх.

Дані про літературне джерело заносяться до списку літератури. Отже, формується картотека літературних джерел з теми дослідження

Третій етап – уточнення проблеми (теми) і складання змісту науково-дослідної роботи. При складанні змісту роботи перш за все необхідно зробити обґрунтування теми, визначити її актуальність, новизну, поставити мету, розробити завдання тощо.

Мета дослідження - це те, що в найзагальнішому вигляді потрібно досягти в кінцевому результаті дослідження. Формулювання мети зазвичай починається словами: «розробити методику (модель, критерії, вимоги, основи, тощо)», «обґрунтувати...», «виявити...», «розкрити особливості...», «виявити можливості використання...» тощо.

Четвертий етап – формулювання гіпотези, наукового передбачення, припущення, висунутого для пояснення будь-яких явищ, процесів, причин, які зумовили даний наслідок.

Гіпотеза є компасом, який визначає напрям діяльності дослідження. Вдало сформульована гіпотеза передбачає невизначеність результату дослідження і спрямовує дослідження на доведення реальності існування передбачуваного припущення.

П'ятий етап. Сформульована мета й гіпотеза дослідження логічно визначають завдання, які потрібно вирішувати в процесі роботи. Найчастіше всього вони звучать так: 1) вивчити; 2) виявити; 3) розробити тощо. Бажано, щоб відповіддю на поставлені завдання був зміст відповідних розділів роботи.

Шостим етапом є визначення методології дослідження. У науково-дослідній роботі застосовуються переважно методи спостереження в його різноманітних формах, аналіз і узагальнення власного практичного досвіду і досвіду інших працівників, проводиться науковий експеримент, аналіз результатів роботи підприємств, установ, різноманітні спеціальні дослідницькі методи, а також методи математичної статистики, моделювання, тощо.

Сьомий етап – робота з систематизації накопиченого матеріалу відповідно до плану роботи, проведення аналізу наукових праць, практичного досвіду, узагальнення тощо.

Восьмий етап. На цьому етапі зібрані при експериментальному дослідженні матеріали обробляють статистично. На основі отриманих матеріалів про окремі явища, що вивчаються, визначають дані, які характеризують досліджуваній комплекс в цілому.

Зведення результатів дослідження не слід плутати з підведенням підсумків, тобто підсумовуванням даних, накопичених в ході дослідження.

Після зведення результатів дослідження може виявитись, що отримані дані недостатньо достовірні, виникає необхідність у додатковому збиранні матеріалів. Проводиться додаткова серія спостережень і експериментів. При цьому потрібно мати на увазі, що додаткові спостереження і експерименти повинні проводитися в тих же умовах, що й основні. Зведені результати дослідження підлягають вивченню та аналізу. Головне завдання аналізу отриманих даних полягає у їх порівнянні зі сформульованою гіпотезою та уточненням її.

Дев'ятий етап – складання розширеного плану науково-дослідної роботи, відповідно до змісту напрацьованого матеріалу.

Десятий етап – літературне оформлення результатів дослідження. Всі матеріали дослідження систематизують і готують до узагальнення та літературного оформлення, формулюються загальні висновки до науково-дослідної роботи. На схемі 1 показано етапи проведення наукового дослідження (за А. А. Киверялгом).

Впровадження результатів дослідження в практику – це початок застосування результатів дослідження у реальних практичних умовах в освіті, на виробництві тощо.

Питання для самоконтролю:

1. У чому специфіка науково-дослідницька діяльності?
2. За якими напрямками здійснюється науково-дослідницька діяльність?
3. Які етапи наукового дослідження?

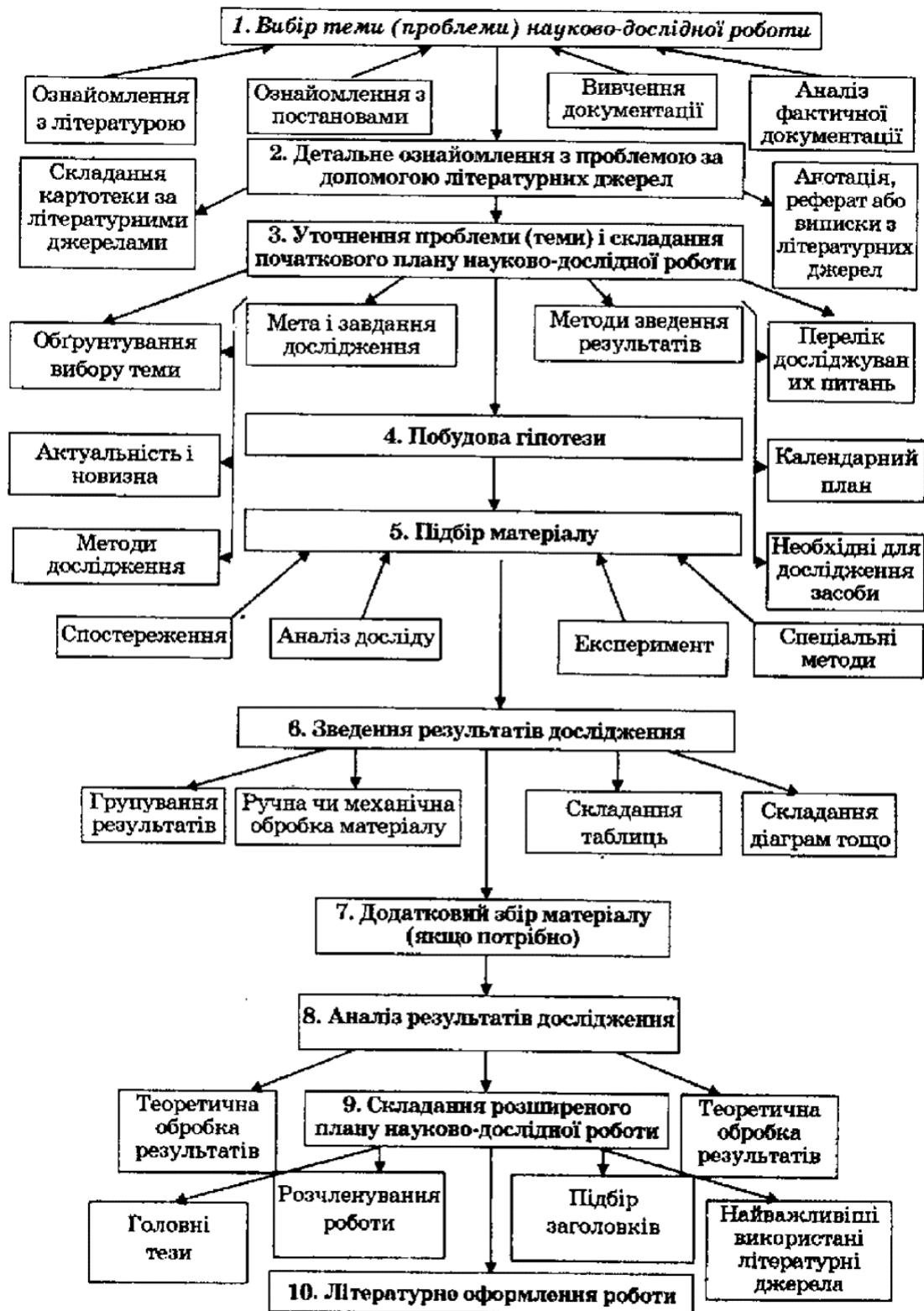

Схема 1 - Етапи наукового дослідження (за Киверялгом А. А.).

Лекція 10. Інформаційне забезпечення наукових досліджень.

ПЛАН

1. Поняття про наукову інформацію та її роль у проведенні наукових досліджень.

2. Джерела інформації та їх використання в науково-дослідній роботі

Література: 1, 3, 5, 7, 13, 16

Поняття і терміни: наукова інформація, монографія, збірник, періодичні видання, патентно-ліцензійні видання, стандарти, навчальна література, надруковані документи, інформаційні ресурси науково-технічної інформації, довідково-інформаційний фонд, інформаційний ринок, первинна інформація, вторинна інформація, бібліотечно-бібліографічна класифікація, універсальна десяткова класифікація, бібліотечно-бібліографічної класифікації, каталог, реферативні видання, бібліографічні видання, МЕВ.

1. Поняття про наукову інформацію та її роль у проведенні наукових досліджень.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин, коли темпи накопичення і передачі інформації зростають, виникло протиріччя між виробництвом інформації та можливостями її споживання, переробки і використання. Потрібні відповідні методики орієнтації наукових працівників на найбільш продуктивний пошук і використання відповідних інформаційних матеріалів. Слово «інформація» в перекладі з латинського означає роз'яснення. Роз'яснення – це відомості про довкілля, про процеси, які здійснюються в ньому, про події і стан, що сприймаються людьми, які керують машинами та системами. Це одне із загальних понять науки, що означає певні відомості, сукупність якихось даних, знань, детальна, систематизована подача певного відібраного матеріалу, але без будь-якого аналізу.

Наукова інформація – це логічна інформація, яка отримується в процесі пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу і використовується в суспільно-історичній практиці. Основні ознаки наукової інформації:

- вона отримується в процесі пізнання закономірностей об'єктивної дійсності, підґрунтям якої є практика, і подається у відповідній формі;

- це документовані або публічно оголошені відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки, виробництва, отримані в процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, виробничої та громадської діяльності.

Основні джерела науково-технічної інформації можна згрупувати в такому вигляді:

1. *Монографія* – це наукова праця, присвячена глибокому викладу матеріалу в конкретній, зазвичай вузькій галузі науки. Це наукова праця

одного або декількох авторів. Вона має достатньо великий обсяг: не менше 50 сторінок машинописного тексту. Це наукове видання, що містить повне й вичерпне дослідження якоїсь проблеми чи теми.

Існують певні вимоги, які додатково надаються до монографій, котрі застосовують в якості публікацій за темою докторських і кандидатських дисертацій: (наявність рецензентів – докторів наук за фахом тощо, та ін.)

2. *Збірник* – це видання, яке складається з окремих робіт різних авторів, присвячених одному напрямку, але з різних його галузей. У збірнику публікуються закінчені праці з рекомендацією їх використання.

3. *Періодичні видання* – це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки. У періодичних виданнях можуть друкуватись праці і їх результати. Виклад матеріалу проводиться в популярній, доступній формі.

4. *Спеціальні випуски технічних видань* – це документи інформаційного, рекламного плану, аналітичні, статистичні дані з проблеми.

5. *Патентно-ліцензійні видання* (патентні бюлетені, описи винаходів та корисних моделей).

6. *Стандарти* – це нормативно-технічні документи щодо єдиних вимог до продукції, її розробки, виробництву та застосуванню.

7. *Навчальна література* – це підручники, навчальні посібники, навчально-методична література.

8. *Надруковані документи* – це дисертації, звіти про науково-дослідну роботу, окремі праці. Це документи для студентів, аспірантів, які займаються науково-дослідною роботою: планові, звітні документи, статистичні та опубліковані доповіді, методичні та інструкційні матеріали.

9. *Науково-інформаційна діяльність* – сукупність дій, спрямована на задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави, що полягає в її збиранні, аналітико-синтетичній обробці, фіксації, зберіганні, пошуку і поширенні.

10. *Інформаційні ресурси науково-технічної інформації* – це систематизовані зібрання науково-технічної літератури і документації, зафіксовані на паперових та інших носіях.

11. *Довідково-інформаційний фонд* – це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб.

12. *Довідково-пошуковий апарат* – це сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел;

13. *Інформаційні ресурси спільного користування* – це сукупність інформаційних ресурсів державних органів науково-технічної інформації (бібліотека, фірми, організації);

14. *Аналітико-статистична обробка науково-технічної та практичної інформації;*

15. *Інформаційний ринок* - це система економічних, організаційних і правових відносин щодо продажу і купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг.

Законом України «Про інформацію» визначено головні принципи інформаційних відносин:

- гарантованість права на інформацію;
- доступність інформації та свобода обміну нею;
- об'єктивність, вірогідність інформації;
- повнота і точність інформації;
- законність отримання, використання, поширення і зберігання інформації.

Право на інформацію мають усі громадяни України, юридичні особи і державні органи. З метою задоволення інформаційних потреб, органи державної влади та місцевого самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази і банки даних. Для прискорення відбору потрібної інформації і підвищення ефективності праці в Україні створена загальнодержавна служба науково-технічної інформації (НТІ). Вона включає галузеві інформаційні центри: Республіканський інститут, НТІ в НДІ, інформаційні центри, відділи НТІ в НДІ, конструкторських бюро на підприємствах.

У процесі наукових досліджень зустрічається таке поняття, як *галузі інформації*. Це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про відносно самостійні сфери життя і діяльності.

Розрізняють галузі інформації:

- політична;
- духовна;
- науково-технічна;
- соціальна;
- економічна;
- міжнародна.

Чітке знання термінів та їх сутності, а також галузей інформації дозволяє науковому досліднику оперативно їх знаходити, переробляти, узагальнювати та ефективно застосовувати для виконання відповідних завдань.

Значення і роль інформації в тому, що, по-перше, без неї не може бути проведено те чи інше наукове дослідження, по-друге, інформація досить швидко старіє, і потрібне постійне поновлення матеріалів. За даними зарубіжних джерел інтенсивність старіння інформації становить понад 10% на день для газет, 10% на місяць для журналів, 10% на рік для книг і монографій. Окрім цього, інформація для дослідника є предметом і результатом його праці. Осмислюючи та опрацьовуючи потрібну інформацію, дослідник видає специфічний продукт: - якісно нову інформацію. При цьому підраховано, що біля 50% свого часу дослідник витрачає на пошук інформації. Тому досить відповідальним етапом наукового дослідження є вміння оперативно знаходити і опрацьовувати потрібну інформацію з теми дослідження

2. Джерела інформації та їх використання в науково-дослідній роботі

У процесі підготовки та проведення будь-якого дослідження можна виділити п'ять головних етапів:

– *етап накопичення наукової інформації*: бібліографічний пошук наукової інформації, вивчення документів, основних джерел теми, складання огляду літератури, вибір аспектів дослідження;

– *формулювання теми, мети і завдання дослідження*, визначення проблеми, обґрунтування об'єкту і предмету, мети, головних завдань, гіпотези дослідження;

– *теоретичне дослідження* – обґрунтування напрямів, вибір загальної методики, методів, розробка концепції, параметрів, формулювання висновків дослідження;

– *проведення експерименту* – розробка програми, методики, одержання і аналіз даних, формулювання висновків і результатів дослідження;

– *оформлення результатів наукового дослідження*, висновків, рекомендацій, уточнення наукової новизни та практичної значущості.

Як бачимо, дослідження розпочинається з аналізу інформаційних матеріалів з обраної теми. Інформацію поділяють на:

- оглядову (вторинну) огляд наукових матеріалів;
- релеративну, що міститься в описах прототипів наукових завдань;
- реферативну (вторинну), що міститься в анотаціях, резюме, рефератах;
- сигналну (вторинну) – інформацію попереднього повідомлення;
- довідкову (вторинну) – систематизовані короткі відомості в будь-якій галузі знань.

Отже, при опрацюванні інформації її можна поділити на дві групи.

Первинна інформація – це вихідна інформація, яка є результатом безпосередніх соціологічних експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду (це фактичні дані, зібрані дослідником, їх аналіз і перевірка).

Вторинна інформація – це результат аналітичної обробки та публікації інформації з теми дослідження (це опубліковані документи, огляд інформації з теми). Це:

- інформаційні видання (сигнальна інформація, реферативні журнали, експрес-інформація, огляди);
- довідкова література (енциклопедії, словники);
- каталоги і картотеки;
- бібліографічні видання.

Ця інформація служить теоретичним та експериментальним підґрунтям, основою проведення наукового дослідження, є доказом наукової обґрунтованості роботи її, достовірності та новизни.

Достовірність – це достатня правильність, доказ того, що названий результат (закон, сукупність фактів) є істинним, правильним. Достовірність результатів і висновків обґрунтовується експериментом, логічним доказом, аналізом літературних та архівних джерел, перевірених на практиці. Є три групи методів доказу достовірності: аналітичні, експериментальні,

підтвердження практики.

До найважливіших методів наукового пізнання належать *аналітичні методи*, їх суть – доказ результату через логічні, математичні перетворення, аналіз статистичних даних, опублікованих і неопублікованих документів (облікових, планових, аналітичних, анкетних).

У процесі експерименту проводяться наукові дослідження порівнюються теоретичні та експериментальні результати. При зіставленні наукового результату з практикою необхідний збіг теоретичних положень з явищами, що спостерігаються в практичних ситуаціях. Тому для вивчення теоретичного підґрунтя теми дослідження потрібне глибоке опрацювання джерел інформації.

Знання опублікованої інформації дає змогу глибше осмислити науковий і практичний матеріал інших вчених, дослідників, виявити рівень дослідженості конкретної теми, підготувати огляд літератури з теми. Потрібну наукову інформацію дослідник отримує в бібліотеках та органах науково-технічної інформації.

Форми обслуговування читачів у бібліотеках майже скрізь однакові: довідково-бібліографічне обслуговування;

- читальний зал;
- абонемент або міжбібліотечний обмін (МБО);
- заочний абонемент;
- виготовлення фото і ксерокопій;
- виготовлення мікрофільмів.

Для опрацювання джерел з обраної теми використовують інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки.

У бібліотеках застосовується інформаційно-пошукова мова (ІПМ) бібліотечно-бібліографічного типу: *універсальна десяткова класифікація (УДК) і бібліотечно-бібліографічна класифікація (ВБК)*.

УДК систематизує всі людські знання у 10 розділах, де кожний розділ має десять підрозділів і т. ін. При цьому кожне нове поняття отримує свій числовий індекс

Кодове позначення індексу	Найменування індексу знань
0	Загальний
1	Філософія, психологія
2	Релігія
3	Суспільні науки, економіка
4	Філософія, мовознавство
5	Математика, природничі науки
6	Прикладні знання
7	Мистецтво, прикладне мистецтво
8	Художня література, літературознавство
9	Географія, історія

Кодовим позначенням індексуються всі наукові знання, явища, поняття. І кожне нове знання при його виникненні знаходить своє місце. В залежності від потреб поділу інформаційно-пошукової мови до основних індексів додаються інші знаки, чим підвищується спеціалізація УДК. Для зручності сприйняття кожні три знаки відокремлюються крапкою.

Багато років УДК застосовувалась як найбільш досконала класифікація знань. Але згодом виникнення нових понять у науковій і практичній діяльності людей зумовили впровадження бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК), яка має іншу систему класифікації й індексації людських знань. Основна частина її буквено-цифрових індексів побудована за десятковим принципом. Основні поділи ББК розподілені у 21 відділах, кожний з яких має свій індекс із великих букв українського алфавіту, наприклад:

Індекси знань	Найменування індексів знань
А	Загальний
Б	Природничі науки
В	Фізико-математичні науки
Г	Хімічні науки
Д і т. д.	Науки про землю і т. д.
Всього:	21

Ці інформаційно-пошукові мови застосовуються при організації бібліотечних фондів. Основою інформаційно-пошукового апарату бібліотек є каталоги. Це розташовані в порядку алфавіту картки з описом видань. В алфавітному каталозі – за прізвищами авторів та назвами публікацій незалежно від їх змісту; в предметному – картки з описом літературних джерел згруповані за предметними рубриками теж в алфавітному порядку основні каталоги формуються за принципом алфавіту або за принципом систематизації знань. Крім основних каталогів створюються допоміжні: каталог періодики, картотеки статей і рецензій. Основними каталогами є систематичний і алфавітний.

Алфавітні каталоги містять картки на книги, розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи назв, при цьому береться спочатку перша буква слова, за яким іде опис, потім – друга і т. д.

Систематичні каталоги містять картки на книги, в яких назви робіт розташовані за галузями знань, згідно з діючою класифікацією науки.

Предметні каталоги містять картки з назвами творів з конкретних проблем і питань одного змісту.

Щоб користуватись каталогами, потрібно добре знати принцип їх побудови.

Провідне місце належить алфавітним каталогам. По них можна встановити, які твори того чи іншого автора є в бібліотеці. Картки каталогу розставлені за першим словом бібліографічного опису книги: прізвища автора або назви книги, яка не має автора. Якщо перші слова співпадають, картки розставляються за другим словом. Картки авторів з однаковим прізвищем – за

алфавітом їх ініціалів тощо.

В систематичних каталогах картки згруповані в логічному порядку за галузями знань. Послідовність розміщення карток відповідає визначеній бібліографічній класифікації – УДК чи ББК.

Довідковий апарат систематичного каталогу включає посилання, відправлення, довідкові картки та алфавітно-предметний покажчик. Посилання вказує, де знаходиться література з близького чи суміжного питання («див. також»), відправні карточки («див.») показують в якому відділі знаходиться література з даного питання.

Предметний каталог концентрує близькі за змістом матеріали в одному місці, що дуже зручно для дослідника.

Ключем до каталогів бібліотеки є бібліографічні покажчики. Вони можуть бути різними за своїм завданням, змістом і формою. Для визначення стану вивченості теми потрібно звернутись до інформаційних видань, які випускають інститути та служби науково-технічної інформації, центри інформації, бібліотеки і охоплюють всі галузі народного господарства. Тут можна ознайомитись не лише з відомостями про надруковані праці, а й з вміщеними ідеями та фактами. Їх характеризує новизна поданої інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Збір та обробку цих матеріалів в Україні здійснюють Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного або регіонального рівня.

Основна маса видань названих установ поділяється на три види:

- бібліографічні;
- реферативні;
- оглядові.

Бібліографічні видання показують, що видано з питання, яке цікавить дослідника; часто це сигнальні покажчики без анотацій і рефератів. Цінність їх – у оперативності інформації про вихід у світ вітчизняної і зарубіжної літератури.

Реферативні видання містять публікації рефератів з коротким викладом змісту первинного документа, фактичними даними і висновками (експрес інформаційні, реферативні журнали, збірники та ін.), наприклад: РЖ «Економіка. Економічні науки». Виданням Книжкової палати України є бібліографічні покажчики: «Літопис книг», «Літопис газетних статей», «Нові видання України» тощо.

Для пошуку та аналізу літератури, що видана в минулі роки, має *ретроспективна бібліографія*, призначення якої є підготовка і розповсюдження бібліографічної інформації про видання за певний період часу в минулому. Це можуть бути: тематичні огляди, прайс-листи видавництва,

пристаттєві списки літератури тощо.

Поряд з інформаційними виданнями органів НТІ для інформаційного пошуку слід використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, бази і банки даних, ІПЄТПЄІ. Через службу ІПЄГПЄІ можна отримати різноманітну інформацію. Не випадково говорять, що ІПЄГПЄІ знає все.

За останні роки широко розвивається державна система збору, обробки, зберігання, ефективного пошуку та передачі інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки. Розробкою методології створення ефективних інформаційних систем займається наука інформатика, яка має ряд специфічних напрямків розвитку:

- технічне створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем;
- програмний – забезпечення обчислювальних машин програмами для користувачів;
- алгоритмічний – розробка алгоритмів змісту баз і банків даних.

Сукупність уніфікованих інформацій та послуг поданих в стандартизованому вигляді називається інформаційним продуктом – це спеціалізовані нормативні видання, державні стандарти, будівельні норми і правила тощо.

Накопичення і зберігання великих інформаційних масивів – баз даних, дозволяє систематизувати документи за ознаками певної тематики, а також формувати банки даних, для оперативного багатоцільового використання відповідної інформації.

Досить популярним за останні роки стало використання інформаційної МЄВ-сторінки комп'ютерів.

Чи не є мережа МЄВ протиположною бібліотеці?

Ця мережа дає можливість змінити найбільш важливі основи створення, розповсюдження і застосування знань у світі – в короткі терміни. Мільйони людей користуються мережею МЄВ для оперативного пошуку інформації, перевірки та дискусії.

Інтернет і МЄВ стають інформаційним джерелом для мільйонів людей. До того ж це найчастіше діти шкільного віку. Ці майбутні дорослі отримують уміння і навички накопичення інформації та роботи з нею, і для більшості з них ця мережа є більш привабливою аніж бібліотека чи вчитель. Чому?

Її привабливість в тому, що користувачі мають доступ до інформації без будь-якої допомоги, участі чи керівництва другої особи (викладача, бібліотекаря) і можна використати в будь-який час доби, не потрібно нікуди їхати, тим більше, що інформація може отримуватись за потребою.

І все ж мережа МЄВ не є універсальною заміною бібліотеки.

В чому ж недоліки МЄВ?

1. Не вся інформація розміщена на сторінках МЄВ, а та, що є дуже коротка за обсягом, зміст який міститься в цифровій формі дуже обмежений

порівняно з друкованими матеріалами.

2. МEB – не завжди відповідає стандартам достовірності. Більшість матеріалів публікована без рецензій, без перевірки, гарантій (наприклад, з медицини, це думки і бачення окремих авторів).

3. МEB – не має каталогізації (описання змісту, форми) є лише мінімальна структура інформаційних матеріалів.

4. Не забезпечується ефективний пошук інформації фундаментальних наукових знань, і вона більше підходить для обміну свіжою інформацією і спілкування.

В майбутньому бібліотека буде існувати як:

- спеціально встановлені фонди документів, які повинні знаходитись в приміщенні бібліотек;

- як фізичний простір для матеріалів в нецифровій формі і як пункт доступу для тих, хто не може дозволити собі мати необхідні засоби для отримання інформації;

- накопичення метаданих або опису змісту матеріалів, для посилання та полегшення пошуку інформації;

- збереження документів і пов'язаних з ними метаданих;

- сфера доступу та послуги по інструктуванню.

Функціонування автоматизованих систем обробки інформації (АСОІ) ґрунтується на машинному перетворенні інформації з відповідної проблеми. АСОІ використовується у науково-дослідному процесі в зв'язку із зростанням обсягів інформації до таких меж, коли досліджувати будь-яку проблему без ЕОМ неможливо. Структура інформаційної системи включає в себе банк даних: файл, секцію файлу, набір файлів, згрупованих у банку даних.

Банк даних є сукупністю наборів файлів, згрупованих у масивах даних.

Відомо, що в практиці міжнародних організацій у процесі обміну інформацією та при вирішенні завдань міжнародних економічних, науково-технічних, культурних, спортивних та інших зв'язків використовуються скорочені назви країн - блоки буквеної та цифрової ідентифікації країн.

Міжнародна організація з стандартизації (ІСО) розробила коди для кожної країни.

Щодо України традиційно вживають такі блоки буквеної та цифрової ідентифікації:

- двобуквений алфавітний код України -УА- рекомендований Міжнародною організацією з стандартизації (ІСО) для міжнародних обмінів, який дає змогу утворювати візуальну асоціацію із загальноприйнятою назвою України без будь-якого посилання на її географічне положення або статус;

- трибуквений порядковий код – 804 – присвоєний статистичним бюро Організації об'єднаних націй і використовується для статистичних розрахунків.

Ці блоки ідентифікації України зафіксовані для використання Міжнародною організацією з стандартизації у стандарті ІСО 3166-88 «Коды

для представлення названий стран». ООН у своїй роботі також користується цими трьома блоками ідентифікації України.

Питання для самоконтролю:

1. У яких видах наукових праць можна представити результати дослідження?
2. Які головні принципи інформаційних відносин визначено Законом України «Про інформацію» ?
3. Які розрізняють галузі інформації?
4. Що передбачає первинна інформація вторинна інформація?
5. Як працювати із інформацією в бібліотеці?
6. Які є каталоги в бібліотеці?
7. Чому мережа МEB не є універсальною заміною бібліотеки?

Лекція 11. Ефективні способи роботи з лінгвістичною науковою інформацією

ПЛАН

1. Реферування і анотування як один з основних способів отримання інформації
2. Реферування як спосіб подання наукової інформації
3. Особливості анотації як жанру мовної та перекладацької діяльності

Література: 1, 3, 5, 7, 13, 16

Поняття і терміни: *реферування, анотування, анотативний переклад, реферативний переклад, перекладацьке реферування й анотування, вторинні тексти, інформативні реферати, наукові реферати, бібліографічний опис, предметна рубрика, референтський коментар, термінолексика, понятійний апарат,*

1. Реферування і анотування і одними і основних способів отримання інформації в процесі роботи над текстом наукового дослідження. Створення стислих текстів здебільшого обумовлене сучасним інформаційним бумом і всезростаючою необхідністю в переробці великого потоку інформації для практичного користування.

Реферативна й анотативна діяльність може здійснюватися як по текстових матеріалах рідною мовою, так і по текстах іноземних джерел. В залежності від мови, якою написаний оригінальний текст, розрізняють суто анотування реферування, а також анотативний переклад і реферативний переклад. В стислому вигляді можна надати такі визначення вищезначених способів опрацювання наукового тексту:

Анотування – форма роботи з текстом оригіналу, за якої надається його

гранично стисла характеристика. Ціль анотування – надати загальної уяви тематику та призначення оригіналу.

Реферування – форма роботи з текстом оригіналу, за якої в доволі стислій формі наводяться суттєві положення оригіналу. Ціль реферування – ознайомити читача з узагальненим змістом оригіналу: його тематикою, призначенням, ходом і методикою дослідження, отриманими результатами.

Анотативний переклад – різновид параперекладацької діяльності, який надає гранично стислої характеристики тексту, що перекладається, шляхом зазначення його теми, предмета і призначення.

Реферативний переклад – різновид параперекладацької діяльності, в ході якого надаються відносно докладні відомості про оригінал: його призначення, тематику, методи дослідження, отримані результати.

Перекладацьке реферування й анотування – не просто компресія інформації однією мовою з наступним перекладом її іншою, а й одночасний процес відбору, стискання, переробки змісту з формулюванням його мовою перекладу обходячи стадію перекладу вихідного тексту з наступним його реферуванням або стадію реферування вихідною мовою з наступним перекладом мовою перекладу. Вторинний перекодований текст повністю формується мовою перекладу перекладачем-референтом. При цьому ані композиція і внутрішня будова змісту первинного тексту, ані мова автора у вторинному документі не зберігаються. Таким чином, **реферат – не переклад**. При реферуванні дозволяється переклад частин оригіналу, де формується ідея, або переклад уривків при прямому цитуванні першоджерела.

Основні **вимоги**, які висуваються до інформаційної літератури, – актуальності і достовірності повідомлюваного, повнота охоплених джерел, стислість викладу, оперативність видання – загальні для матеріалів усіх ступенів згортання інформації.

2. Реферування як спосіб подання наукової інформації

Основною **метою** написання реферату є коректне та обґрунтоване розкриття актуальної теми на основі застосування сучасної методології, ознайомлення із репрезентативними джерелами та викладення особистого ставлення щодо проблеми яка розглядається.

Рефераті повинне бути продемонстровано вміння розглядати важливі наукові теми, класифікувати різні підходи до їх вивчення, ставлення щодо їх інтерпретації, вміння оперувати категоріальним апаратом певної галузі науки, викладати власні думки стосовно проблеми дослідження.

Функції реферативних жанрів різні: 1) інформативна, 2) пошукова, 3) індикативна (реферативний жанр характеризує не тільки зміст джерела, а й описує його вид – книга, стаття; перелічує основні питання змісту), 4) довідкові пальна (інформує про плани випуску літератури, сповіщає про нові надходження до бібліотеки тощо), 6) адресна (надає точний бібліографічний опис першоджерела), 7) комунікативна (забезпечує процес обміну інформацією, в т.ч. міжнародного).

Ступінь виконання цих функцій залежить від призначення рефератів, від вимог користувачів інформації, характеру реферованого джерела і його доступності чи мчу, типу джерел, в яких використані реферативні жанри (реферативний часопис, бібліотечний опис).

Вторинні тексти представлені багатьма **жанрами**: переказ, тези, реферат-конспект, інформативний реферат, індикативний реферат, реферат-огляд, реферат-оцінка, анотація-резюме, анотація-оцінка, виписка, відгук, (експертний) висновок, коментар, нотатка.

Реферування як форма роботи з текстом, націлена на виокремлення його головної інформації, має два загальних визначення: 1) процес, коли текст читається подумки переробляється та потім письмово викладається; 2) процес, результатом якого є складання вторинного тексту – реферату.

Найширше застосування реферування знаходить у бібліографії технічної та спеціальної літератури іноземними мовами.

Мистецтво реферування – мистецтво узагальнення матеріалу.

Реферат – семантично адекватне, обмежене малим обсягом і разом з тим якомога повне викладення основного змісту первинного документа, яке визначається постійною структурою і покликане для виконання різноманітних інформаційних функцій при використанні читачами різних категорій. **Ціль реферату** – у стислій формі переказати найважливішу та нову інформацію оригіналу. Скорочення матеріалу в рефераті, як і у всіх вторинних текстах, відбувається за рахунок вилучення системи доведень, аргументації, міркувань, прикладів. За необхідності ідкості автор реферату/перекладач може критично переосмислити матеріал першоджерела – надати стислої загальної (позитивної або негативної) оцінки викладених автором першоджерела положень, співвіднести різні думки – утлі званому **референтському коментарі**.

Тобто, **реферат може замінити першоджерело, а не тільки схарактеризувати його.**

Види рефератів. Реферати поділяються на різні види в залежності від критерію, покладеного в основу класифікації.

1. **За характером викладення** матеріалу реферати поділяються на: інформативні реферати (реферати-конспекти), реферати-резюме, реферати-огляди, індикативні (називні) реферати та наукові реферати.

Інформативні реферати. В них узагальнено наводяться суттєві положення оригіналу: виклад (в узагальненому вигляді) всіх основних тем і проблем першоджерела, їх аргументація, методика дослідження, основні результати і висновки які мають практичну або теоретичну цінність. Інформативні реферати як правило призначені для використання автором реферату.

Різновидом інформативного реферату є **реферат-конспект**, який зазвичай складається по матеріалах одного джерела, конспективно відтворює його інформацію, докази і висновки. Реферат-конспект призначений для ознайомлення з висвітленими в ньому питаннями широкої аудиторії.

Реферати-резюме коротші за конспект, бо мають найвищий ступінь узагальнення. Вони не містять доказів наданих висновків, а лише перелічують основні проблеми першоджерела.

Реферати-огляди націлені на повне висвітлення певних питань в стислім і узагальненій формі. Такі реферати зазвичай пишуться на матеріалі двох або більше першоджерел або їхніх частин, об'єднаних спільною темою або концепцією. В них наводяться, порівнюються, оцінюються різні погляди на одну проблему, а також висловлюється думка автора реферату.

Реферати-огляди, які написано з метою висловлення думки автора реферату, бувають двох типів:

- **реферат-аналіз** – передбачає, окрім викладення різних точок зору, надання обґрунтованого судження самого автора реферату;

- **реферат-есе** — роздум-аналіз з обраної теми, який, однак, не повинен виключати ознайомлення з відповідними лінгвістичними роботами.

Реферати-огляди також поділяються на суто оглядові і зведені реферати.

- в **оглядових рефератах** зміст кожного з реферованих першоджерел не переказується, а наводиться загальний результат огляду всіх джерел відразу.

- у **зведених рефератах** наводиться зміст декількох джерел, поєднаних загальною темою.

Наукові реферати. Істотну роль в них відіграє формулювання узагальнені, і абстракцій. Під узагальненням стосовно реферату розуміємо пошук нових, місткіших засобів і форм відтворення інформації, в результаті чого досягається її згортання. Ґрунтуючись на змісті дослідженого реферованого документа встановлюють ієрархічний взаємозв'язок і ступінь важливості різних фактів та ідей. Часто ціла ланка наведених в першоджерелі видових понять шляхом узагальнення зводиться до одного родового. Наприклад: «*філософія*», «*історія*», «*література*», «*мовознавство*» – «*цикл гуманітарних наук*».

Внаслідок такого узагальнення і заміни одного терміну іншим, місткішим, стає можливим створення абстракцій.

Узагальнення і абстракції уможливають досягнення стислості без втрат ясності особливо при реферуванні великих першотворів.

Індикативні реферати вказують тільки на основні моменти змісту першоджерела, пов'язані з темою реферованого документа. Аналіз тексту першоджерела як правило реалізується назвами його розділів, глав, параграфів тощо. Текст реферату складається з ланки ключових слів і словосполучень. Глибокого семантичного аналізу першоджерела не надається, не наводиться докладний перелік висновків ; відтак цей тип реферату може бути використаний читачем лише для визначення, чи варто йому звертатися до первинного тексту. Насправді, такі реферати проміжним жанром між рефератом і анотацією — **реферативною анотацією**.

2. **За оформленням та сприйняттям** реферати бувають **письмові й усні**.

3. **За охопленням джерел інформації** серед рефератів виокремлюються такі типи, як:

– **монографічні реферати**, які створюються за одним джерелом і тема в них визначається самим матеріалом. Наприклад: “Законодавство США” – монографічний реферат за статтю “*US Legislation*”;

– **зведені реферати**, які створюються за декількома джерелами: статтями, книгами, документами тощо. Зміст джерел викладають докладно, щоб реферат міг замінити оригінал. Тема такого реферату визначається загальною тематикою усіх його джерел. Наприклад: “Законодавство США” – зведений реферат за книгою “*Sketcher of* ”, монографією “*Business Law*”, статтю “*US Legislation*”

– **оглядові реферати** – короткі огляди з якоїсь теми або напряму, котрі, як правило, є засобом інформації про наявність матеріалів з даного питання. Наприклад: оглядовий реферат “*Підготовка юристів у Німеччині*” за матеріалами німецькомовних часописів з юриспруденції. Оглядові реферати з теми, які охоплюють широкий матеріал, зазвичай складаються з описових реферативних анотацій окремих статей або книг, які розташовуються у певній послідовності для забезпечення внутрішнього та зовнішнього зв'язку між ними;

– **вибіркові реферати** складаються за окремими розділами або матеріалами і, на відміну від оглядових рефератів, мають на меті не інформування читача про наявність матеріалів з певного питання, а ґрунтовний аналіз висвітлення цього питання у джерелах, які розглядають широке коло тем. Наприклад: *вибірковий реферат на тему "Реалізація прав людини в сучасній Німеччині" на матеріалі німецькомовних підручників з теорії права.*

Структура реферату – доволі жорстке утворення. Вона складається з:

1) предметної рубрики, 2) теми, 3) вихідних відомостей джерела (бібліографічного опису), 4) головної думки реферованого матеріалу, 5) викладу змісту реферованої роботи, 6) висновків автора першоджерела; 7) коментаря референт (референтського коментаря).

Слід зазначити, що вищезазначена жорстка структура може дещо варіюватися, хоча деякі дослідники заперечують цей факт.

Приклад нетотожності внутрішньої будови рефератів:

1. Бібліографічний реферат складається з: 1) бібліографічного опису, 2) формулювання головної думки (ідеї) реферату, 3) викладення матеріалу (сміслу та змісту) реферованої роботи, 4) референтського коментаря, якщо останній є доцільним або вимагається.

2. У структуру монографічних та зведених рефератів входять: 1) бібліографічний опис першоджерела, 2) тема реферату, 3) формулювання головної думки, 4) викладення матеріалу, 5) висновки, 6) референтський коментар, якщо останній є доцільним або вимагається.

Розгляньмо докладніше основні елементи структури реферату та

випадки їх використання.

Предметна рубрика – найменування галузі знання, до якої належить реферований матеріал.

Тема – назва теми, яка поєднує декілька джерел, або основної теми роботи.

Тема реферату або збігається з назвою джерела, або формується як узагальнення тем різних джерел.

Бібліографічний опис (вихідні відомості) першоджерел (а) – автор, назва і число часопису, місце видання, видавництво, рік видання. У зведеному і її оглядовому рефератах бібліографічний опис на початку може бути опущений, а замість нього наприкінці наведений «Список використаної літератури».

Головна думка реферованого матеріалу. Виокремлення головної думки - доволі відповідальне завдання для референта. Якщо автор не формулює теми, референт зобов'язаний її ясно та чітко сформулювати самостійно.

Виклад матеріалу відбувається в порядку першоджерела за його розділами, параграфами тощо. Зазвичай надається формулювання питання, необхідний ланцюг доказів в логічній послідовності і висновок з поставленого питання. Викладення матеріалу засноване на узагальненні.

Вміст цієї частини різниться від одного типу реферату до іншого, залежно від цілі реферування. Так, у рефераті-конспекті необхідним є викладення всіх найважливіших положень його джерел, у т.ч. вторинних, тоді як у рефераті резюме узагальнюються першочергові положення оригіналу, вторинні виключаються.

Висновки автора першоджерела – відповіді автора на поставлені питання можуть бути наприкінці, всередині та на початку статті, висновків може бути не більше одного. Слід також зважати на той факт, що висновки автора подеколи не цілком відповідають головній думці першоджерела, що може бути спричинене факторами, які полягають поза межами викладеного тексту. Проте в більшості випадків висновки автора є логічним завершенням головної думки. Тому виявлення останньої допомагає зрозуміти і висновки автора.

Інколи авторські висновки відсутні в тексті першоджерела, і, відповідно, в рефераті відсутній цей пункт.

Референтський коментар – елемент, який наводиться в рефераті виключно в тих випадках, коли референт є достатньо компетентним у даному питанні й спроможний винести кваліфіковане судження про реферований матеріал. Коментар може міститися у самому тексті реферату, а не в кінці. Коментар може охоплювати інформацію безпосередньо про рефероване джерело, а також ширшу – про висвітлення зазначеного питання загалом.

Зміст реферату набуває більшої обґрунтованості, якщо в ньому не тільки з'ясовується актуальність проблеми, а й наводиться так звана «історія питання». Для обґрунтованого аналізу необхідне реферування не менш як

десяти джерел з обраної теми (монографії, статті). Використання робіт іноземними мовами тільки сприяє репрезентативності аналізу.

Інформація про рефероване джерело містить:

- довідку про автора та джерело,
- критичну характеристику першоджерела,
- вказівку на актуальність висвітлених у ньому питань,
- судження про ефективність запропонованих рішень,
- зазначення, на яку аудиторію розрахований реферований матеріал.

Інформація про висвітлення певного питання складається з: загальних зауважень (ідеологічного, юридичного зразка),

- зауважень з історії питання (зв'язок з минулим, теперішніми подіями), фактичні пояснення, доповнення та уточнення, без яких зміст реферату нечіткий,

- вказівку на інші матеріали та джерела з наведеного питання.

Реферат змістовно і за характером інформації залежить від першоджерела. Втім, це є новий самостійний документ.

Предмет дослідження, який описується в рефераті й проходить крізь всю його структуру, забезпечує: тематичну, логічну, граматичну, лексичну, семантичну зв'язність реферату, цілісність і послідовність викладення, єдність термінології.

Семантична адекватність та еквівалентність забезпечуються правильним використанням термінів, стислість – економічністю структури висловлювань, ми використанням **термінолексики**.

Специфіка опису в рефераті полягає в тому, що він ведеться за допомогою **ключових слів** (термінів і термінологічних словосполучень). Однак, не тільки терміни, а й будь-яке значиме слово може стати ключовим, адже опис ключовими словами повинен базуватися не на термінах, а на ідеях і поняттях, які містяться в першоджерелі, для того, щоб при індексуванні текст документу було враховано в повному обсязі.

Правила використання термінів в рефератах. Якщо реферат складається для спеціалістів, то велика кількість термінів в ньому виправдана. Спрощення, популяризація змісту першоджерела може дезорієнтувати читача так само, як і ускладнення викладу через надлишок термінів. Мова і стиль реферату мають бути такими, щоб сконцентрована в них інформація без зайвих ускладнень, сприймалася читачем.

Адекватний **понятійний апарат** повинен бути представлений на початку реферату. Понятійний апарат – необхідний інструментарій для коректного розкриття теми. Необхідно мати на увазі, що ціла низка наукових категорій трактується по-різному в залежності від позиції науковця. Тому в рефераті бажано навести різні судження та погляди на обрану проблему, а потім вказати, яку інтерпретацію обирає сам автор і навести обґрунтування.

Заголовок відіграє величезну роль в рефераті та інших наукових жанрах

Він виконує сигнально-інформаційну функцію. Відповідно, до заголовку висуваються вимоги 1) високої інформативності, 2) відповідності змісту або ідеї первинного документа, а також 3) лаконічності, 4) точності, 5) простоти, 6) зрозумілості.

Оптимальна форма заголовку – іменний тип поширеного речення з ретельно відібраними ключовими термінами, які адекватно втілюють зміст першоджерела. Можлива наявність підзаголовка, який є своєрідним уточненням заголовка. Наприклад: *“Англiцизми в нiмецькомовних текстах комп’ютерної тематики: перекладознавчий аспект”*.

Небажано використовувати в заголовку неологізми, професіоналізми, складні синтаксичні побудови (складнопідрядні й відокремлені речення тощо).

Можна виокремити декілька **типів заголовків**, в залежності від їх відповідності тексту реферату і зв’язків з заголовками першоджерел.

1. Заголовок реферату повторює заголовок першоджерела (найбільш розповсюджений тип). При реферуванні неможна змінювати заголовки деяких першотворів (наприклад, назви науково-дослідних робіт), теми яких затверджуються спеціальними рішеннями ще до отримання результатів і написання звітів.

Також неможна змінювати назви описів винаходів (патентів тощо).

2. Заголовок реферату не повторює заголовку реферованого джерела (притаманний цільовим, аспектним, фрагментним і вільним рефератам; практикується при реферуванні іншомовних першоджерел з заголовками, створеними задля реклами або інтриги).

3. Заголовок реферату складається на основі реферованого документа з введенням нього уточнюючих слів (доречно, коли заголовок не відбиває повною мірою інформативних і пошукових якостей документа або не повністю відповідає його змісту).

Методика складання тексту реферативних жанрів. Реферування й анотування – складних розумові процеси, які потребують від укладача/перекладача спільних вмінь робити з компресією матеріалу поряд з високим рівнем знання іноземної мови, якщо йдеться про реферативний або анотативний переклад.

У процесі реферування завжди виконуються два завдання: 1) виокремлення головного й 2) стисле його формулювання. Таким чином, відбувається відсіювання всього другорядного й несуттєвого і перефразування головної думки в стислу форму мовного твору.

Для успішного виконання цих завдань слід дотримуватися наступної **послідовності дій**:

1. Підготовчий етап: дослідження питання

Попередній перегляд матеріалу з метою отримання загального враження: визначається його тема, зміст, цільова спрямованість, читацька аудиторія, структура обсяг. При цьому весь текст не читається, а переглядаються заголовки, вступ, висновки, авторське резюме, ілюстрації,

формули. Побіжно виокремлюються смислові повтори, нова інформація, коло основних питань, ідеї. Визначається необхідний тип реферату.

Ретельне дослідження матеріалу: ознайомлення з повним текстом першоджерела вдумливий аналіз значимих деталей змісту, логіки текстової побудови; необхідності, проведення **бібліографічної роботи** задля поповнення власних знань з тематики оригіналу з інших джерел (енциклопедій, довідників, галузевих, лексиконів, спеціальної літератури рідною та іноземною мовами: статей, монографій, газет, журналів тощо).

Порівняння інформації першоджерела з інформацією текстів подібної тематики : порівняння явищ, процесів, фактів, описаних в оригіналі з тим, що про них відомо, визначення глибини й ступеня подібності/розбіжності порівнюваної інформації, на основі чого здійснюється визначення нового й корисного в змісті першоджерела, виокремлення суттєвих, ключових елементів змісту, оцінюється ці ідеологічна спрямованість першотвору.

2. Етапи планування

Складання докладного плану першоджерела: розбивання матеріалу на логічні уривки (розділи, підрозділи, пункти; особливо в тих випадках, коли перше джерело не містить логічного поділу на частини), називання кожного уривку. Бажано всі пункти плану формулювати називними реченнями, лишаючи після кожного вільне місце для наступного формулювання головної думки розділу.

Виокремлення головних думок розділів оригіналу і доказів, які їх доводять, записування їх одним-двома стислими реченнями, не вдаючись до прямого перекладання.

Визначення кола смислових аспектів реферату шляхом аналізу виокремлених з оригіналу відомостей, відбору найважливіших з них.

Надання заголовку реферату з огляду на головну думку першоджерела. Інколи заголовок має частину референтського коментаря. Наприклад: реферат “Правові системи та їхній розвиток” статті “Low Systems”.

Побудова схеми (плану) реферату: перегрупування матеріалу за суміжністю інформації, усунення другорядної інформації, узагальнення згрупованих один рідних фактів, їх ранжування за значимістю у висвітленні головної думки, що дозволить логічно й взаємопов’язано викласти відомості, зібрані з різних уривків першоджерела.

3. Етап безпосереднього реферування

Безпосереднє реферування в наступному порядку; реферат починається з формальних розділів (предметної рубрики, заголовку, вихідних відомостей), далі наводяться його головна думка, ключові думки згідно кожної з пунктів плану реферату і їх стисле доведення, висновок автора за матеріалами першоджерела (останній не наводиться в рефераті, якщо відсутній в оригіналі).

Надання референтського коментаря, де зазначається актуальність і

ступ і ні. прогресивності матеріалу, цільова аудиторія тощо (див. п. 7 “Основні елементи структури реферату”).

4. Завершальний етап: перевірка

Стилістичне “шліфування” тексту реферату з метою досягти стилістично однорідного і логічно побудованого викладення думки в єдиному зв’язному тексті.

Порівняння змістовної відповідності реферату першоджерелу: ретельне прочитання першоджерела й реферату з метою виявлення можливих пропусків і суттєвих фактів.

Складання остаточного тексту реферату.

Вимоги до оформлення рефератів. Реферати, які друкуються в інформаційних або реферативних виданнях, надаються у двох екземплярах до галузевих секторів.

Реферати друкуються через два інтервали.

Кожна нова думка реферату, а також і писок літератури, подається і абзацу.

Оформлення початку реферату традиційно починається з заголовку, за яким йде бібліографічний опис реферованого документа.

Залежно від мови першоджерела існують два способи оформлення початкової частини реферату:

- якщо реферований документ написано рідною мовою, а його назва збігається з назвою реферату, то вона опускається у бібліографічному описі;
- коли назва реферованого документа не збігається з назвою реферату, або якщо першоджерело написано іноземною мовою, то наводиться стандартизований бібліографічний опис першоджерела мовою оригіналу.

Обсяг реферату може бути різним: за відомостями ЮНЕСКО, він не має перевищувати 1400 знаків, тоді як в деяких випусках реферативних журналів він сягає 4000 знаків. Середній обсяг тексту реферату в друкованих знаках: 500 – для нотаток і коротких повідомлень, 1000 – для більшості статей і патентів, 2000 для документів великого обсягу (у згаданих випадках, скоріше, йдеться про реферативні анотації – *авт.*). Інколи обсяг реферату вимірюється у відсотках від обсягу першоджерела, що зазвичай становить від 10 до 30%.

Обсяг реферату залежить від умов організації, для якої цей реферат виконується. Наприклад: *за вимогами обсяг автореферату дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук – 0,7-0,9 авторського аркуша (1 авторський аркуш (АА) дорівнює 40000 знаків), доктора наук – 1,3- 1,9 АА.*

Реферат будь-якого з зазначених у цьому розділі типів, який виконується для повної організації, має відповідати її вимогам. Референт підписує реферат, ставить свої ініціали наприкінці реферату праворуч, а дату складання реферату – в тому ж рядку ліворуч.

3. Особливості анотації як жанру мовної та перекладацької діяльності

Анотація – гранично стисло сформульована характеристика матеріалу першоджерела, яка має суто інформативне значення: повідомляє про наявність роботи і доцільність глибшого знайомства з нею. Анотація відповідає на питання: про що йдеться в першоджерелі? Вона не відбиває погляду автора, не містить аргументації. Проте в ній часто відбивається структура першоджерела: називаються теми й проблеми, про яких говориться на початку/ в середині/ наприкінці статі, ціль видання та його адресат.

На відміну від реферату, анотація не може замінити собою оригінал. Вона лише має надати читачу загальної уяви про зміст книги або статті, адже питання, порушені в них, в анотації лише перелічуються без розкриття суттєвого змісту кожного з них.

Мистецтво анотації – мистецтво виокремлення найголовнішого.

Види анотацій. Анотації бувають:

Описова (надає опис матеріалу, не розкриваючи його змісту). Зазвичай складається з називних речень, які є узагальненим викладенням плану анованого джерела для надання інформації потенційному читачу. Наводиться на початку книги (статті) та починається з вихідних відомостей.

Реферативна – в гранично стислій формі надає висновки до кожного з порушених питань і до матеріалу в цілому. Аналогічна реферату-резюме. Як правило, розміщується на суперобкладинці видання для привертання уваги потенційного читача або для інформативних цілей.

Анотація-резюме – чітке відтворення головного тематичного змісту в гранично стислій формі.

Структура анотації. Структура описової та реферативної анотацій однакова.

Предметна рубрика – називається галузь знань, до якого належить ановане джерело. Наприклад, перекладознавство.

Заголовок анотації – зазвичай відповідає назві першоджерела, окрім тих випадків, коли тематика оригіналу не була відображена в його назві; в таких випадках референт сам формулює назву анотації.

Бібліографічний опис (вихідні відомості) першоджерела – вказуються його автор, назва, місце та рік видання; дуже важливий розділ для анотації, бо він дозволяє легко знайти саме першоджерело.

Загальні відомості (стисла характеристика) оригіналу – послідовно називаються всі порушені в ньому питання. Якщо анотується монографія, то перелічення полегшується наявністю змісту. Зазвичай усі питання, розглянуті в тексті, відображено в змісті. Якщо анотується стаття, то вона так само часто має розділи і параграфи, які треба перелічити в цьому розділі анотації.

Описова анотація обмежується вищезгаданими 4 пунктами, а в реферативній анотації додається ще й:

Висновок автора матеріалу з усієї його проблематики й основних питань.

Критична оцінка першоджерела – міститься далеко не в кожній

анотації, тому що сам референт не завжди може надати такої критичної оцінки. Проте наявність такої рубрики є бажаною. Зазвичай, референт викладає свій погляд на актуальність джерела, вказує на його цільову аудиторію.

Інколи в гранично стислій формі наводяться **додаткові відомості про джерело та його автора**, особливо якщо вони покликані полегшити сприйняття матеріалу анотації, або вказують на зв'язок матеріалу з іншими роботами автора.

Вимоги до оформлення анотації. Середній обсяг анотації – 600 друкованих ними (50-70 слів).

Вихідні відомості спочатку записуються мовою оригіналу, а потім дублюються в перекладі на рідну мову. Переклад наводиться для того, щоб читач, який не володіє іноземною мовою, міг отримати чітке уявлення про саме джерело.

Методика складання анотації. Робота над анотацією ведеться тим же шляхом, що й робота над рефератом (див. вище), але вона завершується на стадії **складання докладного плану**. Формулювання пунктів плану переносяться до її їм ту анотації. Процес створення анотації завершується стилістичним доопрацюванням тексту анотації.

Перекладацька реферативна діяльність забезпечує широкий доступ до інформації через ланку мовленнєвих жанрів вторинних текстів як мовних факторів «доступу».

Реферативна діяльність останнім часом набула прагматичного сенсу, поряд з технологічною й керівничою функціями. Вона сприяє розвитку соціальної компетенції людей, інтелектуального капіталу, володар якого озброєний логічною формулою «Знати, щоб значити».

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть реферування і анотування ?
2. Які відомі основні способи отримання інформації?
3. Які функції реферативних жанрів?
4. Які вам відомі жанри вторинних текстів?
5. Які різновиди рефератів вам відомі в чому їх суть?
6. Які основні елементи структури реферату?
7. Що містить інформація про рефероване джерело ?
8. Як визначити ключові слова?
9. Розкажіть про методику складання тексту реферативних жанрів?
10. Як перевірити власний текст?
11. Які види анотацій? Вимоги до оформлення анотації.

Лекція 12. Етапи проведення наукового дослідження лінгвістичного напрямку

ПЛАН

1. Підготовчий етап дослідження лінгвістичного напрямку
2. Проведення дослідження
3. Робота над текстом наукового дослідження
4. Технічне оформлення наукової роботи

Література: 1, 3, 5, 7, 13, 16

Поняття і терміни: *етапи наукового дослідження, практична значимість, новизна дослідження, об'єкт дослідження, стратифікація, композиція, локалізація, варіантифікація.*

1. Підготовчий етап дослідження лінгвістичного напрямку

Підготовчий етап наукового дослідження охоплює декілька необхідних і взаємозумовлюючих дій, а саме визначення теми наукового дослідження та її затвердження, збір та вивчення інформації, визначення основної проблеми, розробка методики та складання плану. Отже, розгляньмо деталі виконання вище зазначених процедур.

Визначення теми та теоретичних основ наукового дослідження. При виборі теми логічно спершу визначитися з напрямом дослідження, осмислити свою тему в контексті більш широкої наукової проблеми.

Назва теми повинна точно визначати предмет дослідження і відображати його проблематику. Нагадаємо, що об'єктом дослідження називається певне явище об'єктивного світу; предмет дослідження – це виділені в об'єкті властивості та якості, що підлягають аналізу. Як окремий аспект певного об'єкта він формується самою наукою.

Під проблемою розуміють складне теоретичне або практичне питання, яке потребує свого вирішення. Окреслення предмета наукового інтересу саме по собі теми не визначає. При її формулюванні необхідно продумати проблематику, що розкриватиметься в роботі, та окреслити межі спостереження (історичні, географічні тощо). У підтемі можна вказати матеріал, на якому робиться дослідження, та методику його проведення. Назва роботи не повинна починатися словами «До питання про...», «З історії (становлення, вивчення і под.)...», «Деякі питання (закономірності, тенденції)...», «Спроба аналізу...», «З досвіду дослідження...» та под. У такому формулюванні темі бракує визначеності. Слід також уникати малозрозумілих термінів.

Практична значимість наукових досліджень у лінгвістиці полягає насамперед у можливості використання його результатів у теоретичних та практичних курсах при підготовці студентів-філологів. Прикладне застосування студентських наукових робіт може реалізовуватися на

спецкурсах та факультативах, у роботі мовних наукових гуртків.

Новизна дослідження визначається такими чинниками: розв'язання завдань, які не вирішувалися попередниками; уточнення важливих положень і понять науки в світлі нових даних; вдосконалення методів дослідження. Новизна курсової або дипломної роботи може полягати в новому підході до вже розробленої в академічній науці теми, в новизні предмета або методики дослідження. Характеризуючи цей аспект роботи, належить орієнтуватися на ступінь реалізації в ній принципу функціоналізму та використанні сучасних методик лінгвістичного аналізу. Після обґрунтування теми і визначення меж дослідження можна приступати до роботи над науковими джерелами та добирати фактичний матеріал⁴¹.

Слід пам'ятати, що сам **об'єкт дослідження** – це ще не тема. Так, наприклад, об'єктом дослідження може бути певна термінологія, чи граматична категорія числа, чи синоніми тощо, але необхідно визначити проблематику, тобто, що саме і під встановити, виявити в обраному об'єкті. Наприклад, *«Лексико-семантичні та функціональні особливості хімічної термінології»*, *«Вираження категорії числа в німецькій та українській мовах: порівняльна характеристика»* тощо. Корисним буде також перевірити свій вибір теми, зіставивши її з проблематикою, що розглядається у працях, присвячених дослідженню того ж самого об'єкта.

Тема кваліфікаційної робіт може мати науково-дослідницький характер, тобто присвячена невивченому або малодослідженому питанню лінгвістичної науки, або навчально-дослідницький, в цьому разі обрана лінгвістична проблема може бути вже достатньо дослідженою в науковому плані, проте в начальних цілях вона обирається як об'єкт дослідження для навчання студента методології й методики наукового пошуку. При цьому на перший план може висувуватися прикладне (практичне) значення роботи.

Після того як була визначена та сформульована тема дослідження, її необхідно у зазначений термін затвердити на кафедрі, тобто написати заяву із зазначенням точно сформульованої теми та наукового керівника.

Збір і вивчення інформації. Інформація, необхідна для проведення дослідження, поділяється на два типи: теоретична інформація, отримана при вивченні наукової літератури з теми, та інформація практичного характеру, отримана у результаті аналізу зібраного фактичного матеріалу. І тут постає питання, з чого починати? Читати теоретичну літературу чи збирати фактичний матеріал? Бажано робити це паралельно. Проте, досвід показує, що іноді на початку краще розібратися з фактами (певний рівень теоретичних знань зазвичай отримують у результаті вивчення навчальних дисциплін тощо), а вже потім зібрати всі існуючі погляди на цю проблему. Інакше дослідник-початківець може відчувати нездатність зупинитися, тобто чим більше він читає, тим більше залишається того, що слід прочитати ще. Процес стає безкінечним,

⁴¹ Арешенков Ю.О. Основи лінгвістичних досліджень: Матеріали до спецкурсу для студентів філологічних спеціальностей.. Кривий Ріг: КрДПУ, 2006. 50 с.

а власна думка — нестійкою.

Однією з перших труднощів, з якою стикається дослідник, є точне виокремлення об'єкта дослідження та узгодження з ним предмета та матеріалу, на якому проводиться розвідка. Коли ж це зроблено вірно, то знайти необхідну інформацію буде неважко. Звичайно, ідеальним випадком буде знаходження літератури, у якій висвітлюються і об'єкт, і предмет дослідження, і навіть залучено той самий фактичний матеріал. Але тоді постає питання, що ж нового можна буде розкрити у дослідженні, що проводиться, якщо раніше все було начебто досліджено? Виходом з цієї проблемної ситуації може бути, наприклад, застосування нового підходу та інших методів дослідження, що вірогідно призведе до нових результатів.

На основі аналізу інформаційних джерел можливо визначити стан вивчення питання, історію його виникнення, результати, які вже мають місце, методи вивчення.

У вивченні інформаційних джерел можна виділити такі етапи:

1. Пошук необхідних джерел та попереднє ознайомлення з ними (з бібліографічними, довідковими виданнями, каталогами, реферативними журналами)

2. Вивчення літературних джерел (читання, конспектування, реферування, анотування, виписки тощо).

3. Систематизація та використання інформаційного матеріалу в процесі дослідження (аналіз й узагальнення, створення власної картотеки, підготовка анотацій, рефератів, огляду літератури).

Для пошуку теоретичної інформації залучаються підручники, посібники, монографії, автореферати дисертацій і власне дисертації, статті у фахових журналах, збірках наукових праць, а також тези конференцій, для роботи з якими необхідні навички роботи в бібліографічних каталогах.

У знайденій інформації потрібно відібрати необхідне й стисло зафіксувати потрібний матеріал у конспекті, завдяки якому можлива подальша систематизація отриманої інформації.

Ступінь переробки чужого тексту може бути при цьому різним. Записувати своїми словами хоча б частину інформації дуже корисно, оскільки завдяки такій переробці інформацію краще розуміти і запам'ятовувати. При дослівно му записуванні дуже важливо позначати цитати ланками, а лакуни (пропуски) крапками, інакше в подальшому можна випадково вдатися до плагіату, наводячи чужі слова без лапок. Усі цитати слід ретельно перевіряти.

Збір інформації за темою потрібно поєднувати з аналізом прочитаного, привчаючи себе до критичного та творчого сприйняття.

Основними джерелами відбору фактичного матеріалу для філологічних робіт є тексти, словники та опитування інформантів. Обсяг відібраного матеріалу залежить від типу та частотності об'єкта. Так, для аналізу функціонування и тексті шести слів неповної предикації необхідними були декілька тисяч прикладів, оскільки для цих шести слів потрібно було враховувати досить різноманітні зв'язки. У праці ж про авторські неологізми

вже самий пошук є нелегким завданням, і відібрані, наприклад, 400-500 прикладів дозволять зробити цікаві й обґрунтовані висновки.

Основним джерелом фактичного матеріалу для філологів є оригінальні тексти: художні, наукові, газетні, публіцистичні, фахові тощо, а для філологів перекладачів це можуть також бути не лише тексти, а й їх переклади.

Джерело матеріалу повинно точно відповідати поставленому завданню. Великі групи лексики досліджуються за допомогою словників, валентність тих чи інших одиниць — у текстах. Комбіноване використання джерел різних типів збільшує достовірність: результати, отримані на лексикографічному матеріалі (у словниках), можна перевіряти на текстах або за допомогою інформантів (носіїв мови).

Але слід пам'ятати, що треба не просто знаходити необхідну наукову інформацію, а і грамотно її переробити і показати, як і звідки отримані ті чи інші відомості; передумовами цьому є достатній рівень самостійності та наукової спостережливості.

В усіх формах накопичення матеріалу необхідно точно вказувати вихідні дані інформаційного джерела, а саме: прізвище та ініціали автора, назву публікації видавництво, місце та рік видання, відповідні сторінки тексту, загальний обсяг роботи.

У процесі наукового пошуку дослідник звертається до великої кількості наукових джерел, в яких можна зустріти неоднакові тлумачення окремих понять. Це викликає необхідність проведення теоретичної роботи з уточнення понятійного апарату дослідження, що передбачає вибір та осмислення тих наукових визначень, які найточніше характеризують поставлену проблему.

Робота над понятійним апаратом є конче важлива. Слід мати на увазі, що в науці наукові визначення іноді межують з побутовою, загальноживаною мовою, а це призводить до їх некоректного використання.

Типовим недоліком є довільне вживання термінів. Не можна погодитися із досить поширеною «термінотворчістю», за якої в дослідження вводяться, незвичні терміни, що не мають потрібної обґрунтованості та переконливості.

Правильним є застосування вже апробованих, поширених, зрозумілих термінів. Їх так звана «чистота» має суттєву ознаку високого рівня проведеного дослідження. Цього можна досягти глибоко вивчаючи літературу, ознайомлюючись з різними існуючими підходами до визначення змісту певних наукових понять, вибору однієї з можливих позицій та обґрунтування її в теоретичній частині дослідження.

Визначення проблеми дослідження, розробка методики. Після того, як було зібрано і вивчено інформацію за темою, наступним необхідним етапом є визначення основної проблеми (питання) дослідження. Для цього потрібно сформулювати проблему, виконуючи такі дії: виокремити центральне питання, зафіксувати те протиріччя, що зумовило проблему, та спробувати описати очікуваний результат.

Наступним кроком буде побудова проблеми, яка складається з таких операцій:

- **стратифікація** — «розбиття» проблеми на підпитання, без відповідей на які не можна отримати відповідь на основне проблемне питання;
- **композиція** — групування та визначення послідовності вирішення підпитань, що складають проблему;
- **локалізація** — обмеження сфери вивчення відповідно до потреб дослідження і можливостей дослідника та відмежування відомого від невідомого у сфері, що обрана для вивчення;
- **варіантифікація** — можливість заміни будь-якого питання проблеми іншим.

Далі необхідно оцінити проблему, починаючи з виявлення всіх умов, необхідних для вирішення проблеми, враховуючи методи, засоби, прийоми та методики. Корисними також буде з'ясування ступеня проблемності, тобто співвідношення відомого і невідомого в тій інформації, яку необхідно використати для вирішення проблеми, та знаходження серед уже вирішених проблем аналогічних тій, що вирішується.

Однією з основних передумов вирішення проблеми та отримання достовірних результатів є розробка методики дослідження — методів та прийомів, необхідних для дослідження.

Для цього рекомендується укласти перелік методів та прийомів, які можуть сприяти вирішенню поставлених задач та визначити серед них основні й допоміжні. Доцільним буде також перевірити можливість застосування методів, що використовуються в суміжних дисциплінах.

Слід зазначити, що для ефективного застосування методів та прийомів дослідження необхідно добре знати всю процедуру реалізації того чи іншого методу.

Тому, якщо таких імамів» недостатньо, слід досконало вивчити обрані методи дослідження ще до його початку.

Складання плану дослідження. Цей етап дослідження охоплює передусім планування проведення дослідження, а вже потім укладання плану розвідки однієї з основних частин роботи.

Для планування проведення дослідження необхідно насамперед уточнити формулювання теми, щоб уникнути в подальшому неприємностей щодо невірної проведеного дослідження, невідповідності дослідження затвердженій темі тощо.

Планування проведення дослідження повинно ґрунтуватися на здатності та можливості дослідника обґрунтувати обрану тему, представити коротку інформацію про її сучасний стан, надати розгорнуту характеристику цілей та завдань, вмотивувати вибір методів та об'єкта дослідження. Слід зазначити, що у плануванні необхідно враховувати не лише те, що потрібно зробити, а і те, як це зробити.

З укладеним робочим планом слід ознайомити наукового керівника, який допоможе відкоригувати його та встановити терміни його виконання.

Після процедури планування дослідження можна братися до укладання тіла ну курсової, кваліфікаційної, дисертаційної роботи, який у подальшому

буде покладений в основу змісту роботи. Для укладання плану дослідження рекомендується провести підготовчу роботу, яка допоможе точно виділити та сформулювати його пункти.

Насамперед слід уточнити поставлене питання дослідницької роботи чітким визначенням основного терміна (ключового слова) питання, тобто з'ясуванням, про який об'єкт необхідно надати інформацію і якою повинна бути ця інформація. Потім обрати основу для редукції (зведення) поставленого питання до допоміжних, причому вибір цієї основи може бути різним, але визначається все ж таки поставленим завданням. Все це надає можливість поділити головне поняття, і, в такий спосіб, головне завдання на допоміжні. Таким чином, основне питання, тобто початкове питання або питання нульового рівня виступає основним заголовком наукової роботи, допоміжні питання першого рівня м головками розділів, допоміжні питання другого рівня – заголовками підрозділів і т. д.

2. Проведення дослідження

Обробка наукової інформації. Однією з основних передумов наукового дослідження є отримання нової наукової інформації на основі застосування необхідних методів. Слід зауважити, що крім основних методів, обраних для дослідження лінгвістичних явищ, є необхідним використання і таких методів, як:

- спостереження фактів з метою встановлення основних ознак, властивостей, передумов існування досліджуваних явищ тощо;
- експеримент – підтвердження чи спростування висунутої гіпотези дослідження (прогнозування щодо отриманих результатів) на основі безпосереднього практичного аналізу;
- опитування респондентів як носіїв мови для встановлення основних характеристик та ознак досліджуваного явища;
- логічний аналіз результатів спостереження, тобто їх систематизація, виокремлення значущого, другорядного, та синтез – узагальнення й формулювання гіпотез, теорій;
- метод абстрагування, який базується на встановленні суттєвих властивостей і зв'язків предмета та відмежуванні від інших, часткових його властивостей та зв'язків;
- формалізація – відтворення змісту сукупності знань про об'єкт дослідження (міркувань, доказів, класифікацій тощо) у вигляді формальної системи;
- моделювання, сутність якого полягає в побудові та вивченні моделей реально існуючих предметів, процесів, явищ з метою отримання пояснень і висвітлення цих явищ, а також для прогнозування явищ, що викликають інтерес дослідника.

Після отримання наукової інформації за допомогою зазначених методів її слід уважно **перевірити на достовірність та об'єктивність**, тобто:

- чи проводилися дослідницькі операції лише з реальними фактами, які чітко відмежовуються від гіпотез та припущень,

- чи перевірені узагальнення та висновки,
- чи проведені дослідницькі операції до кінця та чи висвітлені всі аспекти проблеми,
- чи не були випадково сфальсифіковані наукові дані.

Крім цього слід пам'ятати, що висунуті положення завжди необхідно підкріплювати їх обґрунтуванням та доведенням, а основні поняття дослідження – точними і чіткими визначеннями.

Формулювання результатів наукової роботи. На цьому етапі необхідно перевірити завершеність кожної окремої частини роботи і доказовість аргументації в масштабі всієї роботи. Лише після цього доцільно формулювати висновки, починаючи поступово з другорядних питань, завершуючи основною проблемою. Висновки щодо отриманих допоміжних результатів допоможуть вірно і точно сформулювати висновки щодо основного результату. Наприкінці доцільно буде також сформулювати висновки за питаннями практичного значення і використання отриманих результатів.

Тут потрібно конкретно довести, що положення, висновки, рекомендації, виведені в роботі, є обґрунтованими і достовірними, тобто реально (об'єктивно) існуючими в природі чи в техніці. Тільки вагомі докази дають підставу довіряти проведеним дослідженням, уникнути при цьому помилкових висновків і не дати, в окремих випадках, сприйняти бажане за дійсне.

При підтвердженні наукового результату практикою потрібний збіг виведе них з теорії положень з явищами, які спостерігаються у практичних ситуаціях.

3. Робота над текстом наукового дослідження

Структура наукового дослідження. Робота повинна містити:

1. Титульний аркуш
2. Зміст
3. Перелік умовних позначень (за необхідністю)
4. Вступ
5. Основна частина (розділи, підрозділи, підпункти, висновки)
6. Висновки
7. Список використаних джерел
8. Додатки (за необхідністю)
9. Резюме (за вимогою).

1. Титульний аркуш. Для кваліфікаційної (курсової) роботи оформлюється один титульний аркуш (мовою написання роботи). Титульна сторінка є першою сторінкою роботи, її включають до загальної нумерації сторінок випускної роботи.

Номер сторінки на титульному аркуші не ставлять.

2. Зміст. Зміст є другою сторінкою роботи. Він містить найменування та по мери початкових сторінок усіх розділів, підрозділів та пунктів (якщо вони мають заголовки), зокрема, переліку умовних позначень, вступу, розділів,

висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, списку використаних довідкових матеріалів, списку джерел ілюстративного матеріалу, додатків

3. Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів (за необхідністю). Якщо в роботі вжито специфічну термінологію, а також маловідомі скорочення, нові символи, позначення і таке інше, то їх перелік може бути по даний у роботі окремим списком, який розміщують перед вступом.

4. Вступ. У вступі подають загальну характеристику кваліфікаційної (курсової) роботи в рекомендованій нижче послідовності.

Вступ починається з **розкриття сутності проблеми** (задачі) і висвітлення плану, значущості, підстав і вихідних даних для розробки теми та обґрунтування необхідності проведення дослідження.

Актуальність дослідження конкретної наукової проблеми зумовлюється соціальним замовленням, практичними завданнями певної галузі науки, необхідністю розширення сучасних уявлень про певні процеси чи явища, недостатнім рівнем розробки окремих аспектів наукової проблеми. Шляхом критичного аналізу та порівняння з відомими розв'язаннями проблеми (задачі) обґрунтовується актуальність та доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва. Тобто, актуальність полягає, насамперед, у можливості використання результатів, отриманих у ході дослідження, для вирішення інших науково-практичних завдань.

Мета дослідження є визначенням авторської стратегії щодо здобуття нових знань про об'єкт та предмет дослідження і формулюються як головне завдання дослідження. Слід зазначити, що мету і завдання дослідження не можна формулювати словами «дослідити», «проаналізувати», «вивчити» тощо, оскільки такі формулювання не спрямовані на отримання конкретного результату, а відображають лише процес дослідження. Тому доцільними були б, наприклад, такі формулювання, як «встановити», «виявити», «розробити», «визначити», «класифікувати» тощо.

Завдання дослідження повинні давати уявлення про те, що саме необхідно зробити в роботі для отримання конкретних результатів і досягнення поставленої мети. Весь комплекс завдань – це алгоритм конкретної програми дослідження, зумовлений логікою етапів наукового пошуку. Інакше кажучи, завдання дослідження це редукція основної мети, тобто зведення її до допоміжних питань, вирішення яких буде сприяти розкриттю основної проблеми (мети дослідження). Кількість завдань зумовлюється метою, але їх не повинно бути менше 2-3.

Об'єкт дослідження – це частина об'єктивної реальності, яка на конкретному етапі стає предметом теоретичної та практичної діяльності дослідження. Іншими словами, об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і власне досліджується.

Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Предмет дослідження розкриває окремі аспекти об'єкта. В об'єкті дослідження визначається

загальна сфера наукового пошуку, а в предметі чітко позначається явище, етап чи процес, що розглядатимуться в роботі в межах досліджуваного об'єкта.

Методи дослідження. Подається перелік використаних методів дослідження для досягнення поставленої мети. Використані методи значною мірою визначають результативність дослідження, форми організації роботи, загальну методологічну орієнтацію автора. Перераховувати методи слід не відірвано від змісту роботи, а коротко та змістовно визначаючи, що саме досліджувалося тим чи іншим методом. Надасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Наукова новизна одержаних результаті (цей пункт включають лише до робіт, в яких дійсно отримані нові наукові результати). Подають коротку анотацію по них наукових положень (рішень), запропонованих автором особисто. Необхідно показати відмінність одержаних результатів від відомих раніше, описати ступінь новизни («вперше одержано», «удосконалено», «дістало подальший розвиток»).

До цього пункту не можна включати опис прикладних (практичних) результатів, отриманих у вигляді способів, методик, схем тощо. Слід розмежовувати одержані наукові положення і нові прикладні результати, що впливають з теоретичного доробку автора.

Теоретичне значення одержаних результатів. У роботі, що має теоретичне значення, треба подати відомості про наукове використання результатів дослідження або рекомендації щодо їх використання.

Практичне значення отриманих результатів. Це можуть бути нові способи, технології, методи, методики, параметри тощо, тобто те нове, що дає виконана робота для практики роботи тієї чи іншої галузі науки або промисловості із зазначенням ступеня готовності до використання або масштабів використання.

Треба стисло повідомити про впровадження результатів досліджень, назвав ній організації, в яких здійснена реалізація, а також підкреслити корисність того чи іншого заходу для людини, суспільства загалом і т. ін.

Апробація результатів роботи. Треба вказати, на яких наукових конференціях, нарадах, науково-методичних семінарах тощо оприлюднені результати дослідження.

Публікації. Необхідно зазначити надруковані за результатами дослідження статті в наукових журналах, збірках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій.

Наприкінці вступу розкривається **структура роботи**, а саме, з яких основних частин складається виконане наукове дослідження.

Кожна з зазначених частин вступу повинна виділятися напівжирним шрифтом та йти у встановленій послідовності.

5. Основна частина роботи складається з розділів, підрозділів, пунктів та підпунктів, висновків до розділів. Кількість розділів 2-3. Число розділів дисертаційної роботи може перевищувати вказану кількість, якщо поява четвертого і подальших розділів продиктована логікою дослідження, причому

в кожному розділі розглядається окреме важливе питання, яке неможливо включити до попередніх розділів.

Назву кожного розділу треба сформулювати таким чином, щоб вона не виявилась ширшою за тему самого дослідження або була рівновеликою їй. Розділ є тільки одним з аспектів теми, і його назва повинна віддзеркалювати цю підпорядкованість.

Кожний розділ повинен складатися не менш як з двох підрозділів.

Бажано, щоб основному тексту кожного розділу передував короткий опис обраного напрямку дослідження та обґрунтування застосованих методів дослідження. Кожну частину розділу (підрозділ, пункт, підпункт) доцільно закінчувати коротким узагальненням, що допоможе в подальшому сформулювати висновки.

У кінці кожного розділу формулюють висновки зі стислим викладенням наведених у розділі наукових і практичних результатів.

РОЗДІЛ 1, як правило, має теоретичний характер, де подається загальне теоретичне підґрунтя того дослідження, яке автор прагне здійснити, посилання на наукові праці, де вже розглядалася досліджувана проблема, визначення основних понять і категорій проблеми, характеристика основних використаних термінів і понять, критичний аналіз праць інших дослідників, інформація про історію розгляду проблеми науковцями тощо. Стисло, критично висвітлюючи роботи попередників, автор повинен назвати ті питання, що залишилися невирішеними і, отже, визначити своє місце у розв'язанні проблеми. Загальний обсяг огляду літератури не повинен перевищувати 20 % обсягу основної частини роботи. Бажано закінчити цей розділ коротким резюме стосовно необхідності проведення досліджень у даній галузі.

РОЗДІЛ 2 та наступні розділи мають практичний характер, де на прикладах, зібраних автором з джерел оригінального ілюстративного матеріалу, доводяться робоча гіпотеза роботи та теоретичні положення, що були окреслені в розділі 1. Кожний розділ роботи завершується стисло викладеними узагальненнями та висновками до розділу.

6. Висновки. У **ВИСНОВКАХ** підбиваються підсумки дослідження, викладаються найважливіші наукові та практичні результати, що одержані в роботі, надаються відповіді на проблематичні питання, що були поставлені у ВСТУПІ, наводяться рекомендації щодо практичного застосування отриманих результатів, перспективи та напрями подальшого дослідження теми. З огляду на вище зазначене у тексті висновків вже не вживаються приклади, цитування інших авторів тощо.

У висновках необхідно наголосити на якісних та кількісних показниках здобутих результатів, обґрунтувати достовірність результатів, викласти рекомендації щодо їх використання.

7. Список використаних джерел. Бібліографічний апарат курсової та кваліфікаційної роботи — ключ до використаних автором джерел. Крім того, він певною мірою відбиває наукову етику і культуру наукової праці. Саме з

нього можна зробити висновок про ступінь ознайомлення автора з наявною літературою стосовно досліджуваної проблеми. Бібліографічний апарат науково-дослідної роботи складається з бібліографічного списку (списку використаних джерел) і бібліографічних посилань, які оформлюються відповідно до чинних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ – елемент бібліографічного апарату, котрий містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків. Це одна із суттєвих частин роботи, що віддзеркалює самостійну творчу працю її автора і демонструє ступінь фундаментальності проведеного дослідження. Не слід включати до переліку ті джерела, на які не були зроблені посилання в роботі, таким чином, на кожне джерело повинно бути посилання у тексті роботи. Крім того, до цієї частини не рекомендується включати енциклопедичні та тлумачні словники, газети, науково-популярну та художню літературу, окрім випадків, коли вони є джерелами ілюстративного матеріалу або довідковими джерелами, а їхні уривки використані у вигляді цитат для уточнення певного поняття, терміну, підтвердження наведеної думки прикладами з тексту тощо. В таких випадках слід включити вищезгадані джерела до списку літератури (в цьому разі рекомендується подання списку літератури за алфавітом, з рубрикацією), а в тексті дослідження зробити посилання на відповідне джерело, вказавши конкретну сторінку, звідки узяті цитата. Кількість ілюстрованих та довідкових джерел не може перевищувати кількість **науково-теоретичних** джерел, використаних у дослідженні.

Бібліографічний опис оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» з урахуванням правок (код УКНД 01.140.40)

Список використаних довідкових джерел. У науковій роботі після списку використаних науково-теоретичних джерел слід наводити список використаних довідкових джерел, до якого вносяться словники, енциклопедії, довідники, довідкові джерела з мережі Інтернет тощо (якщо автор роботи використав ці джерела). Посилання на ці джерела в тексті роботи та їх бібліографічний опис у списку оформлюється згідно з вимогами до посилань і бібліографічного опису наукових джерел.

Список джерел ілюстративного матеріалу. Після списку використаних довідкових джерел слід наводити список джерел ілюстративного матеріалу, до якого вносяться офіційні документи, закони, постанови, міжнародно-правові документи, наукові або технічні джерела, газети, журнали, художні твори, джерела і мережі Інтернет, електронні носії інформації тощо, з яких автор наукової роботи брав приклади для аналізу.

8. Додатки. До додатків доцільно включати: тексти для аналізу, використані в ході дослідження, термінологічні словники та глосарії, вправи та методичні матеріали для подальшого використання у навчальному процесі, фотокопії текстів (документів, схем, фотографій), слайди, аудіо та відеозаписи, таблиці допоміжних даних тощо. Таблиці, графіки, схеми, що

наводяться в основній частині роботи або у додатках, повинні бути пронумеровані і мати заголовки.

9. Резюме. До кваліфікаційних (курсівих) робіт додається резюме обсягом до двох сторінок англійською мовою. У резюме вказують мету завдання та матеріал дослідження, стислий зміст роботи, основні отримані результати та висновки. Текст резюме до кваліфікаційної (курсівих) роботи не підшивається, а подається разом з роботою.

Резюме дисертації не складається. Натомість в авторефератах дисертаційних робіт наводяться анотації роботи українською, російською та англійською мовами. Одна з анотацій іноземними мовами (російською або англійською) є розширеною і має обсяг 2 сторінки, дві інші — по ½ сторінки.

4. Технічне оформлення наукової роботи.

Випускні роботи кваліфікаційних рівнів «бакалавр», і «магістр» необхідно оформлювати відповідно до державного стандарту.

Чинні нормативні документи, що регламентують вимоги до оформлення наукових текстів:

1. ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

2. ДСТУ 8302-2015 «Інформація та документація Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

3. ДСТУ 3017-2015 «Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять».

4. ДСТУ 3008-2015 «Інформація та документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура та правила оформлення».

5. ДСТУ 3814-98 «Інформація та документація. Видання. Міжнародна стандартна нумерація книг».

6. ДСТУ 4861-2007 «Інформація та документація. Видання. Вихідні відомості».

Нормативні параметри форматування та обсягу наукової роботи

1. Форматування наукової роботи

Роботу друкують за допомогою принтера на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) з книжною орієнтацією до 28-30 рядків на сторінці та 60-65 знаків у кожному рядку. Можна також використати папір форматів у межах від 203x288 до 210x297 мм і подати таблиці та ілюстрації на аркушах формату А3.

Оформлення випускної роботи за допомогою комп'ютерної техніки виконується з використанням шрифту Times New Roman з полуторним міжрядковим інтервалом і кеглем 14 пунктів.

Шрифт друку повинен бути чітким з однаковою щільністю тексту.

Текст випускної роботи друкують, залишаючи, зазвичай, береги таких розмірів: лівий – 25 мм, правий – 15 мм, верхній – 20 мм, нижній – 20 мм.

Кількість знаків у роботі визначає її обсяг. За одиницю обсягу авторського твору прийнято **авторський аркуш**, який дорівнює 40.000 друкованих знаків (літер, розділових знаків, цифр) і пробілів між словами.

Якщо на сторінці 30 рядків, у кожному з яких приблизно по 60 знаків, то загальна кількість знаків на сторінці – 1800. Відповідно, один авторський аркуш складатимуть $40.000:1800 = 22$ сторінки.

Відстань між назвою розділу і наступним текстом, між кінцем тексту і заголовком підрозділу, заголовком розділу і підрозділу має дорівнювати 3-4 інтервалам, тобто текст повинен починатися після 1 пропущеного рядка.

Міжрядковий інтервал у заголовку розділу або підрозділу повинен бути таким самим, як і в тексті роботи.

Абзацний відступ має дорівнювати 12 мм і повинен бути однаковим по всій роботі.

Не дозволяється розміщувати назву підрозділу, пункту або підпункту в нижній частині сторінки, якщо після неї розміщено менше 2 рядків тексту.

Кожну структурну частину роботи (**ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ, ВСТУП, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ**) треба починати з нової сторінки.

2. Обсяг наукової роботи

Обсяг основного тексту наукової роботи визначається залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня і групи спеціальностей. До загального обсягу наукової роботи не входять додатки, список використаних джерел, таблиці та рисунки (малюнки), які повністю займають площу сторінки. Але всі сторінки зазначених елементів випускної роботи підлягають наскрізній нумерації на загальних засадах (див. далі п. «Правила нумерації»).

Наукові роботи групи гуманітарних спеціальностей повинні мати наступний обсяг сторінок формату А4 (за умов дотримання правил форматування випускної роботи):

- 1) курсові роботи – 25-30 сторінок (1,1 – 1,3 АА);
- 2) випускні роботи для освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» 10-15 сторінок (1,8-2 АА);
- 3) випускні роботи для освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» – 85–100 сторінок (4-4,5 АА).

Оформлення заголовків структурних частин

Заголовки **структурних частин випускної роботи ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ, ВСТУП, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ** друкують великими літерами напівжирним шрифтом симетрично до набору (посередині рядка без абзацного відступу).

Заголовки **підрозділів** (1.1.; 3.2. тощо) друкують маленькими літерами (крім першої великої) напівжирним шрифтом з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Текст роботи починається з наступного рядка, через 3-4 інтервали (1 пропущений рядок).

Заголовки **пунктів** друкують жирним шрифтом маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу в розбивку (розрядженим шрифтом з інтервалом в 1 пт) в підбір до тексту (текст пункту слідує відразу після

заголовка, продовжуючи той самий рядок). У кінці надрукованого заголовка пункту ставиться крапка. Відразу після заголовку пункту починається текст без переходу на наступний рядок.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) та текстом повинна дорівнювати 3-4 інтервалам (робиться відступ в 1 рядок). Докладніше див.

Правила нумерації

Нумерацію сторінок розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №.

Всі сторінки випускної роботи нумерують. Першою сторінкою випускної роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок випускної роботи, не проставляючи його номера. Наступні сторінки нумерують у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці.

Нумерація розділів, підрозділів, пунктів. Такі структурні частини випускної роботи, як зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, список використаних джерел не мають порядкового номера. Всі аркуші, на яких розміщені згадані структурні частини випускної роботи, нумерують звичайним чином. Не нумерують лише їх заголовки, тобто не можна друкувати: «1. ВСТУП» або «Розділ 6. ВИСНОВКИ».

Номер **розділу** ставлять після слова «**РОЗДІЛ**», після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу.

Підрозділи нумеруються в межах кожного розділу перед назвою підрозділу. Номер підрозділу складається і номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. В кінці номера підрозділу також ставлять крапку (наприклад: 1.2. – другий підрозділ першого розділу). Заголовки підрозділів друкуються у тому ж рядку, після номеру, з абзацного відступу з великої літери жирним шрифтом без крапки в кінці заголовка. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Між заголовком підрозділу і текстом (зверху і знизу) залишається один пропущений рядок.

Пункти нумеруються в межах кожного підрозділу. Номер пункту складається і порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між цифрами та в кінці номеру пункту ставлять крапки (наприклад: 1.2.3. – третій пункт другого підрозділу пер того розділу). Заголовки пунктів друкуються з абзацного відступу з великої літери жирним шрифтом в підбір до тексту. В кінці заголовка пункту ставиться крапка та на тому ж рядку починається текст пункту. Пункт може не мати заголовка.

Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими ж правилами, як пункти.

Технічне оформлення структурних частин наукової роботи

1.Титульний аркуш. Титульний аркуш кваліфікаційної роботи оформлюється відповідно до існуючого у виші зразка. Він є першою сторінкою роботи, однак номер сторінки на титульному аркуші не ставиться.

На титульному аркуші зазначаються: 1) найменування закладу вищої

освіти, де виконана робота; 2) прізвище, ім'я, по-батькові автора роботи; 3) тема роботи (згідно наказу «Про затвердження тематики кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційного рівня магістр» на _____ навчальний рік»); 4) шифр і найменування спеціальності; 5) освітньо-кваліфікаційний рівень, який здобуває студент; 6) відомості (науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали) про наукового керівника, виконавця нормоконтролю; 7) місто і рік.

2. Зміст. Зміст (друга сторінка роботи; номер зазначається праворуч угорі) подають на початку курсової, кваліфікаційної роботи з найменуваннями та номерами початкових сторінок усіх розділів, підрозділів і пунктів (якщо вони мають заголовки). Також обов'язково позначаються перелік умовних позначень (за наявності), вступ, висновки до розділів, загальні висновки, додатки, список використаної літератури.

Заголовок структурної частини **ЗМІСТ** друкують великими літерами жирним шрифтом симетрично до тексту без абзацного відступу. Крапку в кінці заголовку не ставлять. Між заголовком та текстом робиться пробіл у 3-4 інтервали (1 пропущений рядок).

Заголовки однакових ступенів рубрикації розташовуються у змісті один під одним. Заголовки кожного наступного ступеня (підрозділів стосовно розділів, пунктів стосовно підрозділів) зміщують на 1 абзацний відступ праворуч відносно заголовків попереднього ступеня. Всі заголовки починають з великої літери, крапку наприкінці заголовку не ставлять. Останнє слово кожного заголовка з'єднують крапками з відповідним йому номером сторінки в правому стовпчику змісту, залишаючи по 1 пробілу після заголовку та перед номером сторінки. Слова **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, ВСТУП, РОЗДІЛ (ТА НАЗВА), ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ** друкуються великими літерами.

3. Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів подається у вигляді окремого списку, який розміщується перед вступом.

Заголовок розділу **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ** друкують великими літерами жирним шрифтом відцентровано (без абзацного відступу), симетрично до тексту. Крапку в кінці цього напису не ставлять. Між заголовком та текстом робиться пробіл у 3-4 інтервали (1 пропущений рядок).

Перелік друкують двома колонками, в яких ліворуч за абеткою наводять, наприклад, скорочення, праворуч – їх детальне розшифрування.

Якщо в кваліфікаційній роботі спеціальні терміни, скорочення, символи, позначення і таке інше повторюються менше ніж тричі, перелік не складають, а їх розшифрування наводять у тексті при першому згадуванні.

4. ВСТУП. Цей структурний розділ починається з нової сторінки, зі слова **ВСТУП**, написаного великими літерами жирним шрифтом відцентровано, симетрично до тексту. Крапку в кінці цього напису не ставлять. Між заголовком **ВСТУП** і текстом робиться відступ у 3-4 інтервали (пропускається 1 рядок).

Кожна зі структурних частин вступу (**актуальність дослідження, мета**

дослідження, завдання, об'єкт, предмет дослідження, методи дослідження, наукова новизна, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, апробація результатів роботи, публікації) повинна виділятися напівжирним шрифтом та подаватися у зазначеній послідовності.

Орієнтовний обсяг вступу 2-4 сторінки.

5. Основна частина. Основна частина випускної роботи складається і розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, висновків до розділів. Кожний розділ по минається з нової сторінки зі слова **РОЗДІЛ** та його порядкового номеру арабськими цифрами, які друкуються великими літерами жирним шрифтом відцентровано, симетрично до тексту. Крапку в кінці цього напису не ставлять. Потім з нового рядка великими літерами жирним шрифтом відцентровано, симетрично до тексту, без крапки в кінці пишуть заголовки кожного розділу. Перенесення слів у заголовку розділу не допускається.

Частини розділів (підрозділи, пункти, підпункти, висновки до розділів) розміщуються відповідно один за одним у встановленій послідовності. Слід проте зазначити, якщо заголовок підрозділу, пункту тощо залишається наприкінці сторінки і під ним вміщається менше 2 рядків тексту, то в такому разі підрозділ або пункт разом з його назвою переноситься на наступну сторінку.

Фактичний матеріал, приклади у тексті основної частини роботи бажано виділяти курсивом для кращого сприйняття інформації, а значення слів подавати до того ж у лапках які повинні бути однаковими у тексті всієї роботи.

6. Висновки. Цю структурну частину роботи починають з нової сторінки. Заголовок структурної частини **ВИСНОВКИ** друкують без лапок великими літерами, жирним шрифтом симетрично до тексту. Крапку в кінці заголовку не ставлять. Між заголовком та текстом робиться пробіл у 3–4 інтервали (1 пропущений рядок).

Висновки курсової роботи викладаються на 2–3 сторінках, а кваліфікаційної – 4-5 сторінках.

7. Список використаних джерел. До обсягу кваліфікаційної (курсвої) роботи ця структурна частина не входить, але наскрізна нумерація сторінок роботи продовжується.

Кількість наведених бібліографічних джерел у переліку повинна бути не меншою: для реферату – 20, для кваліфікаційної роботи освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» – 60. До того ж, не менше 20 % від кількості використаних джерел мають бути видані не пізніше ніж за 5 років до часу захисту роботи.

Бібліографічний опис кожного джерела складають безпосередньо за друкованим твором або виписують із каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв і т. ін. Завдяки цьому можна уникнути повторних перевірок, вставляння пропущених відомостей.

Відомості про джерела, включені до списку, треба давати відповідно до ви мої державного стандарту з обов'язковим наведенням назв праць. Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів із бібліотечної та видавничої справи. Зокрема потрібну інформації можна одержати із таких стандарті: ДСТУ 8302-2015 «Інформація та документація Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»

Список використаних джерел слід укладати 1) в порядку згадування їх у тексті за наскрізною нумерацією (ДСТУ 3008-95 і МОНМС України віддають перевагу цьому способу як найзручнішому для користування), або 2) в алфавітному порядку прізвищ перших авторів, або 3) в хронологічному порядку.

При оформленні списку літератури за алфавітом або хронологією можливий його поділ на частини «Науково-теоретичні праці», «Довідкова література» та «Джерела ілюстративного характеру». Заголовки цих структурних частин оформлюються відповідно до правил оформлення підрозділів, але без нумерації. Використані джерела у всіх трьох частинах підлягають єдиній суцільній нумерації.

8. Додатки. Додатки оформлюють як продовження випускної роботи на наступних її сторінках або у вигляді окремої частини (книги), розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті випускної роботи. Останній варіант бажаний за наявності у складі додатків декількох його складових частин.

Якщо додатки оформлюють як продовження випускної роботи, то цей розділ починається з заголовку **ДОДАТКИ**, який друкується великими літерами, напівжирним шрифтом, відцентровано. Між заголовком та текстом робиться пробіл у 3-4 інтервали (1 пропущений рядок). Кожен підрозділ Додатків (Додаток А, Додаток Б) починають з нової сторінки, їм дають заголовки, надруковані вгорі напівжирним шрифтом малими літерами з першої великої симетрично до тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої напівжирним шрифтом друкується слово «Додаток» і велика літера, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, ї, И, О, Ч, Б, наприклад: «Додаток А», «Додаток Б» і т. д. Єдиний додаток позначається як «Додаток А».

При оформленні додатків окремою частиною (книгою) на титульному аркуші під назвою випускної роботи друкують великими літерами слово «**ДОДАТКИ**».

Текст кожного додатка за потреби може бути поділений на розділи й підрозділи, пронумеровані у межах кожного додатка: перед кожним номером ставлять А; «В.3.1» — підрозділ 3.1 додатка В.

Ілюстрації, таблиці і формули, розміщені у додатках, нумерують у межах кожного додатка, наприклад: «рис. Д. 1.2» — другий рисунок першого розділу додатка Д; «формула (А.1)» — перша формула додатка А.

Загальні вимоги до оформлення випускної роботи

1. Оформлення ілюстрацій і таблиць

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) і таблиці слід давати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, розміщені на окремих сторінках випуску моєї роботи, включають до загальної нумерації сторінок. Таблицю, рисунок (малюнок) або креслення, розміри якого більші від формату А4, враховують як одну і трійку і розміщують відразу після згадування в тексті або в додатках.

2. Нумерація ілюстрацій, таблиць, формул, приміток

Рисунки. Усі графічні матеріали (ескізи, діаграми, графіки, схеми, фотографії, рисунки, креслення тощо) повинні мати однаковий підпис «Рисунок» (див. Додаток 13).

Рисунок подають одразу після тексту, де вперше посилаються на нього, або якнайближче до нього на наступній сторінці, а за потреби – в додатках. Рисунки нумерують наскрізно арабськими цифрами, крім рисунків у додатках.

Дозволено рисунки нумерувати в межах кожного розділу. У цьому разі номер рисунка складається з номера розділу та порядкового номера рисунка в цьому розділі, які відокремлюють крапкою, наприклад, «Рисунок 3.2» – другий рисунок третього розділу.

Якщо в тексті лише один рисунок, його нумерують «Рисунок 1». Назва рисунка має відображати його зміст, бути конкретною та стислою.

За потреби пояснювальні дані до рисунка подають безпосередньо після графічного матеріалу перед назвою рисунка.

Назву рисунка друкують з великої літери та розміщують під ним посередині рядка, наприклад,

«Рисунок 2.1 – Схема устаткування».

Текст, рисунок, назва рисунка, примітка (а також подальший текст) розмежовується одним міжрядковим інтервалом.

Таблиці. Цифровий матеріал, як правило, повинен оформлюватися у вигляді таблиць.

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву таблиці друкують з великої літери і розміщують над таблицею з абзацного відступу. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери.

Приклад побудови таблиці

Таблиця (номер) – Назва таблиці

Головка	Заголовки (колонок)	граф		
	Підзаголовки (граф)			

	КОЛОНОК →			
Рядки →	Графи (колонки) ↓	Графи (колонки) ↓	Графи (колонки)	Графи (колонки)
Рядки →				
Рядки				
Боковик (заголовки рядків) ↑				

Номер таблиці повинен складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: «Таблиця 1.2» (друга таблиця першого розділу). Якщо в тексті одна таблиця, її нумерують за загальними правилами: «Таблиця 1».

У разі поділу таблиці на частини дозволено її головку чи боковик замінити відповідно номерами колонок або рядків, нумеруючи їх арабськими цифрами в першій частині таблиці.

Слово «Таблиця» подають лише один раз над першою частиною таблиці. Над іншими частинами таблиці з абзацного відступу друкують «Продовження таблиці» і вказують номер таблиці без повторення її назви, наприклад: «Продовження таблиці 1.2».

Заголовки колонок таблиці починають з великої літери, а підзаголовки – з малої літери, якщо вони становлять одне речення із заголовком. Підзаголовки, які мають самостійне значення, подають з великої літери. У кінці заголовків і підзаголовків таблиць крапки не ставлять. Переважна форма іменників у заголовках – однина.

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. На всі таблиці видання повинні бути посилання в тексті. У повторних посиланнях на таблиці у тексті треба вказувати скорочено слово «дивись», наприклад: «див. таблицю 1.3».

Розмір шрифту для написання заголовків у рядках і колонках таблиць і пояснювальних даних на рисунках і в таблицях встановлює автор. Таблицю подають безпосередньо після тексту, у якому її згадано вперше, або на наступній сторінці. Назва таблиці і текст після неї відокремлюються в один міжрядковий інтервал (див. Додаток 14).

Примітки до тексту і таблиць, в яких вказують довідкові та пояснювальні дані, нумерують послідовно в межах однієї сторінки. Примітки подають безпосередньо за текстом, під рисунком (перед його назвою), під основною частиною таблиці (у її межах).

Слово «Примітка» друкують кеглем 12 через один міжрядковий інтервал з абзацного відступу з великої літери з крапкою в кінці. Якщо приміток на одному аркуші декілька, то післяслова «Примітки» ставлять двокрапку, наприклад:

Примітки:

1. ...
2. ...

Якщо є одна примітка, то її не нумерують і після слова «Примітка» ставлять крапку.

5. Перевірка рукопису та виправлення наявних помилок

Видрукований рукопис треба ретельно вчитати, щоб остаточно переконатися, що він не містить помилок (особливо це стосується правил бібліографічного опису літературних джерел).

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, виявлені в процесі написання випускної роботи, можна виправляти підчищенням або зафарбовуванням білою фарбою і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправленого тексту (фрагменту малюнка) машинописним способом. Допускається не більше двох виправлень на одній сторінці.

Вписувати в текст роботи окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту повинна бути наближеною до щільності основного тексту.

Закінчена робота повинна мати тверду палітурку.

Усі примірники роботи повинні бути ідентичними.

Подання текстового матеріалу

Текстовий матеріал наукового твору вельми різноманітний. До нього (крім розглянутих вище елементів) належать складні числівники, літерні позначення, цитати, посилання, перерахування тощо, тобто те, що при оформленні випускної роботи потребує знання особливих техніко-орфографічних правил.

Правила запису числівників. У наукових працях гуманітарного та соціального напрямів використовується, як правило, цифрова та словесно-цифрова форма запису інформації. Розглянемо спочатку правила запису **кількісних числівників**.

Прості кількісні числівники, якщо при них немає одиниць виміру, пишуться словами. Наприклад, п'яти верстатів (не: 5 верстатів), на трьох зразках (не: на 3 зразках).

Складні кількісні числівники пишуться цифрами, за винятком тих, якими починається абзац (такі числівники пишуться словами). Числа із скороченим позначенням одиниць виміру пишуться цифрами. Наприклад: «7 л», «24 кг». Після скорочення «л», «кг» і т. ін. крапка не ставиться.

При перерахуванні однорідних чисел (величин і відношень) скорочена назва одиниці виміру ставиться тільки після останньої цифри. Наприклад: «3,14 та 25 кг».

Кількісні числівників узгоджуються з іменниками у всіх відмінкових формах, крім називного та знахідного відмінків. Наприклад: «від п'ятдесяти

гривень» (род. відм.), «шістдесяти банкам» (див. відм.) і т. ін. У формах називного та знахідного відмінків числівники керують іменниками. Наприклад; «є п'ятдесят (наз. відм.) гривень» (род. відм.), «одержати п'ятдесят (знах. відм.) гривень» (род. відм.).

Кількісні числівники при записі їх арабськими цифрами не мають на письмі відмінкових закінчень, якщо вони супроводжуються іменниками. Наприклад: на 20 сторінках (не: «на 20-ти сторінках»).

При написанні **порядкових числівників** треба дотримуватися таких правил. Прості та складні порядкові числівники пишуться словами. Наприклад: «третій», «тридцять четвертий», «двісті шостий». Винятком є випадки, коли написання порядкового номера зумовлено традицією. Наприклад: «4-й Український фронт».

Числівники, що входять до складних слів, у наукових текстах пишуться цифрами. Наприклад: «15-тонна вантажівка», «30-відсотковий розчин». Останніми роками дедалі частіше використовуються форми без нарощування відмінкового скінчення, якщо контекст не припускає ніяких подвійних тлумачень. Наприклад: «у 3% розчині».

Порядкові числівники, позначені арабськими цифрами, мають відмінкові закінчення. При записі після риски пишуть: а) одну останню літеру, якщо вони закінчуються на голосний (крім «о» та «у») або на приголосний звук; б) дві останні літери, якщо закінчуються на приголосний та голосний «о» чи «у». Наприклад: «*третьа декада*» — «*3-я декада*» (не: *3-тя*), «*тридцятих років*» — «*30-х років*» (не: *30 их*), «*десятого класу*» — «*10-го класу*» (не: *10-о або 10-ого*).

При перерахуванні кількох порядкових числівників відмінкове закінчення і ставиться тільки один раз. Наприклад: «*товари 1 та 2-го сорту*».

Після порядкових числівників, позначених арабськими цифрами, якщо вони і гоять після іменника, якого стосуються, відмінкові закінчення не ставляться. Наприклад: «у розділі 3», «на рис. 2».

Так само без відмінкових закінчень записуються порядкові числівники римськими цифрами для позначення порядкових номерів століть (віків), кварталів, томів видань. Наприклад: «XX століття» (не: XX-е століття).

Правила оформлення скорочень. У наукових працях часто зустрічаються **скорочення**. Це частина слова або усічене ціле слово. Такий скорочений запис і слів і словосполучень використовується для зменшення обсягу тексту з метою надати максимум інформації.

Для утворення таких слів використовуються три основні способи: 1) залишається тільки перша (початкова) літера слова (*рік – р.*) 2) залишається частина слова, відкидається закінчення та суфікс (*рисунок – рис.*); 3) пропускається кілька літер у середині слова, замість яких ставиться дефіс (*університет – ун-т*). В останньому випадку треба маги на увазі, що скорочене слово повинне закінчуватися на приголосний, окрім «й».

У науковому тексті трапляються такі види скорочень:

1) літерні абрєвіатури;

2) складноскорочені слова; 3) умовні графічні скорочення за початковими літерами слів; 4) умовні графічні скорочення за частинами слів і початковими літерами.

Літерні абрєвіатури складаються з перших (початкових) літер повних найменувань і розподіляються на: а) такі, що читаються за назвами літер (*США, ФРН*); б) такі, що читаються за звуками, позначеними відповідними літерами (*ВАК – Вища атестаційна комісія, МОЗ – Міністерство охорони здоров'я*). Останній вид скорочень називається **акронімом**.

Крім загальноживаних літерних абрєвіатур використовуються **запроваджені авторами літерні абрєвіатури**, які скорочено позначають певні поняття з відповідної галузі знань. При першому згадуванні ці абрєвіатури вказуються у круглих дужках після повного найменування, надалі вони вживаються в тексті без розшифрування. Якщо таке скорочення використовується в тексті більше трьох разів, його вносять до **ПЕРЕЛІКУ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ**.

Іншим видом скорочень є **складноскорочені слова**, які складаються із поєднання: а) усічених та повних слів (*профспілка – професійна спілка*), б) тільки усічених слів (*колгосп – колективне господарство*). У наукових текстах крім загальноприйнятих складноскорочених слів використовуються також складноскорочені слова, розраховані на вузьке коло спеціалістів.

Ще один вид скорочень – **умовні графічні скорочення** за початковими літерами (*к. к. д. – коефіцієнт корисної дії*) застосовуються переважно в технічних текстах. Від літерних абрєвіатур вони відрізняються тим, що читаються повністю, скорочуються тільки на письмі і пишуться з крапками на місці скорочення.

І, нарешті, в тексті наукових робіт зустрічаються **умовні графічні скорочення** за частинами і початковими літерами слів. Вони поділяються на: а) загальноприйняті умовні скорочення; б) умовні скорочення, прийняті у спеціальній літературі, зокрема в бібліографії.

Наведемо кілька загальноприйнятих умовних скорочень, що використовуються: а) після перерахування (*і т. ін. – і таке інше, і т.д. – і так далі, і т. п. – і тому подібне*); б) при посиланнях (*див. – дивись, пор. – порівняй*); в) при позначенні цифрами століть і років (*ст. – століття, р. – рік, рр. – роки*). Існують також такі загальноприйняті скорочення (*т. – том, н. ст. – новий стиль, ст. ст. – старий стиль, н. е. – наша ера, м. – місто, обл. – область, гр. – громадянин, с. – сторінки, акад. – академік, доц. – доцент, проф. – професор*).

Слова «та інші», «і таке інше» всередині речення не скорочують. Не допускається скорочення слів «так званий», «наприклад», «формула», «рівняння», «діаметр».

Правила наведення літерних позначень. У наукових текстах і формулах дуже поширені літерні позначення. Такі позначення повинні відповідати затвердженим стандартам та іншим нормативним документам.

В ідеальному випадку в кожній роботі повинна бути створена така

система, в якій кожній літері відповідає одна величина, і навпаки, кожна величина ре презентується однією літерою. Іншими словами, ідеальна система не повинна містити багатозначних і синонімічних літерних позначень.

Правила перелічування. Наукові тексти відзначаються великою кількістю **перерахувань (переліків)**, які складаються як із закінчених, так і незакінчених фраз. Незакінчені фрази пишуться з маленьких літер і позначаються арабськими цифрами або маленькими літерами із напівкруглою дужкою, що закривається. Є два варіанти оформлення таких фраз.

Перший варіант: перерахування складаються з **окремих слів** (або невеликих фраз без розділових знаків всередині), які пишуть в підбір з іншим текстом і відокремлюють один від одного комою. Наприклад: *«залежно від того, в який спосіб – усний або письмовий – перекладач виконує переклад, українською мовою він називається: 1) тлумачем, 2) перекладачем; відповідно, англійською – 1) interpreter, 2) translator; німецькою – 1) Dolmetscher, 2) Übersetzer».*

Другий варіант: перерахування складаються із **розгорнутих фраз** із власними розділовими знаками. Тут частини перерахування найчастіше пишуть і я з нового рядка і відокремлюються одна від одної крапкою з комою. Наприклад:

«Основними надбаннями цих перекладів є:

1) дотримання новаторської поетики автора;

2) гнучкий підхід до його естетичної концепції;

3) знаходження звукових форм, які органічно поєднуються із змістом оригінальних поезій».

Коли частини перерахування складаються із закінчених фраз, вони пишуться абзацними відступами, починаються з великих літер і відокремлюються один під одного крапкою. Наприклад: *«Творчий метод перекладача можна сформулювати наступним чином:*

1) Системний підхід до мови оригіналів та перекладів відбивається в синонімії, яка перетворюється у окремий код – лексикон перекладача.

2) Збагачення виражальних засобів сучасної української літератури. Воно виявляється через привнесення нових видів рим та строфічних побудов, реалізованих у поезіях та перекладах»

Текст усіх елементів перерахування граматично підпорядковуються головній ввідній фразі, котра передує перерахуванню. Основну ввідну фразу не можна переривати на приєдниках або сполучниках (*на, із, від, те, що, як і т. ін.*).

Випадки застосування нерозривного пробілу. Нерозривний пробіл (автоматична функція, яка не дозволяє розривати елементи тексту між двома рядками) застосовується:

1) між частинами скорочень (*т. ін., т. ч.*);

2) між ініціалами і прізвищем (*І. Арнольд, М. Новикова, Т. Р. Кияк*),

3) між порядковим номером і позначуваним уривком тексту (*1) генералізація; 2) модуляція*);

4) між словом і наступним тире так, щоб уникнути тире на початку нового рядка (*сила – в правді*).

5. Правила подання ілюстрацій. Ілюструють випускні роботи, виходячи із певного загального задуму, за ретельно продуманим тематичним планом, який допомагає уникнути ілюстрацій випадкових, пов'язаних із другорядними деталями тексту і запобігти невиправданним пропускам ілюстрацій до найважливіших тем. Кожна ілюстрація повинна відповідати тексту, а текст – ілюстрації.

Назви ілюстрацій розміщують після їхніх номерів. За потреби ілюстрації доповнюють поясненнями (підрисунковий підпис).

Підпис під ілюстрацією зазвичай має чотири основних елементи:

1) найменування графічного сюжету, що позначається скороченим словом «Рис.»;

2) порядковий номер ілюстрації (без знака номера арабськими цифрами);

3) тематичний заголовок ілюстрації, що містить текст із якомога стислішою характеристикою зображеного;

4) експлікацію, котра будується так: деталі сюжету позначають цифрами, які виносять у підпис, супроводжуючи їх текстом. Треба зазначити, що експлікація не замінює загального найменування сюжету, а лише пояснює його. Наприклад:

Рис. 1.2. Схема контекстів:

1 — контекст особистості;

2 — контекст реальної дійсності;

3 — культурний контекст.

Основними видами ілюстративного матеріалу в курсових, кваліфікаційних роботах є: креслення, технічний рисунок, схема, фотографія, діаграма і графік.

Креслення – основний вид ілюстрацій в інженерних дипломах. Воно використовується, коли треба максимально точно зобразити конструкцію машини, механізму або їх частин. Будь-яке креслення повинно бути виконане в точній відповідності до правил креслення та вимог відповідних стандартів.

Фотографія – найбільш переконливий і достовірний засіб наочного відтворення дійсності. Вона застосовується тоді, коли треба з документальною точністю зобразити предмет або явище зі всіма його індивідуальними особливостями. В багатьох галузях науки і техніки фотографія — це не тільки ілюстрація, і в науковий документ (зображення ландшафту, розташування об'єктів спостереження і т. ін.).

Технічні рисунки використовуються в наукових працях, коли треба зобразити щось або предмет таким, яким ми його сприймаємо зором, але без зайвих деталей і подробиць, щоби найбільш повно, просто і дохідливо зобразити предмет. Не зважаючи на простоту, технічний рисунок має широкі пізнавальні можливості.

Схема – це зображення, котре відтворює за допомогою

стандартизованих умовних позначень і без збереження масштабу основну ідею якогось пристрою або процесу і показує взаємозв'язок їх головних елементів.

Діаграма – один із способів графічного зображення залежності між величинами. В діаграмах наочно відбивають і аналізують масові дані.

Відповідно до форми побудови розрізняють діаграми площинні, лінійні і об'ємні.

Для побудови **лінійних діаграм** зазвичай використовують координатне поле. На основі абсцис у певному масштабі відкладається час або факторіальні ознаки (незалежні), на осі ординат – показники на певний момент чи період часу або розміри результативної незалежної ознаки. Вершини ординат з'єднуються від різками, внаслідок чого отримують ламану лінію. На лінійні діаграми можна одночасно наносити кілька показників.

На стовпчикових (стрічкових) діаграмах дані зображуються у вигляді прямокутників (стовпчиків) однакової ширини, розміщених вертикально або горизонтально. Довжина (висота) прямокутників пропорційна зображеним ними величинам.

При вертикальному положенні прямокутників діаграма зветься **стовпчиковою**, при горизонтальному – **стрічковою**.

Секторна діаграма являє собою коло, поділене на сектори, розміри яких про порційні величинам частин зображеного об'єкта чи явища.

Графік. Результати обробки числових даних можна подати у вигляді **графіків**, тобто умовних зображень величин та їх співвідношень через геометричні фігури, точки і лінії. Графіки використовують як для аналізу, так і для підвищення наочності ілюстративного матеріалу.

Крім геометричного образу, графік містить низку допоміжних елементів: 1) загальний заголовок графіка, 2) словесне пояснення умовних знаків і сенсу окремих елементів графічного образу, 3) осі координат, шкалу із масштабами і числові сітки, 4) числові дані, що доповнюють або уточнюють величину нанесених на графік показників.

Осі координат графіка викреслюють суцільними лініями. На кінцях координатних осей стрілок не ставлять. На координатних осях вказують умовні позначення і розмірності відкладених величин у прийнятих скороченнях. На графіку слід писати лише умовні літерні позначення, запроваджені у тексті. Написи, що стосуються кривих і точок, залишають тільки в тих випадках, коли їх небагато і вони короткі. Багатослівні підписи замінюють цифрами, а розшифрування наводять у підрисунковому підписі.

Якщо крива, зображена на графіку, займає невеликий простір, то для економії місця числові поділки на осях координат можна починати не з нуля, а обмежити значеннями, в межах яких розглядається дана функціональна залежність.

Не варто оформлювати посилання на ілюстрації як самостійні фрази, в яких лише повторюється те, що міститься у підписі. У тому місці, де викладається тема, пов'язана із ілюстрацією, і де читачеві треба вказати на неї,

розміщують посилання у вигляді виразу в круглих дужках «(рис. 3.1)» або зворот типу: «...як це видно з рис. 3.1», або «... як це показано на рис. 3.1».

У випускній роботі слід застосовувати лише штрихові ілюстрації та оригінали фотознімків.

Фотознімки розміром меншим за формат А4 наклеюють на стандартні аркуші білого паперу формату А4 або розташовують на сторінці за допомогою сканування.

Подання таблиць. Цифровий матеріал, коли його багато, або є потреба у зіставленні певних показників (частотності певного явища в оригіналі й перекладі тощо), як правило, оформлюють у таблиці. **Таблиця** є таким способом подання інформації, при якому цифровий або текстовий матеріал групується в рядки і графи, відокремлені одна від одної вертикальними та горизонтальними лініями.

За змістом таблиці поділяються на аналітичні та неаналітичні. **Аналітичні таблиці** є результатом обробки й аналізу цифрових показників. Як правило, після таких таблиць робиться узагальнення про нове (виведене) знання, яке вводиться до тексту словами: «таблиця дає змогу зробити висновок, що...», «із таблиці видно, що...» і т. ін. Часто такі таблиці сприяють виявленню та формулюванню певних закономірностей.

До **неаналітичних таблиць** вміщують здебільшого необроблені статистичні дані, потрібні лише для подання інформації або констатації певного стану речей.

Загальні правила цитування. Для підтвердження власних аргументів посиланням на авторитетне джерело або для критичного аналізу того чи іншого друкованого твору слід наводити цитати.

Науковий етикет вимагає точно відтворювати цитований текст, бо найменше скорочення наведеного витягу може спотворити зміст, закладений автором.

Загальні вимоги до цитування такі:

1) Текст цитати починається і закінчується **лапками** і наводиться в граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, із збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий».

2) Цитування повинно бути **повним**, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручувань думок автора. Пропускання слів, речень, абзаців при цитуванні допускається без перекручення авторського тексту і позначається трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому місці цитати (на початку, всередині, в кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається.

3) При **непрямому цитуванні** (переказі, викладі думок інших авторів своїми словами), що дає значну економію тексту, слід бути максимально точним у викладі думок автора, коректним щодо оцінювання його результатів, робити відповідні посилання на джерело.

4) Цитування не повинно бути ані надмірним, ані недостатнім, бо в обох випадках знижується рівень наукової праці: надмірне цитування створює враження компліятивності праці, а недостатнє – знижує наукову цінність викладеного матеріалу.

5) Якщо треба виявити **ставлення автора праці** до окремих слів або думок з цитованого тексту, не порушуючи його цілісності, то після них у круглих дужках ставлять знак оклику (!) або знак запитання (?).

6) Якщо автор роботи, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, робиться спеціальне застереження, тобто після тексту, який пояснює виділення, ставиться крапка, потім – дефіс і вказуються ініціали автора випускної роботи, а весь текст застереження вміщується у круглі дужки. Варіантами таких застережень є: (*курсив наш.* – О. М.), (*підкреслено мною.* – О. М.), (*розбивка моя.* – О. М.).

Наприклад: «...*ріс королівський син, /.../В пониззі Райну, в замку могутнім і міцнім*» [352, с. 133] (*тут і далі: виділено нами – О. М.*).

7) Кожна цитата з будь-якого джерела, особливо такого, яке має велику кількість сторінок, обов'язково супроводжується посиланням на джерело з зазначенням сторінки, де було наведено відповідну цитату, ілюстрацію, таблицю, формулу тощо.

Правила подання посилань

Посилання подається в квадратних дужках [2, с. 248] де 2 – порядковий номер джерела в списку літератури, с. – скорочення слова «сторінка» 248 – номер сторінки в джерелі. Відповідно, здійснене посилання на цитату, наведену на 248 сторінці другого джерела зі списку використаних джерел.

У посиланні на джерело номер сторінки може не зазначатися, якщо:

- цитується електронне джерело, яке не має нумерації сторінок;
- джерело (газетна стаття, інформаційний лист тощо) має обсяг, який не перевищує однієї сторінки;
- згадування про джерело наводиться узагальнено, як приклад твору, яким порушене те чи інше питання.

Наприклад: *книжки про переклад як націєтворення М. Стріхи [2291 та як засіб збереження мови О. Чередниченка [259]]*”.

Допускається наводити **посилання у виносках**, при цьому його оформлення має відповідати бібліографічному опису за переліком посилань із зазначенням номера.

Наприклад:

Цитата в тексті: *треба намагатися «розкрити природу художнього перекладу у наш час і в нашому суспільстві... і підрізними кутами: особистим, професійним, піковим,» – так сформулювала головне завдання сучасного перекладознавства у царині художнього перекладу М. Новикова [156, с. 6]*”.

Відповідний опис у переліку посилань:

Новикова М. А. Прекрасен наш союз. Литература — переводчик — жизнь : [лит.-крит. очерки]. К. : Рад. письменник, 1986. 225с.

Відповідне подання виноски:

[1156] Новикова М. А. Прекрасен наш союз. Литература – переводчик – жизнь : [лит.-крит. очерки]. К. : Рад. письменник, 1986. С. 6.

Рекомендується в основному тексті або у заключних абзацах розділів давати посилання на **особисті наукові праці автора** (за наявності).

Посилання на **ілюстрації та формули** в роботі вказують порядковим номером, а останній беруть у дужки, наприклад, «рис. 1.2», «у формулі (2.1)».

На **всі таблиці** випускної роботи повинні бути посилання в тексті, при цьому слово «таблиця» пишуть скорочено, наприклад: «...в табл. 1.2». У повторних посиланнях вживають скорочено слово «дивись», наприклад: «див. табл. 1.3»

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає практична значимість дослідження?
2. У чому полягає новизна дослідження? Якими чинниками вона визначається?
3. Як визначити об'єкт дослідження?
4. Які є етапи вивчення інформаційних джерел ?
5. Як визначити проблему дослідження?
6. Як укласти список джерел?
7. За якими ДСТУ здійснюється технічне оформлення наукової роботи?

Список рекомендованих джерел

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
2. Бондаренко І. П., Комарницька Т. К. Актуальні напрями і проблеми сучасної лінгвістики: навч. посібник для студентів-сходознавців. К.: Вид. дім Дмитра Бураго. 2014. 269 с.
3. Валігура О. Р. Методологічні передумови експериментального дослідження вимовного акценту в мовленні білінгвів. Сучасні тенденції фонетичних досліджень: матеріали Круглого столу, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». К. : Вид. центр НТТУУ «КПІ». 2018. С. 14-19.
4. Каламбет С. В. Конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015 р.91с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с
6. Кравченко Н. О. Синергійність англomовного релігійного дискурсу (теолінгвістичний підхід). Одеса: Вид-во КП ОМД. 2017. 412 с.
7. Кутуза Н. В. Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 648 с.
8. Мельничук О. С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень. Мовознавство, 1986. № 1. С. 3–11.
9. Перебийніс В. І. Статистичні методи для лінгвістів (посібник). Вінниця: Нова книга, 2001. 168 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
11. Сосюр, Фердінан де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. К.: Основи.1998.246с.
12. Сучасні лінгвістичні дослідження [Текст] : хрестоматія / Р. В. Васько, О. Р. Валігура, Л. С. Козуб. Тернопіль : Вектор, 2017. 520 с.
13. Хоружий Г. Ф. Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2012. 320 с

Список використаних джерел

1. Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С. К., Зінченко В. М. Кривий Ріг : 2019. 130с.
2. Арешенков Ю .О. Основи лінгвістичних досліджень: Матеріали до спецкурсу для студентів філологічних спеціальностей.. Кривий Ріг: КрДПУ, 2006. 50 с.
3. Загорійчук А., Орловська О. В. Методи лінгвістичних досліджень. URL : <http://intkonf.org/zagoriychuk-a-kpn-orlovska-ov-metodi-lingvistichnih-doslidzhen/>
4. Каламбет С. В. Конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015. 91 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.
6. Римарчук Р., Римарчук Г. Деякі особливості та правові обмеження використання авторських прав у цифровому середовищі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Т. 7, № 2. 2020. С. 216-222.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с
8. Семенов О. М. Формування академічної культури майбутніх педагогів-дослідників в умовах цифрового творчого середовища як наукова проблема / О. М. Семенов, О. В. Семеніхіна, Д. С. Безуглий. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Том 62, № 6. С. 240–252. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/viewFile/1917/1286>

Навчальне видання

Ревуцька Світлана Казимирівна

Зінченко Вікторія Миколаївна

Герасименко Ольга Юріївна.

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В
ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Курс лекцій

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 9,4.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50042, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Курчатова, 13.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.